

ΕΝΑΡΤΕΙΑ

SZEGED
2013

ΕΝΑΡΓΕΙΑ

A COLLEGIUM HUNGARICUM
SOCIETATIS EUROPAEAE STUDIOSORUM PHILOLOGIAE CLASSICAE
VII. ORSZÁGOS KONFERENCIÁJÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

SZEGED, 2012. MÁJUS 22–23.

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 projekt

Jelen kutatási eredmények megjelenését „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Szerkesztette:

Gellérfi Gergő
Hajdú Attila

ISBN 978-963-306-199-2

Készült az SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola támogatásával
Nyomta és kiadta a General Nyomda

Szeged, 2013

Tartalom

NAGYILLÉS JÁNOS ELŐSZAVA	7
EÖTVÖS COLLEGIUM – OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA	
DELBÓ KATALIN: Központozási szokások a XIV. századi bizánci irodalomban.....	10
TÓTH EDINA: Kiadatlan dokumentáris papirusztöredékek elemzése (P.Prag. III 1095, 1092b és 1101 jelzetű töredékek)	16
SZIKORA PATRICIA: Rhétorportrék az idősebb Seneca művében.....	24
KERBER BALÁZS: „Dies – inquit – nihil est” Humor és kétségbeesés Trimalchio lakomáján	32
TORONYI ALEXANDRA: Az alföldi <i>barbaricum</i> szarmata kori települései.....	38
PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM – TRES MONTES	
ADORJÁNI MÁRIA: Arcestratos és műve Athénaios <i>Deipnosophistai</i> című dialógusának tükrében	48
TUHÁRI ATTILA: Széljegyzet egy Ibis-szöveg helyhez (621-622).....	54
SZABÓ NOÉMI: A <i>nekromanteia</i> -jelenet Lucanus <i>Pharsalia</i> című művében	60
KÁRPÁTI ANDRÁS: A <i>hoplon-hoplita</i> terminológia kérdései	68
SZILÁGYI LAURA MENTA: „Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...” Egy nikandroszi részlet elemzése	72
GODA KATALIN: A görög mitológia ábrázolása a Húsvéti Krónikában.....	78
VALKONY ZSÓFIA: <i>Eius corpus translatum est</i> – a magyar hagiográfia egyetlen <i>translatio</i> -leírása.....	82
BUZÁDI-SALLAI ZSÓFIA: A teológus Szent Hilarius.....	88
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM – OFFICINA FÖRSTERIANA	
HORTI GÁBOR: Gondolatok és felvetések a római és görög építészeti kapcsolatáról	96
GELLÉRFI GERGŐ: Egy adatszerkezet-vizsgálat tanulságai – A <i>pridianum</i> -típusú dokumentumok makrostruktúrája.....	100
JUHÁSZ ÉVA: Dido vétké Vergilius <i>Aeneis</i> -ében	108
LAKOS KATALIN: A <i>Bäveru-Jātaka</i> – Megjegyzések a Buddha-kori indiai tengeri kereskedelem kérdéséhez.....	114
HORVÁTH BEÁTA: Elena di Euripide	120

LECTORI SALUTEM!

Második alkalommal adott helyet szervezetünk, az *Officina Försteriana* a hazánk klasszikus filológus-hallgatóit tömörítő CHSEC évenkénti országos konferenciájának. Eszmecseréinken nemcsak a kutatásaikat bemutató hallgatók, hanem oktatóik, a műhelyek vezetői is mindig megjelennek, s ezzel jelzik: a jövő filológus-nemzedékének felnevelése közös ügyünk és felelősségünk. A konferencián három nagy hazai tudományos műhely tagjai képviseltették magukat: a klasszikus-filológus-képzésben létrehozatala óta élen járó Eötvös József Collegium, a jelen konferenciánkon legnépesebb csapatot felvonultató Pázmány Péter Katolikus Egyetem, valamint a vendéglátó Szegedi Tudományegyetem nagy múltú ókortörténeti és klasszika-filológiai műhelyének hallgatói – láthatták, hallhatták egymást, mi, oktatók megismerhettük egymás hallgatóit, s mindannyian együtt képet alkothattunk róla, milyenek ígérkeznek a következő tudósnezedék, kik és milyen irányokban fogják továbbvinni a klasszika-filológiai, ókortörténeti és bizantinológiai kutatásokat. Kölcsönösen meggyőződhattunk róla: az említett közös ügyet ki-ki erejének és képességeinek legjavát latba vetve szolgálja. Ha nem is minden nap jár a fejében akár a tudásért küzdő hallgatónak, akár az őt pályáján vezető mesterének, ilyen ünnepi alkalmakkor talán nem kell annyira tartanunk a pátosztól, és ezt is ki kell mondanunk: a mi közös ügyünk nemcsak a klasszikus stúdiumokban érdekelték közügye, a bennünket fennmaradásunkhoz fűző érdek, hanem meggyőződésünk szerint az egész magyar tudomány közös ügye és érdeke. E kötet lenyomata annak a két szép tavaszi napnak, amely, ha valamennyien akarjuk, és mind kitartunk, új tavaszt hozhat egész tudományunk számára. Kitérésre és makacs elszántságra pedig mindannyiunknak: jelenlegi hallgatóknak, pályájuk elején járó és már tapasztalt kutatóknak egyaránt szüksége lesz, azonban aligha fog nehezünkre esni, hiszen tanulmányaink mindezzel valamennyiünket felruháztak.

Konferenciánk zárszavában útravalót akartam adni ifjú és tehetséges előadóinknak, akik, mint kötetünk tartalma mutatja, szakmánk legkülönbébb területeit művelik és képviselték Szegeden. A levéltudomány már az ókorban gazdag termést hozott, melynek egy modern képviselője, Rainer Maria Rilke egyik, egy ifjú költőhöz szóló levelét idéztem – az útjukat és lehetőségeiket kereső fiataloknak ennél jobb tanácsot aligha adhattam és adhatok. Rilke ifjú pályatársának, aki őt verseiről kérdezi, furcsamód nem a verseiről nyilatkozik, hanem ezt mondja:

„Mélyedjen önmagába. Kutassa ki azt az okot, ami írásra készíti; vizsgálja meg, gyökerei vajon a szíve legmélyébe nyúlnak-e, valljon róla önmagának, hogy belehalna-e, ha nem írhatna. Ez a legfontosabb: kérdezze meg éjszakája legcsöndesebb órájában: kell, hogy írjak?” (Szabó Ede fordítása)

A párhuzam csak látszólag távoli: aki kutatói pályára készül, vagy már azon van, hasonló indítással kell, hogy területét kutassa, s eredményeit megossza másokkal. Aligha véletlen, hogy Rilke nem ifjú barátja metaforáit vagy rímtechnikáját kezdi boncolgatni – ez a fajta lelkesedés és elszántság ugyanis, amiről helyette beszél, nem hozhat mást, csak jó eredményt, de csak ez vezethet jó eredményre. Ha ez megvan, akkor az, amit írunk, szükségképpen jó. – A seregszemle előadásait tartalmazó kötet élére is ezt az üzenetet szánom. Bármit kutatunk, ha nem lankad bennünk az idősebb Plinius kapcsán is gyakran emlegetett *curiositas*, rábukkanunk arra, amit keresünk – és sűrűn akadunk olyasmire is, amit nem is kerestünk. Akárhogy is: amit így alkotunk, értékes lesz, megőrzésre méltó, beszédes emléke saját korunknak és felidézője, megelevenítője a kutatott korénak.

EÖTVÖS COLLEGIUM
OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK
NOMINATA

Központozási szokások a XIV. századi bizánci irodalomban

A XIV. századi bizánci központozás vizsgálata a század első harmadára datált idézetgyűjtemény, a *Florilegium Vindobonense* immáron három éve tartó kutatásának egy szálát képezi, amivel Christian Gastgeber bécsi bizantinológus ösztönzésére kezdtem el foglalkozni. Az ún. Palaiologos-reneszánsz irodalmi életéről általánosan elmondható, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi közönség érdeklődése a retorika és az antik szerzők felé fordult. E kettő sajátos ötvöződéseként tekinthetünk a korban készült szövegkiadásokra és gyűjteményes kötetekre, ami abban nyilvánult meg, hogy a műveket retorikai elvek szerint látták el írásjelekkel. A speciálisan bizáncinak mondható interpunkció megértéséhez szükséges az antik és a kora bizánci központozási szokások és a tárgyban készült grammatikai irodalmak ismerete, mivel, még ha kontinuitásról nem is beszélhetünk, hatásuk világosan kimutatható a XIV. századi szövegeken.

Az ókori görög szövegek központozását tanulmányozó paleográfusok egyetértenek abban, hogy az írásjelek esetén azoknak használatára és jelentésére nézve nem beszélhetünk sem egységes megjelenésről sem egységes fejlődésről, így a vizsgálat során nemcsak az okoz nehézséget, hogy egy-egy írásjelnek manapság más funkciót tulajdonítunk, hanem az is, hogy különböző kéziratokban ugyanaz a jel gyakran más-más szereppel, értelemmel bírt.

Központozásnak tekinthető rendszer legelőször az archaikus feliratoknál tűnt fel, amelyeken a szavak közé egy, kettő vagy három pontot – utóbbi esetben azokat egymás fölé helyezve – illesztettek, a pontok azonban ekkor még nem az egyes mondatok elválasztását szolgálták, hanem pusztán a szóhatárokat jelölték. Annak ellenére, hogy a szavak elkülönítése a hivatalos iratokon, dokumentumokon már a korai alexandriai korban megfigyelhető, a fennmaradt irodalmi szövegekben erre egyáltalán nem, vagy csak elenyésző számban találunk példát. Ugyanakkor Aristotelész *Retorikája* arra a létező szokásra hívja fel a figyelmet, hogy gyakran maguk a könyv olvasói, tulajdonosai végezték el a szöveg központozását és említést tesz arról is, hogy a mondatvégek jelölésére a *paragraphét* használták (c, 8) – a mondat végére az adott sor első szava alá tett horizontális vonal utalt. Ehhez az írásjelhez használatában hasonlít a papiruszok margójára írt *paragraphos*, ami nemcsak a mondat kezdetét vagy végét jelölte, hanem később a drámai szövegekben a beszélők váltakozását és a kórusbetétek egyes szakaszait is.

A paleográfusok szerint a központozás a papiruszokon a feliratokhoz hasonlóan jelent meg, azaz a *scribák* az egymástól elválasztva írt szavak közé szúrtak be írásjeleket, elterjedésére pedig az utal, hogy azok a Kr. e. II. században a hétköznapi írásos gyakorlatában, a levelezések szintjén is feltűnnek.

A görög központozás első szabályos rendszerét, amelynek kidolgozása közvetlenül kapcsolódott a homérosi szövegkritika születéséhez, az alexandriai iskolában alakították ki, amelyet az utókor bizánci Aristophanész nevéhez köt. A Kr. e. III. században tevékenykedő grammatikus a homérosi szövegek központozására olyan szabályt dolgozott ki, amely a kor

irodalmi közönségének igényeihez is alkalmazkodott: az írásjelek ugyanis nemcsak az írott szöveg értelmezését segítették, hanem a művek hangos olvasásához is támpontot adnak. A grammatikus három pontot különböztet meg egymástól, amelyek értékét az írásvonalhoz viszonyított pozíciójuk, a θέσεις határozza meg. A magas pont, a στιγμή τελεία, a gondolat teljes lezárását jelöli. A sor alján lévő ὑποστιγμή, a kisebb gondolati egységeket választja el egymástól, szerepét tekintve a mai pontosvesszőnek feleltethető meg. A középre helyezett pont, a στιγμή μέση, a mai vesszővel megegyező feladatot lát el.

A bizánci kéziratok központoszására gyakorolt hatása miatt szükséges említést tennünk Dionysios Thrax munkásságáról, aki nyelvtanában írásjelekként az imént említett στιγμή τελεία-t, ὑποστιγμή-t és στιγμή μέση-t ismertette. Mivel Thrax az írásjelek használatához csak általános értelmezést adott és rendszerét nem támasztotta alá példákkal, a műhöz számos értelmező *scholion* készült. A Τέχνη γραμματική-ben és a hozzá tartozó *scholion*okban felvázolt rendszert napjainkban is kutatják, amelyek rávilágítottak arra, hogy a thraxi szisztémában szoros összefüggés van a központoszás, az értő, valamint a hangos olvasás között, azaz a grammatikus az írásjelekhez adott hosszúságú levegővételt is társít. Dionysios Thrax az interpunkciót olyan logikai egységek összefogására alkalmazta, amelyek nem mindig feleltethetők meg a szintaktikai egységeknek, ellenben nagy segítséget nyújt a szöveg értelmezésénél mikro- és makroszinten egyaránt. A τελεία στιγμή a gondolat végét jelöli, állhat egyszerű vagy többszörösen összetett mondat végén, illetve periódus végén, élőszóban hosszú szünet követi. A ὑποστιγμή olyan gondolat mellett áll, amely még nem fejeződött be, és csak rövid levegővételt társul hozzá. A μέση στιγμή funkciója a grammatikus leírásából nehezen értelmezhető, mivel a szerző erről az írásjelről csak annyit mond, hogy olyan helyen szükséges használni, ahol az olvasó egy lélegzetvételnél szünetet tarthat. A kutatások eredményei alapján azonban azt feltételezhetjük, hogy a μέση-vel a mondatstruktúrán belül egyenértékű egységeket választották el.

Bizánci Aristophanés központoszásrendszerén alapul a Kr. e. II. század első felében élő és alkotó Nikanór Περί Ἰλιακῆς στιγμῆς címen írt műve is, amelyben Nikanór elődei megközelítésénél jóval összetettebb struktúrát vázolt fel. A grammatikus a következő mondatjeleket különbözteti meg egymástól: τελεία, a bizánci aristophanési στιγμή τελεία-hoz hasonlóan a pontnak felel meg – a mondat lezárására szolgál; ὑποτελεία, ami a ὑποστιγμή-vel egyezik meg, a pontosvessző – olyan esetekben használják, amikor a kötőszóval kezdődő (pl. δέ) tagmondat lezárja az előző tartalmi egységet; πρώτη ἄνω az adott tagmondatban az utolsó szó utolsó betűje fölé helyezett pont – olyan páros kötőszavak mellett jelölik, mint a μέν-δέ, ἦ-ἦ vagy οὐ-ἀλλά; δευτέρα ἄνω a καί előtt álló pont; τρίτη ἄνω pedig a τέ kötőszóval állt.

Annak ellenére, hogy a fent ismertetett központoszási rendszereken túl az alexandriai grammatikusok (pl. samothrakéi Aristarchos) még számos elemet kidolgoztak, az írásjelek használata nem vált általánossá, sőt a legtöbb unciális, tehát a Kr. u. IV–VIII. század között készült kéziratból teljes egészében hiányoztak azok. Ez alól kivételt jelentenek azok az idegenben született, de görög nyelven írt unciális írások, amelyeket skót szerzetesek készítettek. Mivel a nyelvi nehézségeket nem akarták a *scriptio continua*-val fokozni, kis térközzel választották el egymástól a szavakat, a nagyobb mondategységek elválasztására pedig olykor kettőspontot használtak.

A IX. század utáni bizánci központosásról még nem született olyan tudományos összefoglalás, amely kísérletet tesz az egész kérdéskör felölelésére. Az utóbbi húsz évben az ókori szövegek kézirati hagyományát tanulmányozó kutatók kiemelt figyelmet fordítottak a mondatjelek vizsgálatára, a témakörben több nemzetközi konferenciát is szerveztek, legutóbb 2009-ben, Bécsben. Ennek eredményeként jelent meg ez év januárjában egy monográfiakötet *From Manuscript to Book — Vom Codex zur Edition* címen, amellyel némiképp pótolni kívánták a központosás-szakirodalom hiányát is. A kutatások rámutattak arra, hogy a bizánci kéziratokban az antik grammatika hagyománya – elsősorban Dionysios Thrax elmélete – jól felismerhető, másfelől pedig olyan jelenségekre is felhívták a figyelmet, amelyek az antik normákkal összeegyeztethetetlenek. Ez a kettősség a IX. és X. század folyamán bekövetkezett írásátalakulásra vezethető vissza. Ahogy az íráskép milyenségében, úgy a központosásban is meghatározó változást hozott a VIII. század végén kialakult ún. *metacharakterismos*, amelynek köszönhetően a kéziratokban a *maiuscula*-írást felváltotta a *minuscula* betűforma. A fennmaradt kéziratok alapján megállapítható hogy a kétvonalas írásról négyvonalasra történt áttérés megszüntette a *scriptio continua*-t, továbbá módosította a mondatjelek pozícióját – azaz a betűszár mellett magasra, középre vagy mélyre tett pontok helyzetét. Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy a *τελεία στιγμή* (felpont) a századok folyamán folyamatosan lentebb került, a XII. századra, miként azt a bizánci kódexek is mutatják, igen nehezen lehet megkülönböztetni a *μέση*-től.

A korai *minuscularis* kéziratokban a központosás csak a fontosabbnak ítélt egységek jelölésére terjedt ki, amiket többnyire egy keresztvonallal választottak el egymástól. Közöttük a legrégebbi, Kr. u. 835-re datált kódexben a szöveget kolónonként tagolták, egy adott egység végét pedig kereszttel jelölték. A XIX. század ismert paleográfusainak, közöttük W. Wattenbach és V. E. Gardthausen véleménye szerint, a *minuscula* írással együtt jelent meg a vessző és a kérdőjel használata is, és mindkét írásjel alkalmazása a XI. századra vált általánossá. A vessző legelőször IX. századi kéziratokban fordul elő, a kérdőjel megjelenésének datálására pedig nincs egységes álláspont, a kutatók többsége a VIII–IX. századra teszi. C. von Tischendorf szerint feltételezhető, hogy a másolók a IX. századtól rendeltek külön írásjelet a kérdő mondatokhoz, de ezek megjelenése mindig egyedi, így a kéziratokból a kérdőjelnek számtalan formáját ismerjük – a legelterjedtebb a pont és a vessző valamilyen kombinációja volt.

A *Florilegium Vindobonense* központosásának vizsgálatánál a legfrissebb szakirodalom megállapításait vettem alapul, kiindulópontul R. Toccinak a Palaiologos-kori – főképp XIV. századi – kódexek interpunkciójáról írt tanulmánya szolgált. Fontos hangsúlyozni, hogy e századokban sem beszélhetünk egységes írásjel-használatról, viszont a kéziratok alapján általános következtetéseket tudunk levonni arra vonatkozólag, hogy a másolók milyen jeleket használtak, milyen rendszerességgel és milyen retorikai funkciót társítottak hozzájuk.

R. Tocci kutatásáról a következő eredményeket közölte: a vizsgált kódexekben erős, azaz hosszú szünetet jelöl a kettőspont gondolatjellel (:), a kettőspont mögöttes közép- vagy felponttal (:, :·), az önállóan álló kettőspont (:) és esetenként a megvastagított felpont (•). Az alpont (·) általában gyenge, rövid lélegzetvételt (*schwaches Pausenzeichen*) jelöl például az *ἄλλᾶ* előtt vagy a *μέν-δέ* és közbeékelte felkiáltások után. A középső pontot, aminek funkciója lényegében összemosisódik a felponttal, az összehasonlító szerkezetekben

használták. A pontosvessző (;) olyan páros kötőszavak mellett választja el a szintagmákat mint az οὔτε–οὔτε, καί–καί vagy ἤ–ἤ esetén, továbbá a mellékmondat elkülönítését szolgálta vagy közvetlenül a *verbum finitum* előtt állt elválasztva a mondat állítmányát a többi mondatrésztől. Gyakoriságukra nézve az írásjelek közül kiemelkedik a felpont (·) és a vessző (,), a másolók mindkettőt szintaktikai, gondolati vagy retorikai egységek létrehozására, illetve elkülönítésére alkalmazták. A szerző azt is megemlíti, hogy néhány írásjel funkciója kódexenként eltérő lehet.

A *Florilegium Vindobonense* kutatásának korábbi fázisában, a paleográfiai elemzés során már megállapítottam, hogy a mondatjelek gyakorisága megfelel a már felvázolt bizánci rendszernek, miszerint a *scribák* a szövegeket a beszédrítmusnak megfelelően központoszzák. Ha pusztán a szöveggépet vizsgáljuk, feltűnik, hogy az idézett művek központoszása, pontosabban az írásjelek használatának gyakorisága eltérő – jó példa erre Homéros és a drámaszerzők idézetei közötti különbség. Amennyiben ezekre az eltérésekre magyarázatot keresünk, rávilágíthatunk a gyűjtemény egészét érintő problémakörre. A központoszásbeli eltéréseknek az egyik ésszerű oka maguknak a műveknek a szövegérthetőségében rejlik. Magyarázható az antológia műfaji sajátosságával, illetve a forrásművek interpunkciójával is, azaz a különbségek arra vezethetők vissza, hogy a másoló nem egy forrásból gyűjtötte össze az idézeteket és nem törekedett az antológia ilyen szempontú egységesítésre. Ezek ismeretében a *Florilegium* interpunkciójának tanulmányozásánál általános szintézis megfogalmazására törekedtem, nem pedig a különbségek kiemelésére. Az antológia műfaji jellege miatt az elemzés ezen szakaszában, még nem bocsátkoztam a szöveg szintaktikai, gondolati és retorikai egységeinek vizsgálatába, ugyanis számos esetben – főként az idézetek végén – nyilvánvalóvá vált, hogy a *scriba* az írásjeleket inkább a forrásművek szerint teszi ki még akkor is, amikor csonkolt sorokat idéz. Ugyancsak később vállalkozom annak tanulmányozására is, hogy a mondatjelek és a szövegek ritmusa között van-e kapcsolat vagy egyáltalán feltételezhetjük-e, hogy a versmérték hatással van az interpunkcióra.

A *Florilegiummal* kapcsolatosan az biztosan megállapítható, hogy idézetgyűjteményben a thraxi modellnek megfelelően alkalmazták a τελεία-t (felpont), a ὑποστιγμή-t (alpont) és a μέση-t (középső pont). A kor szokásainak megfelelően ezeket a négyvonalas írásrendszerben a második és harmadik sor között jelölték, éppen ezért olykor a szintaktika vagy gondolati elemzés nélkül szinte lehetetlen különbséget tennünk közöttük — esetünkben pedig a felismerést tovább bonyolítja a másolók egyenetlen sorvezetése. Ch. Gastgeber egy másik XIV. századi kéziratot vizsgálva felfigyelt arra, hogy néhány *scriba* a τελεία után nagyobb térközöt hagy, mint a μέση után. Ez az elv, ha nem is következetesen, de a mi kéziratunkban is érvényesül. Ezek az írásjelek funkciójukat tekintve jórészt megegyeznek a R. Tocci által meghatározottakkal: a ὑποστιγμή rövid szünetet jelöl kötőszavak után (μὲν, δέ, ὡς) és olykor előtt (καί), a μέση és a τελεία pedig a mondategységek elválasztását szolgálják. Az főszövegben ritkán találkozunk pontosvesszővel és kettősponttal. Feltételezhető, hogy a pontosvessző funkcióját itt a vessző tölti be, amelynek két típusa is feltűnik a szövegben. Az egyik markánsan kiténik a szöveggépből, mivel a többi írásjelhez viszonyítva nagy és általában a sor alá nyúló vagy sor alatt helyezkedik el. A másikat a ὑποστιγμή-vel egy vonalban jelölték, formájára és nagyságára nézve is jóval kisebb vessző. Arra a kérdésre, hogy a két vessző funkciója között mi a különbség, még nem találtam kielégítő választ a szakirodalomban, azt azonban

sikerült megállapítanom, hogy az utóbbi jóval gyakrabban fordul elő a páros kötőszók mellett, mint a markáns vonással jelzett vessző. Az idézeteket elválasztó jel (:~), amennyiben annak retorikai jelentését is figyelembe vesszük, valószínűleg az egyes idézetek között a felolvasás alatt tartandó hosszabb szünetre is utalt. Erre a főszövegben alig találunk példát, néhány esetben a másolók kettősponttal, máskor pedig vastag felponttal jelölték

Ha a *Florilegium Vindobonensét* mint a XIV. századi bizánci irodalom általános termékét vesszük alapul, és párhuzamba állítjuk más kortárs kéziratokkal, akkor a központosítás használatáról a következőket állapíthatjuk meg: a XIV. században a kéziratok interpunkcióját egyértelműen a retorikai céloknak rendelték alá, amely a szöveg mikro- és makrostruktúrájának jelölését vonta maga után. Noha az írásjelek használatában nem tudunk minden tekintetben egyezést mutató két kéziratot felmutatni, az biztosan megállapítható, hogy a nagyobb egységeket elválasztó jelek Dinonyios Thrax hármas rendszerére vezethetőek vissza annak ellenére, hogy az ókori görög szövegek központosítására használt mai írásjelek a IX. századtól kezdve megjelentek a kódexekben.

Irodalom

- DEVINE, A. M. — STEPHENS, L. D.: *The Prosody of Greek Speech*. Oxford 1994.
- GASTGEBER, Ch.: Zur Interpunktion im Patriarchatregister. In: GIANNOULI, A. — SCHIFFER, E. (szerk.): *From Manuscripts to Book*. Proceeding of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009). Wien 2011. 55–78.
- GARDTHAUSEN, V. E.: *Griechische Paleographie*. Zweite Band. Leipzig 1913.
- PANTEGHINI, S.: *Arbeitsbericht: Edition(sprinzipien/probleme) der Kirchengeschichte des Nikephoros Xanthopoulos, Band VII–XII.*, konferencia-előadás, elhangzott: Ratio Edendi. Internationales Werkstattgespräch zu Fragen der Edition spätantiker / mittelalterlicher Texte. Wien, 17. 12. 2010.
- RANDOLPH, Ch. Br.: The Sign of Interrogation in Greek Minuscule Manuscript CP V (1910) 309–319.
- ROBINS, R- H.: *The Byzantine Grammarians*. Their Place in History. Mouton de Gruyeter, Berlin — New York 1993
- THOMPSON, E. M.: *Handbook of Greek and Latin palaeography*. Oxford 1912.
- TOCCI, R.: Zur Interpunktion in Codices der Palaiologenzeit. In: GIANNOULI, A. — SCHIFFER, E. (szerk.): *From Manuscripts to Book*. Proceeding of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009). Wien 2011. 193–206.
- UHLIG, G. (szerk.): *Dionysii Thraxis Ars Grammatica*. (Grammatici Graeci 1.1) BG. Teubner, Leipzig 1883.
- WATTENBACH, W.: *Einleitung zur griechischen Paläographie*. Leipzig 1895.

Use of Punctuation in the 14th Century Byzantine Literature

Talking about the literary life of the so-called Palaeologus Renaissance, one might state that both the scholarly and the lay audience took an interest in rhetoric and the classical authors. Therefore, the editions and the collections are based on the combination of these interests, which means that the scribes punctuated the classical texts relying on the rules of rhetoric. To understand this typically Byzantine way of punctuation, it is crucial to gain insight into the methods of punctuation in the classical and the early Byzantine period as well as the grammatical literature in this field. It is of great importance as even though there is no continuity between the classical practice and that of the Byzantine scribes, the effect of the antique methods manifests itself in the texts of the 14th century. In my paper, I wish to give an overview of the development of the Greek punctuation marks. Then, I would like to provide examples for the uses of these marks in the 14th century from a collection of quotations, namely the *Florilegium Vindobonense*, which is dated to the early 1300s.

Kiadatlan dokumentáris papirusztöredékek elemzése (P.Prag. III 1095, 1092b és 1101 jelzetű töredékek)

Egyetemi tanulmányaim megkezdése előtt soha nem gondoltam volna, hogy valaha is lehetőségem nyílik valódi ókori papiruszokat tanulmányozni. A legtöbb klasszika-filológus hallgató soha nem kap olyan lehetőséget, mint amit néhány társammal együtt kaptunk az Eötvös Collegium Bollók János Klasszika-Filológiai Műhelyének egy programjának keretén belül. Alkalmunk volt a Prágában található Wessely-gyűjtemény eddig még nem publikált *P.Prag.* III egység dokumentumaival foglalkozni. Ezt a lehetőséget Rosario Pintaudi és Hermann Harrauer professzoroknak köszönhetjük. Ez főként azért rendkívüli alkalom, mert – mint azt Szilasi Pázmány Zoltán is mondta rektori székfoglalójában – „a papyrologiai gyűjtemények más tudományos gyűjteményektől abban különböznek, hogy eredeti állapotában az anyag hozzáférhetetlen a tudományos bűvárkodás számára”, mi mégis saját szemünkkel láthattunk és saját kezünkkel érinthettünk közel kétezer éves dokumentumokat.

A prágai papiruszgyűjtemény, melyhez az általunk vizsgált darabok tartoznak, eredetileg Karl Wessely magángyűjteménye volt, amelyet Párizsban vásárolt meg 1904-ben. Wessely (1860–1931) osztrák papirologus volt, aki a Bécsi Egyetemen (Univerzität Wien) tanult, majd 1883 és 1888 között Párizsban, Lipcsében, Drezdában és Berlinben tanulmányozott papiruszokat. 1883-tól Rainer főherceg nem sokkal azelőtt alapított gyűjteményében dolgozott, amely 1899-ben a bécsi udvari könyvtár része lett. 1919-től a Bécsi Egyetemen paleográfiát és papirologiát oktatott. Hihetetlenül termékeny kutató volt, több cikket is írt, mellyel hozzájárult a papirologiai irodalom gyarapodásához – ezek közül talán a legismertebbek a mágikus papiruszokkal foglalkozó beszámolói –, de számos papiruszokkal foglalkozó könyv szerzője is. Wessely 1931-ben bekövetkezett halála után a gyűjteményt Theodor Hopfner, a Prágai Német Egyetem professzora vette át, aki 1934-ben az egészet eladta a Prágai Nemzeti és Egyetemi Könyvtárnak, a mai Nemzeti Könyvtárnak, ahol a papiruszokat most a Kézirat-részleg raktárában őrzik.

A papiruszokat nyelvek szerint osztályozták, így a görög és latin szövegek a Nemzeti Könyvtárban, míg a keleti nyelvek (mint például a kopt és az arab) a Keleti Intézetben vannak. A több mint 7000 görög papiruszt négy csoportra osztották.

A görög nyelvű irodalmi szövegek aránya nagyon kicsi. A gyűjtemény túlnyomó részét dokumentáris papiruszok alkotják, melyek a római, a bizánci és az arab korból származnak, és magját a Héroninos-archívum képezi, mely elsősorban könyveléseket és levelezéseket foglal magába.

A Héroninos-archívum egy olyan terjedelmes dokumentumgyűjtemény, mely főként levelekből és könyvelésekből áll. Az archívum anyagát képező papiruszokat az egyiptomi Haritnál, az ókori Fayum környéki Theadelphia területén találta Bernard Pyne Grenfell és Arthur Surridge Hunt az 1898-1899-es ásatásukon. A mintegy ezer papiruszt tartalmazó

anyag felfedezésének pontos körülményei mára ködbe vesznek, de az ismert történet szerint a Grenfell és Hunt alkalmazásában álló helyi munkások ásás közben az egyik ókori házban találtak egy papiruszokkal teli dobozt. Számos tudós szerint azonban a történet nem teljesen hiteles. Vitatott például a doboz léte: valószínűbb, hogy a papiruszokat nem egy dobozban, hanem egy szemétkupacban fedezték fel.

Az archívum nevét Héroninosról kapta, aki tizenkilenc éven át volt egy, az antik Theadelphia területén található birtok intézője, *phrontistése*, mivel ő volt a levelek többségének címzettje, illetve a könyvelések nagy részének írója. A birtok, amelyről itt szó van, az Appianus-birtok. Hozzá kell tennünk, hogy a dokumentumok vizsgálata és publikációja során fény derült arra, hogy nem minden papirusz kapcsolódik szorosan az Appianus-birtokhoz és környezetéhez, ennek ellenére megmaradt az archívum hagyományos elnevezése.

A Héroninos-archívum majdnem minden szövegét uralkodási év, hónap, nap alapján keltezik, általában az uralkodó(k) megnevezése nélkül. Bár ez a gyakorlat ki kellett, hogy elégítse ezen – jórészt nem túl hosszú életű – dokumentumok íróinak és címzettjeinek igényeit, mi azonban újra és újra szembesülünk a problémával, hogy el kell döntenünk, mely uralkodó(k)hoz mely uralkodási év tartozik. Annyi bizonyos, hogy a szövegek abból az időből származnak, amikor Héroninos volt Theadelphia *phrontistése*, amelynek időtartamával pontosan tisztában vagyunk, tudniillik 249 szeptemberétől 268 nyaráig töltötte be ezt a pozíciót. Ha ehhez még hozzátesszük a szomszédos Euhéméria *phrontistésének*, Eirénaiosnak, valamint Héroninos fiának és örökösének, Hérónasnak könyveléseit is, az időtartam kibővül a 247-től 270-ig tartó időszakra, de vannak olyan szövegek is, melyeket a Kr. u. III. század korábbi vagy későbbi éveire tehetünk.

A ránk maradt összes papirusztöredékeket tekintve a dokumentumok jelentős részét a könyvelések teszik ki. Ezeknek több típusát különíthetjük el, például az elismervényeket, fizetési előírásokat, banki bizonylatokat, pénz- vagy árubevételek és kiadások listáit, szállítási listákat és hasonlókat. Nincsenek azonban meghatározott formái a rögzítésnek, az azonos típusú dokumentumok is nagyon eltérő formában szerepelhetnek. Az efféle gazdasági feljegyzések nagyon gyakoriak és meghatározóak minden korszakban. Mint az általunk vizsgált két töredék is, az ilyen gazdasági dokumentumok többsége lista, melyeknél szerencsés esetben szerepel a lista célja és keltezése is. Ezek a töredékek önmagukban többnyire jelentéktelenek, de csoportokba rendezve, illetve megfelelően megközelítve tájékozódást nyújthatnak számunkra a kisebb és nagyobb birtokok méretéről, szerkezetéről, működéséről, valamint a birtokgazdálkodás és -irányítás módszereiről.

Az általunk vizsgált papirusztöredékek közül kettő listatöredék, mely a Héroninos-archívumhoz tartozik. Ez a két töredék a *P.Prag.* III 1101 jelzetű papirusz *rectója* és 1092b jelzetű *rectója*.

P.Prag. III 1101 *recto*: A töredék nagyjából 6,5×6cm nagyságú. A papirusz színe világosbarna, állapota töredékes, mind a négy oldal törött, bár vélhetőleg a jobb és a bal oldalról nem hiányzik szöveg. A bal oldalon nagyjából 1 cm-es margó látható, a jobb oldalon is nagyjából ekkora szakasz üres, bár a szöveg nem nyúlik ki mindenhol a feltételezett margóig. A jobb oldal talán vágott szél, de a töredékesség miatt ez nehezen megállapítható. A szöveg valószínűleg fölfelé nem folytatódik, mivel ott is érzékelhető hasonló méretű margó, mint oldalt, de lefelé egyértelműen fut tovább a lista. A bal oldalon, a szélétől fél cm-re függőlegesen a papirusz illesztési helye, ragasztás nyoma látható. A tinta fekete, helyenként fokozatosan elhalványul, de vélhetőleg nem a kopás miatt. Az írás a

papirusz rostirányával párhuzamos, tehát a szöveg a *recto*n van. A *verso*n nem található szöveg.

P.Prag. III 1092b *recto*: A papirusz mérete 6×5 cm. A szöveget világosbarna papiruszra írták. Töredékes állapotban van, teteje és alja hiányzik, jobb oldalon vágott szél, a bal oldala töredékes, bár nagyjából 1 cm-es margó látható, tehát a két oldalról nem hiányzik szöveg. Bal oldalon, mintegy fél cm-re a papirusz szélétől, illesztés nyoma látható. A tinta fekete, az írás erőteljes, a vonalak a sorok elején vastagok, a sorvégeken elvékonyodnak, elhalványulnak, valószínűleg a tinta fogyása miatt, nem a kopás következtében. Az írásirány a papiruszrostokkal párhuzamos, vagyis a szöveg a *recto*ra került. A *verso* üres.

A műhelymunka keretein belül két külön listatöredékként kezeltük a darabokat, noha arra rájöttünk, hogy az íráskép alapján mindkettő keletkezési idejét a Kr. u. III. századra tehetjük. Mikor azonban ellátogattunk a prágai gyűjteménybe, és eredetiben is tanulmányozhattuk a töredékeket, a papirusz bal oldalán látható ragasztást és a méreteket figyelembe véve felmerült, hogy a töredékek talán valamikor egybetartoztak. Ezt a gyanúkat Rosario Pintaudi professzor, a firenzei Bibliotheca Medicea Laurenziana kurátora is megerősítette, aki a helyszínen fotózta be a töredékeket, és a két töredéket meglátva azonnal összeillesztette a két részletet. Így egy tizenkét sorból álló listatöredéket kaptunk.

1.	Σεραπάμων	ςη
2.	Ἡρώνι	ςη
3.	Κούτας	ςη
4.	Καπελλίς	ςη
5.	Ἵοννοῦφις	β
6.	Ἵρρίων[]	. .
7.	Ἰ.μμω	.α
8.	Ερμη	.β
9.	Ερμη	μᾶ
10.	Νεμη	κεγ
11.	Ἡρών	ςη
12.	Ι.αγ[

Ha az általunk vizsgált töredékeket először csak formailag elemezzük, látható, hogy a darabok két oszlopra tagolhatók – vagyis ez esetben is listaformáról van szó. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezen oszlopok elkülönítése a *P.Prag.* III 1101 töredéknél nem olyan egyértelmű, az 1092b-nél azonban már valóban két oszlopban rögzítette az írnok a tételeket. De a két töredék között nemcsak ennyi különbség látható, más is utal arra, hogy a lista megírása során a munka egyre rendszeresebb lett. Ez látszik a tintahasználaton is: míg az 1092b esetében az írnok mindig az új sor rögzítése előtt mártotta a tollat, addig az 1101-nél még előfordult, hogy a sor közben fogyott el a tinta – ez látható a negyedik sorban. Ez elég egyértelműen látszik, mivel az írnokok ekkoriban már *kalamosszal*, nádtollal írtak, mely a tinta fogyásával – hasonlóan a modern acélhegyű tollakhoz – elvékonyodott, így kettős nyomot hagy az írófelületen, mely a tinta halványodása miatt nem, vagy csak nehezen olvasható. Szerencsére a mi töredékeink esetében ez a fakulás nem drasztikus mértékű, vagyis ennek ellenére is elég jól olvasható az írás. De mit is rögzít ez a két töredék?

Mint már említettük, a gazdasági törödékek többnyire tartalmazzak valamiféle datálást, illetve a lista készítésének célját – szerencsés esetben. Sajnos a mi esetünk nem szerencsés: nem tudjuk, pontosan milyen célból készíthették ezt a listát. Annyi azonban valószínű, hogy egy fizetési listáról van szó: az első oszlop vélhetően neveket tartalmaz, a második pedig összegeket, mivel a görög számok előtt több helyen ott található a *drachma* pénznem jelölése (δ). Fontos észrevennünk, hogy – főleg az 1101-en, de az 1092b-n is – visszatér egy adott összeg: 8 drachma (η). Éppen e visszatérés miatt, illetve azon tény miatt, hogy a listán csak férfinevek szerepelnek, felmerülhet, hogy ez az összeg talán állandó fizetési díj lehetett. Ilyen állandó befizetés volt a fejadó, a *laographia*. Az Arsinoéhoz tartozó területeken a korai császárkor idejében ennek összege évente 20 és 40 drachma volt, az előbbi összeget a kiváltságos városi polgárok, az utóbbit az egyiptomi születésűek fizették. Hogy ebben az esetben is ezzel van dolgunk, természetesen csupán feltételezés, hiszen más összegek is találhatóak a listán. Ugyanakkor persze ki sem zárhatjuk ezt a lehetőséget, hiszen a számok különbözősége ellenére ugyanúgy takarhatják a fejpénz részleteinek összegét.

A harmadik töredék kapcsán szót kell ejtenünk a levéltörödékekről. Mint a legtöbb társadalomban, a görögöknél is rendkívül fontos szerepet játszott az írott kommunikáció. Több ezer levél és beszámoló maradt ránk, noha ezek időbeli eloszlása igen egyenetlen. Hogy ezek a különbségek mennyire tükrözik az egyes korok levelezési szokásainak változását – vajon valóban kevesebb levelet írtak például a Ptolemaios-korban –, vagy pusztán az idő tüntette el a dokumentumokat, sajnos nem lehet tudni. Gyakorlatilag a VII. század végéig nagy számban maradtak fenn görög nyelvű levelek, ezt követően inkább kopt nyelvű szövegeket találunk.

A levelezéseknél, de általában a papiroszoknál fontos kérdés a datálás. Szerencsére ehhez sok dokumentum nyújt támpontot, de mivel a leletek csak töredékesen maradtak ránk, nem mindenhol olvashatók az ókori írók által rögzített keltezők. Ahol azonban mégis olvashatók, ott is figyelembe kell vennünk, hogy az antikok más naptárrendszert használtak, mint a mi modern naptárunk. Tehát a papiroszok vizsgálatánál tisztában kell lennünk a korabeli datálási rendszerekkel.

Az egyiptomiak ugyanúgy a 365 napos napévet használták, mint mi most, melyet felosztottak 12 harminc napos hónapra, de ők ehhez még hozzátoldottak egy ötnapos ünnepi időszakot az év végére, melyet görögül (*hémerai epagomenainak* (ἡμέραι ἐπαγόμεναι), vagyis „hozzátoldott” napoknak neveztek. Mivel azonban így nagyjából negyed nappal rövidebb volt az év, mint a napév hossza, az egyiptomi naptár minden négy évben rövidült egy nappal. Ennek következtében az évkezdés idővel jelentősen elmozdult a tényleges napév kezdetéhez képest. Hogy ezt az elcsúszást kiküszöböljék, Kr. e. 238-ban kísérletet tettek Egyiptomban a naptár megreformálására – sikertelenül. A változás majd csak Octavianus ideje alatt következik be (Kr. e. 26/25 körül). Az új naptárba szökőévek kerültek, vagyis minden negyedik évbe beiktattak egy hatodik *epagomenét* (ἐπαγομένην). Ettől kezdve a római és az egyiptomi naptári év kezdete között nem volt eltérés. A régi, szökőévek nélküli naptár már csak néhány esetben volt használatban – főleg vallási összefüggésekben.

Az imént vázolt naptári rend mellett az egyiptomiak egy másik rendszert is alkalmaztak az évek számítására: a fáraók uralkodásának éveit. A királyok hivatalba lépésétől a következő *epagomenai* végéig tartó időszak számított a király első évének, és a második éve Thóth hónap elsejével kezdődött. Ez a számítási rendszer a Ptolemaiosok idején terjedt

el Egyiptomban. Ugyanezt a formát alkalmazták a római császárkorban is, ekkor a császárok uralkodási évét adták meg dátumként. Majd a tetrarchia létrejöttével (293), Diocletianus alatt, a római consulok személyét használták ugyanerre. A consulok éveit többnyire hivatalos és jogi iratokban használták. Mivel azonban a consulok személye évről évre változott, előfordult, hogy az írnokok nem tudták az éppen aktuális consul nevét, ezért a „consulsága után” formulát használták az előző év neveivel. (Az uralkodási évek szerinti számítást később Justinianus császár újra bevezette Kr. u. 537-ben.)

Az előbbi datálási rendszerek leírásai az ókori dokumentáris papiruszokban, különösen a levelekben bizonyos formulákat képeznek, akárcsak a levelek nyitó- és záróformulái. Kezdetben a dátum csupán egy rövid egység volt, mely csak az évet és a hónapot, olykor a napot foglalta magába. Később az uralkodó(k) címét is hozzátették a keltezéshez.

A keltezési formulák többnyire a levelek végén található, mint a kereskedelmi és jogi dokumentumok esetében, de előfordulnak olyan esetek is, mikor a dátum a szöveg elejére kerül.

P.Prag. III 1095 recto: A töredék mérete 4×8,5 cm. A papirusz színe világosbarna, közepén egy nagyjából 2 cm széles sötét sáv látható. Állapota töredékes: a papirusz teteje, jobb és bal oldala hiányzik, ráadásul a jobb oldalából alulról még 1 cm szélességben 4 cm hosszan kitért egy jelentős darab is. A töredék alján 1,5 cm-es üres margórész van, az alsó szél ép, egyenes, valószínűleg a papirusz vágott szélé. A papirusz több helyen kissé töredezett, a sötét területről az írás szinte teljesen lekopott, olvashatatlanná vált. A tinta fekete, egy helyütt megfolyás látható. Az írás a papirusz rostjaival párhuzamosan fut, tehát a szöveget a *rectóra* írták. Az írás igen lendületes folyóírás. A *versón* másik szöveg olvasható, mely másik kéztől származik, a betűk formája alapján másik korszakból is. Ennek írásiránya szintén a rostokkal párhuzamosan fut, tehát a másik oldalra merőlegesen. A *verso* szövegével mi nem foglalkoztunk.

Annyi bizonyos, hogy egy levél végéről van szó, erre utal az alul látható üres rész, és vágott szél. Ugyancsak ezt támasztja alá, hogy akárcsak a korabeli gyakorlatban, itt is a levél végén található a datálás. Azt azonban nem lehet tudni, hogy a sorok elejéről és végéről mennyi hiányzik, illetve azt sem, hogy a levél eleje mennyi és milyen információkat tartalmazhatott. A töredéken a levél tíz sora látható, ezek közül az utolsó három olvashatatlan – részben a papirusz sötét színe, részben a festék megkopása miatt.

1.]γρ.πον οὐδὲν μην[
2. πάν]τας δραχμὰς τετρα[κόσιας
3. τ]ὰ γεγραμμένα... [
4.]αν. ἔτους πέμπ[του Ἀυτοκρατόρων Καيسάρων
5. Πουπλίου Λικιννίου]Οὐαλεριανοῦ καὶ Π[ουπλίου Λικιννίου Οὐαλεριανοῦ
6. Γαλλιηνοῦ Γερμανικῶν]Μεγίστων Εὐσεβῶ[ν Εὐτυχῶν καὶ Πουπλίου Λικιννίου
7. Κορνηλίου Σαλωνίνου Οὐαλεριανοῦ τοῦ]ἐπιφανε[ς[τάτου Καίσαρος Σεβαστῶν
8.].....ε[
9.].....[
10.].....[

A levéltöredék datálása – párhuzamok alapján – viszonylag egyszerűen kiegészíthető, még ha hiányos is. A negyedik sorban új mondatban kezdődő datálási formula (ἔτους πέμπ[του...]) tartalmazza az év számát és a császárok nevét és megjelölését. Találhatunk

olyan párhuzamokat, melyek szintén ugyanezt a megjelölést tartalmazzák (Αὐτοκράτορων Καισάρων Πουπλίου Λικιννίου Οὐαλεριανοῦ καὶ Πουπλίου Λικιννίου Οὐαλεριανοῦ Γαλληνοῦ Γερμανικῶν Μεγίστων Εὐσεβῶν Εὐτυχῶν καὶ Πουπλίου Λικιννίου Κορνηλίου Σαλωνίνου Οὐαλεριανοῦ τοῦ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Σεβαστῶν), csak az év száma különbözik, illetve az itt tárgyalt töredék nagy hiányossága, hogy sajnos a hónap neve és a nap nem látszik. De a párhuzamok alapján azért megállapítható a pontos évszám: az ötödik évben keletkezett (ἔτους πέμπ[του]), még hozzá Gallienus és Valerianus uralkodása alatt, akik Kr. u. 253-ban kezdték meg uralkodásukat, vagyis a keletkezési dátum: Kr. u. 258.

Mivel a levél nagy része elveszett, nem ismerhetjük sem a tartalmát, sem a feladóját, sem a címzettjét. A megmaradt szövegből csupán annyit tudhatunk biztosan, hogy négyszáz drachmáról van szó (2. sor: δραχμὰς τετρα[κόσιας]). Ez talán a következő sorban megemlített valamilyen bírság összege (3. sor: τ]ὰ γεγραμμένα), de ebben nem lehetünk biztosak.

A bemutatott papirusztöredékek ugyan önmagukban nem bírnak túl nagy jelentőséggel, hiszen aprók és töredékesek, így nem tartalmaznak túl sok információt. Azonban egy nagyobb korpusz részeként, tartalmi és időbeli összefüggések keresése során fontosságuk megnövekszik – egy letűnt kor képeről készült kirakós darabkái. A kép ugyan soha nem lesz egész, de minél többet látunk belőle, annál jobban megérthetjük az emberiség múltját. Az általam ismertetett töredékek ezen kép gazdasági részét egészítik ki: bemutatják, hogyan is működött egy gazdaság, hogyan tartották számon az esetleges tartozásokat, hogyan kommunikáltak és osztották meg egymással a híreket. Láthatóvá, megérthetővé tesznek számunkra olyan mozzanatokat, amelyeket más esetben csak találgathatnánk.

Irodalom

- ADAMIK, T.: *Quintilianus. Szónoklattan*. Kalligram Kiadó, Budapest 2009.
- ATIYA, A. S. (szerk.): *Coptic Encyclopedia* VII. Macmillan Library Reference, New York 1991.
- BAGNALL, R. S. (szerk.): *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford University Press, Oxford – New York 2009.
- EXLER, F. X. J.: *The Form of the Ancient Greek Letter of the Epistolary Papyri (3rd c. B.C. – 3rd c. A. D.)*. Ares Publishers Inc., Chicago 1976.
- HAGEDORN, D.: *Wörterlisten aus den Registern von Publikationen griechischer und lateinischer dokumentarischer Papyri und Ostraka*.
Forrás: <http://www.zaw.uni-heidelberg.de/hps/pap/WL/WL.pdf>
- MORAVCSIK, GY.: *A papiruszok világából*. Franklin-Társulat, Budapest 1942.
- MORAVCSIK, GY.: *Miről vallanak a papiruszok?* Gondolat Kiadó, Budapest 1961.
- RATHBONE, D.: *Economic Rationalism and Rural Society in Third-Century A.D. Egypt. The Heroninos Archive and the Appianus Estate*. Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- SZILASI, P. Z.: *Ujabb adatok a papyrologiához. Rectori székfoglaló értekezés*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs 1933.

**Research of Unpublished Documentary Papyrus Fragments
(P. Prag. III 1095, 1092b and 1101 fragments)**

Rarely do students of classical philology have the opportunity that a few of my fellow students and I were fortunate enough to get within the confines of a special educational program at the János Bollók Workshop of the Eötvös Collegium. We could research the Wessely Collection of Prague and especially the not yet published *P. Prag* III documents. This papyrus collection of Prague, to which the documents we studied belong, were originally part of Karl Wessely's private collection. The core of the collection is the Heroninos Archive, which mainly contains accountings and letters, and two of the papyrus fragments in question are lists which belong there. The marking of one of these two papyri is *P. Prag. III 1101 recto*, and that of the other is *P. Prag. III 1092b recto*. Based on the size of the papyri and the jointing on their sides, it may be presumed that they were originally part of a bigger document. For what exact purpose the list was made for we do not know, although most likely it is a payroll. As for the third fragment, it is possibly a fragment of a letter, at least that is what the dating at the end of this document suggests. Since the majority of the letter have been lost, we have no knowledge of the author, the addressee or even the most part of the content. The previously mentioned papyrus fragments in themselves are not very significant because they contain little information. Still, they help us to better understand the economic life of the ancient era. Through them we can apprehend how an estate worked, how obligations were administrated, or how information was communicated and shared between the people of the age. The fragments can also make clear and comprehensible details which otherwise would remain in the dark. Hopefully, one day they will help us see the whole picture.

Rhétorportrék az idősebb Seneca művében

A római ifjak a *grammaticus* keze alatt tanultak meg írni, olvasni, számolni, megismerkedtek a legmegbecsültebb költőkkel, történetírókkal. A szerencsésebbek 16 éves koruk után egy rhétorhoz szegődtek, ahol kezdetben a *suasoriát*, majd a *controversiát* gyakorolták. A tanórát a következőképpen képzelhetjük el: a rhétor megadja a témát, esetleg tanácsokat oszt a diákoknak, hogyan lássanak a feladathoz, akik kérdezhetnek is a fölkészülés alatt. A szöveg megtanulása után ki-ki előadja munkáját, alkalomadtán maga a rhétor is bemutatott egy mintát. Ezt követően kielemezték az elhangzott *declamatiókat*. Az iskolába ellátogathattak a szülők is, illetve bárki, aki kíváncsi volt. Tudásuk szinten tartása végett felnőttek is szónokoltak: családi vagy kisebb baráti körben adtak elő *controversiaet* és *suasoriaet*.

Utóbbi alapvetően tanácsadó beszéd, melynek kiindulópontját egy görög mitológiai vagy római történelmi figura döntéshelyzete adja, témái így lényegében nem változtak. Ennek elsajátítása és tökéletesítése könnyebbnek bizonyult. Egészen addig ezt gyakorolták, míg nem álltak készen egy *controversia* előadására. A *declamatio* ezen változata leginkább a törvényszéki beszédhez hasonló, kimondottan jogi vonatkozású. A diákok nehéz feladat előtt álltak: egy meglehetősen kétes szituációban egymásnak ellentmondó, de az adott helyzetben helytálló törvények szem előtt tartásával kellett állást foglalniuk. Cicero azonban a *De oratore*-ban arról panaszkodik, hogy az iskolai *declamatiók* túl egyszerűek és sekélyesek, nem biztosítanak megfelelő fölkészítést egy valós ügönhöz. Quintilianustól tudjuk, hogy a *declamatorok* gyakran eljátszották a szerepét annak, akiről előadtak – a feladatnak megfelelően egy öregembert, egy mostohafiút, egy *milest* utánozva nyerték meg a hallgatóság tetszését. A Kr. e. I. században tehát rendkívül szórakoztató és teátrális lehetett. Valószínűleg emiatt a gyakorlat bizonyos sajátosságai ellenérzéseket váltottak ki. Erről tanúskodnak a *Satyricon* ránk maradt kezdősorai, melyben Encolpius a rhétor Agamemnonnt támadja. Többen észrevették tehát a műfaj hiányosságait és hátulütőit, esetenként túlzásnak vélték a valóságtól elrugaskodó helyzeteket, Iuvenalis pedig arról ír, hogy a rhétorok kifáradtak az újra és újra ismétlődő témákban.

A *declamatio* műfajának növekvő jelentősége és egyre erőteljesebb önállósodása annak köszönhető, hogy az új államforma nem adott teret a nagy politikai beszédeknek. Az oktatásban betöltött szerepét sohasem kérdőjelezték meg, hiszen a fiatal római ennek segítségével gyakorolta ötletgazdagságát, nyelvi kifejezőkészségét és stílusérzékét. A római iskola alapvető tananyaga maradt egészen a Birodalom összeomlásáig, de a középkorban is az oktatás részét képezte. A tanulókon túl azonban a Birodalom korai időszakának olyan értelmiségi és politikai személyiségei is adtak elő, mint Ovidius vagy Messalla Corvinus, a hallgatóság körében pedig alkalomadtán maga Augustus is ott ült Agrippa és Maecenas társaságában. Az előadások egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek, így többször volt példa arra, hogy nagyobb tömeg gyűlt össze, mint a *forumon*. A rhétor ekkoriban már nem

csupán tanár volt, hanem közönség előtt szereplő előadó. A *declamatio* a művelt társadalmi réteg szórakozási formájává nőtte ki magát, ahol már nem a gyakorlás volt a cél, hanem egyszerűen a szónoki képességekkel való büszkélkedés, vagy adott esetben a versengés. A költőkből és írókból szerveződő csoportok mellett tehát Rómában kialakult egy „rétorikai kör” is. Versekként helyett *declamatiókat* hallgattak és vitattak meg. Ennek részesévé vált az idősebb Seneca, aki öregkorában szebb éveit fölidézve írta le emlékeit fiainak.

Az idősebb Seneca életére vonatkozóan nem rendelkezünk nagy forrásanyaggal. Teljes neve Lucius Annaeus Seneca Maior. Gazdag, lovagrendi családban született Cordubában, *Hispania Ulterior* egyik legfontosabb, erősen romanizált városában valamikor Kr. e. 58 és 53 között. Halálának pontos évszámát sem tudjuk, annyi bizonyos, hogy fia száműzetésekor, 41-ben már nem élt. Szülei minél előbb Rómába akarták küldeni, azonban a *bellum civile* miatt az utat csak 38-ban tehette meg. Közeli barátjával, Porcius Latróval tanult együtt Marullus iskolájában, amely feltehetően Rómában volt. Seneca a fővárosban töltött évek alatt számos elismert szónokot hallgatott, állandó látogatójává vált a nyilvános előadásoknak. A rhétor megnevezést azonban a fiától való megkülönböztetés végett kapta az utókortól, ő maga nem volt gyakorló szónok. Széleskörű tudása a római iskolákról és *oratorokról* arról tanúskodik, hogy hosszú időt töltött az örök városban, s ezalatt a legismertebb emberek barátságára tehetett szert, a legbelsőbb politikai és irodalmi körökbe juthatott. Bár *Historiae* című munkáját, mely sajnos nem maradt ránk, fontosabbnak tartotta, a *Controversiae et Suasoriae* gyűjteménye egyik legfontosabb forrásunk a szónoki oktatás és a *declamatiós* gyakorlat vizsgálatához. Emellett betekintést nyerhetünk a korabeli rétorika helyzetébe és a korai császárság prózairodalmába. Megírásában az vezérelte, hogy főleg *sententiae* lejegyzésével jellemezze a műfaj jeles képviselőit, s mindeközben – számos példáját felsorakoztatván a *controversiának* és *suasoriának* – átfogó képet nyújt a *declamatióról*. Az olvasó azonban még ennél is többet kap: a legismertebb rhétorok bemutatásán túl Seneca értékeli saját korát, reflektál a változásokra és taglalja azok lehetséges okait, melyek a következők. Elsősorban a *luxus temporum*, azaz korának fényűzése, s ezzel együtt járó morális lesüllyedése; majd a szónoklat szerepének csökkenése a politikai életben és az igazságszolgáltatásban, ennek következtében az érvényesülési vágy eltűnése; végül pedig az, hogy a rétorika már elérte csúcspontját, emiatt szükségszerűen következik be a romlás. A mű *praefatiójából* azt is megtudjuk, hogy ehhez számára a legfőbb vonatkoztatási pont Cicero. Annak ellenére, hogy a *declamatiót* a felnőtt férfiak számára már-már időpocsékolásnak tartja, elfogadta a tényt, hogy a cicerói korszakban jellemző stílus helyét az új korszakban más műfaj vette át. Kritikus szemmel tekint saját magára és kortársaira is. Műve deskriptív jellegű, nem teoretikus, nem fektet le szabályokat, mindössze mintát szolgáltat utánzásul vagy elrettentésül, miközben a rhétorok képességeit és személyiségét is egyaránt bemutatja.

Az idősebb Seneca *Controversiae et Suasoriae* gyűjteményében több mint 120 *orator* jelenik meg. A portrék közül a továbbiakban ötöt fogok részletesebben ismertetni, melyek esetében összefüggő szöveganyag segít minket ahhoz, hogy egy-egy szónokkal megismerkedjünk.

Seneca az I. *praefatio* 13–24. *caputjában* részletesen jellemzi közeli barátját, Porcius Latrót, akinek tehetsége fölülmúlhatatlan volt. Elsősorban kitaró fölkészülését és fizikai adottságait részletezi. Latro sosem szakította félbe tevékenységét, amikor hozzálátott az íráshoz, éjt nappallá téve dolgozott, s pihenőidő nélkül addig folytatta, míg be nem fejezte munkáját. Erejét nem tudta jól beosztani, viszont fáradtságát jól titkolta. Természetből

eredően jókötésű volt, erőteljes hangú, azonban a folytonos éjszakázás és nemtörődömség miatt rekedtessé vált; sokszor egy *declamatio* előadására is egy hosszú virrasztás után ment. Amennyire kitartó volt a fölkészülésben, olyannyira volt hanyag a hangja óvása érdekében – nem edzette tüdejét, nem tett frissítő sétákat, s az étkezésben is gondatlan volt. Szerencsés volt viszont *memoriáját* illetően. Sokakkal szemben – akiknek gyors észjárásuk ellenére lomha emlékezőképességük volt – ő olyan lendülettel tudott írni, ahogyan beszélni. De nem csupán a természet ajándékának köszönhetően volt sikeres, ügyelt rá, hogy védje és fejlessze tudását. Jegyzetekre nem volt szüksége: amit előadott, fejből írta meg. Mielőtt beszélni kezdett, ülve kérdéseket tett föl az adott *controversiát* illetően, ez pedig nagy magabiztosságról tanúskodott. Latro a *subtilitas* mestere volt, ez a képesség észrevétlenül a magaviseletében búvott meg. Ám Seneca tudja, hogy fiai számára érdekesebbek az elmés mondások, ezért fölidézi az iskolás éveket is. Mikor Marullus arról panaszkodott, hogy tüske ment a lábába, Latro elmésen megjegyezte: az ő lábai tuskéék.

Porcius Latróról tehát igen részletes és szemléletes képet kapunk. Érdekes azonban, hogy a *memoria* és a *subtilitas* kérdését leszámítva Latro más adottságaira nem tér ki részletesen, s előadói stílusáról a későbbiekben sem olvashatunk összefüggő jellemzést.

Seneca a VII. könyv *praefatióját* teljes egészében Albucius Silus bemutatásának szenteli. Sajnos nem sokszor hallhatta beszélni, mivel mindössze öt-hat alkalommal szónokolt nyilvánosan, s a magánelőadásokra is csak kevesen juthattak be. Másnak mutatkozott a két közönség előtt. Beszédét ülve kezdte, de amint elragadták az érzelmek, fölugrott. Gyakran tért el a tárgytól, s nem lehetett megmondani, *divisiót* vagy *declamatiót* hall a közönség – nem azt mondta el, amit kellett, hanem amit lehetett. Nehézkesen érvelt, sorra kötötte össze az *argumentumokat*, s mintha semmi sem lenne bizonyos, a bizonyosságokat is alátámasztotta. Seneca nem hiszi, hogy volt bárki más, akinek pompásabb beszéde lett volna – nem a gyakorlatra érti, teszi hozzá, hanem a kifejezőmódra. Hadarva és áradóan beszélt, de gondosan fölkészülve. Ha őt hallgatták, senki sem panaszkodhatott a latin nyelv alkalmatlanságára. A gondot inkább az okozta, mit mondjon, nem pedig hogyan. *Sententiáit*, melyek világosak, egyszerűek voltak, Asinius Pollio „fehérnek” nevezte. Annak ellenére, hogy sokan csodálták, ő maga nem bízott tehetségében. Seneca hallhatta őt idősen és fiatalon is szónokolni, s itt kijelenti, korának előrehaladtával nem fejlődött semmit – rosszabbul beszélt *senexként*, mint régebben *iuvenisként*. Mindig szomorú és zaklatott volt, amikor már befejezte előadását, akkor is aggódott miatta.

Ellentétben Latróval, Albucius Silust előadásai felől megközelítve ismerjük meg. Lényegesen többet tudunk meg szónoki karaktereiről, helyenként ráadásul gonoszkodó humorral. Albucius Silus példája ugyanis azt szolgálja, hogy Novatus, Mela és Seneca megtanulja: figyelniük kell, hogy a részletekbe menő fogalmazás és a díszes kifejezőmód ne öltönnön túlzó méreteket. Albucius leírása emellett jelzi a változást, melyre az imént már kitértem – ez a típusú *declamatiós* előadás a *forumon* nem aratna sikert, inkább a szónoki képességek fitogtatására alkalmas.

Seneca a IV. könyv *praefatiójában* összehasonlítva mutat be két *orator*t, Asinius Polliót és Quintus Hateriust. A gyakorlat jól ismert az antik életrajzírói hagyományból, Cicero is élt vele, például Antonius és Crassus összehasonlításában – elképzelhető, hogy Seneca tőle vette a példát. Előbb Pollióról beszél, aki sosem adott elő tömeg jelenlétében, nem is volt szándékában. Miután összehívta az embereket, csak azt követően olvasta föl írásait. Labienus ezért gúnyosan *triumphalis senexnek* nevezte. Seneca azonban úgy gondolja,

inkább gyakorolni akart, s mély ellenszenvvel utasította el, hogy méltassák. Hallotta fiatalon is, de később unokájánál is: miután Marcellus elmondta a maga részét, előbb azt javította, egészítette ki, s csak ezután adta elő a maga beszédét. Unokája tehetségesnek bizonyult, s ezt a maga érdemének tartotta. A *declamatió*ban ragyogóbb volt, mint törvényszéki beszédeiben, s kevésbé volt kritikus magával szemben. Seneca négy nappal azután hallotta beszélni, miután fiát elvesztette: sokkal határozottabb volt, mint bármikor korábban, s ebből kitűnt, a balsorssal viaskodva makacsul felülemelkedik rajta. Egy rövid anekdotát is elmesél. Augustus panaszkodva Pollióra a jámbor emberek szokását emlegette föl, miszerint a gyászban azzal kell együtt lakomázni, aki számára a legkedvesebb – Pollio azonban visszaüzent: evett is azzal az emberrel aznap, mikor elvesztette fiát.

Pollio lelki nagyságának ellenpéldájaként hozza föl Quintus Hateriust. Fia halálát gyenge lélekkel viselte, nem csupán a pillanatnyi fájdalmat nem viselte el, hanem az emlékezete sem bírta el a terhet. Ugyanis amikor évekkel később egy *controversiát* mutatott be, témája eszébe juttatta veszteségét, s emiatt sírásban tört ki. A *dolor* sosem tűnt el jelleméből. Másrészt Augustus azt mondta róla: Haterius barátunkat meg kellene zaboláznunk! Ugyanis rendkívül hevesen és gyorsan beszélt, különböző figurákat alkalmazva órákig tudott szónokolni ugyanarról az ügyről, többféle változatban. A *declamatiót* illetően nem volt gondos az érvelés fölépítésében, figyelmen kívül hagyta a szabályokat. Szabadszájú volt, gyakran alkalmatlanul tréfálkozott. Ha elkezdett beszélni, szavai áradtak, ezért gyakran még obszcén kifejezéseket is használt.

Az összehasonlító portré tehát elsősorban az érzelemnyilvánítás kérdését vitatja. Pollio önuralma becsülendő erény, míg Haterius hevessége ellenérzéseket váltott ki Senecából. A dagályos stílust illetően Albucius alakjával is összehasonlíthatjuk, Haterius azonban indulatait sem tudta kordában tartani. Seneca egyikükkel kapcsolatban sem marad ennyire szigorú: Albucius a *primum tetradem* közé sorolja, míg Haterius – úgy véli – hibáit kiváltotta erényeivel.

A II. könyv *praefatiója* Arellius Fuscus stílusának leírásával kezdődik. Nála az *explicatio* mindig pompázatos volt, a mondatfűzése lágy, a *narratió*kat és *argumentum*okat viszont szárazon adta elő. A *descriptió*k esetében minden szavával megszegette a szabályokat, beszéde már-már pajkos volt. Fabianus azonban elhatárolta magát ettől. Mindig kevesebbet beszélt, mint amennyivel a hallgatóság beérte volna. Az *obscuritas* filozófusként is jelen volt stílusában. A régi hibák nyomai megmaradtak, gondolatmenete sokszor maradt félbe. Viszont kellemes *sententiá*kat használt, kiválóan tudta alkalmazni a beszéd különböző stílus eszközeit. Távol állt tőle a szónokokra jellemző *robur*, arckifejezése mindig higgadtságot és szelídséget tükrözött. Szavai sosem voltak erőltetettek, ahogy teste sem feszült meg. Mindebből világosan látszik, mennyire békés és összeszedett volt. A *suasoriák* előadására alkalmasabbnak bizonyult, s páratlan volt a *descriptió*kban.

Fabianus példáját elsősorban Melának meséli, akít fivéreivel ellentétben nem vonzott sem a *forum*, sem a tisztségek. Seneca őt tartja a legtehetségesebbnek három fia közül, aki leginkább fogékony a tudományokra. Míg fivérei veszélyes vizeken hajóznak, apja szívesebben tartaná őt a kikötőben, ám biztosítja afelől, hogy a *declamatio* gyakorlása ugyanúgy javára lesz, mint Fabianusnak.

Seneca ismert olyan kiváló férfiakat is, akik a *forumon* sikeresek voltak, azonban a *declamatió*ban nem igazolódott hírnevük – írja a III. *praefatio* kezdősoraiban. Erről leginkább Cassius Severus volt hírhedt. Beszéde hatásos volt, tele rendkívüli *sententiá*kkal.

Iunius Gallio úgy nyilatkozott róla, hogy mikor beszélt, hatalma volt az emberek fölött, s szó nélkül megtették, amit parancsolt – amikor viszont erre törekedett, fölébresztette haragjukat. A *gravitas*, amely életéből hiányzott, az *actió*ban megmutatkozott. Ameddig tartózkodott a tréfától, beszédét *ensori* szigorúság jellemezte. Amikor dühös volt, alkalmasabbnak bizonyult a beszédre, az emberek óvakodtak attól, hogy félbeszakítsák. Seneca kitér ügyvédi szokásaira is, többek között, hogy mindig írt *commentariust*, s csak akkor volt magabiztos, ha azt gondosan kidolgozta. Seneca szerint tehát minden tulajdonsága megvolt ahhoz, hogy jó *declamator* legyen: válogatott szavakkal fejezte ki magát, inkább volt határozott és heves, semmint nyugodt vagy bágyadt, *explicatio*ja sosem üres szavakkal, hanem érzelmekkel volt tele. Mindezek ellenére a *declamatio* műfajában nem bizonyult eredményesnek, így ritkán adott elő, akkor is csupán barátai kérésére. Amikor Seneca megkérdezte tőle, hogy mi lehet oka sikertelenségének, azt válaszolta: Cicero ékesszólása nem mutatkozott meg a versekben, Vergiliust a szónoklásban hagyta cserben tehetsége, Sallustius beszédeit csak történetírói munkaként becsülik meg, míg Platón védőbeszéde hasztalan lett volna akár a védőügyvédnek, akár a vádlottnak. Hitt abban tehát, hogy mindenki más-más műfaj előadására alkalmas. Ő maga hozzászólt a *forum* légköréhez, hogy nem a hallgatóságot figyeli, hanem a bírót, hogy mással szemben képvisel ügyet, nem önmagának felelget. Cassius Severus arra a fontos különbségre mutat rá, melyről a *declamatio* műfajának bemutatásakor már szó esett. Míg a *forumon* harcolnak, a *declamatió*ban csupán csaponganak – az iskola csak *ludus*, játék, a *declamatio* pedig gyerekeknek való gyakorlatozás, a *forum* ezzel szemben *arena*, valódi csatatér.

A bemutatott részlet több tekintetben is tanulságos. Példa arra, hogy Seneca nem csupán közvetlenül, saját tapasztalata alapján mesél fiainak, hanem emlékei között azt is föl kutatja, hogyan vélekedtek egymásról ismerősei, megváltoztatván az elbeszélői modalitást. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy egyike azon részleteknek, melyek fölhívják a figyelmet a *declamatio* és a *forumon* elhangzó *oratio* közti különbségekre – ugyanakkor ennek megítélését is magában foglalja. Seneca utolsó mondata, hogy bár Cassius Severus nem volt a legkiválóbb előadó, mégis megbecsüli *declamatió*it. Ebből kiderül, hogy Seneca egyetértett Cassius Severus meglátásaival.

Stanley Bonner az idősebb Senecát az Augustus-kori prózairodalom Horatiusának nevezte. Rhetorportréiban arra törekedett, hogy valamennyi szónokot egyénileg jellemezzen. Mint irodalomkritikus, kevésbé dogmatikus, inkább nagyvonalú, elismerte kortársai tehetségét. Az előadói készségek kapcsán a hibákat és az erényeket mintának szánta fiai számára. Tanító célzata ellenére nem szabályokat fektetett le, hanem leíró módon mutatta be a korabeli előadókat, így műve a portréirodalom egyik kiváló példája.

Műve hosszú ideig elhanyagolt segédeszköz ahhoz, hogy az Augustus-kori prózát jobban megismerjük. A változatos témaköröknek köszönhetően a *Controversiae et Suasoriae* átfogóbb tanulmányozása több szempontból is fontos. Az előadói készségek és a szónoki gyakorlatok bemutatásával alapvető munka a korabeli rétorika megismeréséhez, ugyanakkor társadalmi, jogi és pedagógiai vizsgálódásokhoz is nélkülözhetetlen. Közvetlen és személyes hangvételének köszönhetően – melyet olykor humoros fordulatokkal, antitézisekkel és költői stílussal is tarkít – új hangot hozott a korai császárkor irodalmába. Ez pedig, kiegészülve az *eloquentia* hanyatlásának, legalábbis megváltozásának föl ismerésével, mindenképpen kiemelt szerephez juttatja a római irodalomban.

Irodalom

- A Companion to Roman Rhetoric*, ed. W. DOMINIK and J. HALL. Blackwell Publishing 2007.
- BONNER, S. F.: *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*. Berkeley — Los Angeles 1949.
- M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia, Fasc. III. De Oratore*, ed. K. F. KUMANIECKI. Leipzig 1969.
- CLARKE, M. L.: *Rhetoric at Rome – A Historical Survey*. London — New York 1996.
- FAIRWEATHER, J.: *Seneca the Elder*. Cambridge 1981.
- GRIFFIN, M.: THE ELDER SENECA AND SPAIN. THE JOURNAL OF ROMAN STUDIES 62 (1972) 1–19.
- I frammenti degli oratori romani dell'età augustea e tiberiana*, a cura di A. BALBO. Alessandria 2004.
- Iuvenalis Saturae*, ed. I. WILLIS. Stuttgart — Leipzig 1997.
- JANSON, T.: *Latin Prose Prefaces*. Stockholm — Göteborg — Uppsala 1964. [Acta Universitatis Stockholmiensis – Studia Latina Stockholmiensia XIII]
- KENNEDY, G. A.: *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton — New Jersey 1994.
- Petronius Arbiter: Satyricon Reliquiae*, ed. K. MUELLER. Stuttgart — Leipzig 1995.
- QUINTILIANUS, M. F.: *Szónoklattan*. (Fordította ADAMIK T., CSEHY Z., GONDA A., KOPECZKY R., KRUPP J., POLGÁR A., SIMON L. Z., TORDAI É.) Pozsony 2008.
- RUSSELL, D. A.: *Greek Declamation*. Cambridge 1983.
- L. Annaeus Seneca Maior: Oratorum et Rhetorum Sententiae, Divisiones, Colores*, ed. L. HÅKANSON. Leipzig 1989.
- Seneca the Elder: Suasoriae*, ed. W. A. EDWARD. Bristol 1996.
- SOCHATOFF, F. A.: BASIC RHETORICAL THEORIES OF THE ELDER SENECA. THE CLASSICAL JOURNAL 34/6 (Mar 1939) 345–354.
- SUSSMAN, L. A.: THE ARTISTIC UNITY OF THE ELDER SENECA'S FIRST PREFACE AND THE *CONTROVERSIAE* AS A WHOLE. THE AMERICAN JOURNAL OF PHILOLOGY 92/2 (Apr 1971) 285–291.
- SUSSMAN, L. A.: *The Elder Seneca*. Leiden 1978.

Rhetorical Portraits in the Elder Seneca's Work.

In the early years of the Empire *declamatio* became a popular and remarkable feature of the literary life in Rome. As schoolboys and professional teachers of rhetoric, amateur adults as well declaimed *controversiae* and *suasoriae* to practice and to show their rhetorical skills, often beyond the school. In the case of *suasoria* one gives an advice to mythical or historical figures facing momentous decisions; *controversiae* are speeches in imaginary court cases. Sitting in the audience the Elder Seneca listened to his friends declaiming in public and in private as well. Later as an old man remembering his youth he wrote his rhetorical collection that we call *Controversiae et Suasoriae*. From the preface 1 we know that the task he set to himself was to present the best declaimers of his time for his sons through *sententiae*, *divisiones* and *colores*. He gives some examples to follow or to avoid. He introduces orators who spoke effusively and overwhelmed by emotion or colourlessly

and languidly. The Elder Seneca tries to demonstrate that the rise of *declamatio* is in rapport with the decline of oratory and points out the difference between the forensic oratory and rhetorical declamation. However, he blesses his contemporaries personally and he is able to accept the changes of the early Empire. His work is an appreciable help to study the prose of the age of Augustus and to examine the rhetorical, pedagogical and judicial transitions, as well.

„Dies – inquit – nihil est”

Humor és kétségbeesés Trimalchio lakomáján

Írásomban azt szeretném vizsgálni, hogy milyen szerepe lehet a *Satyricon* szövegében a lakomavendégek elmélkedéseinek, főképp Dama kezdő szavainak, Trimalchio lakomájának azon részében, mikor a házigazda egy időre távozik közülük. Céloom az, hogy kiderítsem, mennyiben érthetőek komikusan ezek a megszólalások. Valóban csak a szereplők műveletlenségét gúnyolja itt Petronius, vagy ezt az ürügyet felhasználva játszik is a befogadóval, lehetnek-e ezek a szavak inkább súlyosak, mint nevetségesek? Írásom első részében megvizsgálom, hogy ez a szövegrészlet miként fogható fel olyan költői szöveggént, amely túlmutat szoros kontextusán, és a regény egészének értelmezését segíti. Aztán azt vizsgálom, hogy Horváth István Károly és Faludy György fordításában hogyan jelenik meg ez a részlet, miként értelmeződik. Az utolsó részben szeretnék kitérni arra, hogy hogyan szerepel a jelenet Federico Fellini *Fellini-Satyricon* című filmjében és Szentkuthy Miklós *Cicero vándorévei* című, más alaptémájú, de gyakran nagyon hasonló motívumokkal dolgozó regényében.

Dama rövid megszólalása a lakomán különös, szinte dermesztő időfelfogásról számol be; a nappalt semmiségnek érzékeli, mely egy szempillantás alatt éjszakává változik („dum versas te, nox fit”). A hálószobából tehát érdemes azonnal az ebédlőbe menni, a világ pedig szörnyen hideg, a fürdő sem melegíti fel az embert. A beszédből úgy tűnik, mintha Dama egész nap céltalanul próbálna keresni valami enyhülést a hidegre és a gyorsan beköszöntő sötétségre, hol a fürdőt, hol az italt választja, hol evéssel szeretne úrrá lenni félelmein, s még a részegség a legjobb állapot, mert fejébe száll ugyan a bor, s bizonytalanná válnak szavai, de mégis felmelegszik teste, s ez megnyugvást jelent számára. Maga a tartalom tehát egyáltalán nem tűnik komikusnak vagy szokványosnak, még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy hasonló, ivásra buzdító motívumok nagy számban találhatóak a római művészetben és sírfeliratokon, sőt a halálról való elmélkedés és félelem valóban a lakomák egyik jellemző „kelléke” volt. Valerie M. Hope felteszi ezzel kapcsolatban a kérdést: „A vendégeknek, az étkezőknek komolyan figyelembe kellett venniük halandóságukat, vagy úgy kell tekintenünk ezekre a képekre, mint a kicsapongás gúnyos igazolására?” (PRAG-REPATH szerk. 2009, 141) Lehet, hogy Petronius egy a túlzott testi kéjt, az ivászatot mentegető szokást, közhelyes szólammal teletűzdelt álfilozófiát nevet ki a vendégek beszélgetésének leírásával, de számomra mégis úgy tűnik, többről van szó. Az is igaz, hogy egy művelt római olvasónak humorforrás lehetett a felszólalók beszédmodora, mivel Dama és társai folyamatosan vulgáris latin szavakat használnak, vagy eltévesztik a főnevek nemét (Dama *balneum* helyett *balneus*-t, *vinum* helyett *vinus*-t mond). Szintén lehet humorosan értelmezni Dama egyszerű, rövid mondatait, melyekkel mintha a bonyolultabb nyelvtani szerkezeteket igyekezne elkerülni, hogy ne zavarodjon bele mondandójába. A lakoma résztvevői közt sok felszabadított rabszolgát találunk, akik a latin nyelvet csak utólag

sajátították el, s most szeretnék, ha nem derülne ki, mit nem tudnak. Szorongásuk a tanult emberektől többször nyíltan is megjelenik mondandójukban. Victoria Rimell kiemeli, hogy Dama mondatai „gyerekesnek” és szaggatottnak tűnnek, és a római irodalomban egyedülállóan a részeg, „lusta nyelvű” beszédet utánozzák (PRAG–REPATH szerk. 2009, 67). Mi történik azonban, ha ezt a retorikai játékot másképp értelmezzük, és a rövid, szaggatott mondatokat épp a drámai hatás kifejezőjének, egy sajátos költői megoldásnak tekintjük? Petronius talán kettős célt igyekszik elérni azáltal, hogy a történet adott helyén, az adott szövegkörnyezetben valóban egy részeg felszabadított modorát utánozza, amely természetesen nevetést vált ki, viszont ezzel egy időben döbbenetet, félelmet, szorongást is előidéz. A tömörség, a lazán kapcsolódó mondatok stílusesszközök lehetnek annak a hideg, furcsa, megoldást kereső állapotnak kifejezésére is, ami Damát, de az egész *Satyricon* emberképét jellemzi. Ha a bekezdést nem csupán komikus álelmélkedésnek olvassuk, akkor az „et mundum frigus habuimus” kijelentés rendíthetlenségével, tömör befejezettségével megrázó, összegző érvényűnek is tűnhet az emberi életre vonatkozóan, s így nézve akár kifejezetten hatásos, jó nyelvi megoldásnak is tekinthetjük. A „Dies nihil est” mondat egyszerűsége pedig ebből a nézőpontból inkább keserű pontosságú és rezignált megfogalmazás. Hasonlóan a „dum versas te, nox fit”, mely feszülten, csattanóan zárja a gondolatot, s kérelhetetlenséget, megváltoztathatatlanságot sugároz. Az első látásra gyerekesnek látszó beszédmód tehát a kontextusból kiragadva egészen új értelmet nyer, másképp kezd működni. Dama beszéde a lakomán belül például tekinthető a Trimalchio-féle hiúság ellenpólusának, de legalábbis replikájának, hiszen az ő vagy Seleucus perspektívájából nézve egészen mindegy, hogy Trimalchio milyen síremléket emeltet magának. „Nos non pluris sumus quam bullae.” – mondja Seleucus Dama után. Ez a mondat intés, figyelmeztetés is lehet, nemcsak egy Damához hasonlóan „buta” ember szóvirága. De még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy nem Damát és Seleucust tartom álrühába bújít, nagy filozófusoknak, hanem azt gondolom, hogy szavaik két szinten olvashatók, értelmezhetőek, azaz nem a gondolkodó Dama vett magára faragatlan álarcot, hanem Petronius érzékenysége, félelme jelenik meg Dama alakjában, s így a szaggatottság, a különösen csengő, rövid mondatok újabb, költői kontextust nyernek. Costas Panayotakis (PRAG–REPATH szerk. 2009) a *Satyricon* egyéb római irodalmi művekre való utalásairól írva felhívja a figyelmet Trimalchio elejtett megjegyzésére, a tizenkét csillagjeggyel ellátott tál fogásainak elrendezésével kapcsolatban: „nihil sine ratione facio.” Ebből is láthatjuk: Petronius tréfáit nem szabad félvállról vennünk, ha ugyan tréfákról van szó.

Dama kis monológjának átértelmezését támogatják a *Satyricon* egyéb részei is: „en homo quemadmodum natat” – mondja Encolpius a hajótörés után, meglátva a partra sodródott tetemet, melyről utóbb kiderül, hogy Lichasé. Encolpius sirató beszédében is az ember kiszolgáltatottsága, kicsisége jelenik meg, ám ezúttal cseppet sem nevetséges összefüggésben.

De az idő elégtelenségének problémája is állandóan feltűnik, már a lakomán belül is: Habinnas a fürdőjelenet előtt azt mondja Trimalchióknak, hogy nincs nagyobb vágya, mint, hogy egy nappól kettőt csináljon. Ez a fajta buborék-érzet végigkíséri a művet (legalábbis fennmaradt részeit), így az egyfelől humoros beszélgetés a vendégek között komoly félelmek közvetítője is, nyelvi megoldásai pedig, legalábbis irodalmi szempontból, épp annyira lehetnek adekvátak, mint parodisztikusak.

Faludy György *Satyricon*-fordításában azért különösen érdekes ez a részlet, mert a fordító mintha a két értelmezési lehetőség, a komikus és az ijesztő, a hétköznapiság és a

fennköltség között teremtené egyensúlyt. Dama kezdő szavai nála így hangzanak: „A nap világa véglegesen megszűnt.” Ez a mondat sokkal inkább a feszültséget, az erőt, a drámai hatást implikálja, mint a komikumot. Lényeges eltérés a latin szövegtől, hogy fellazítja a tömörséget, szóhasználata és szerkesztése kevésbé egyszerű, ráadásul a jelentésen is módosít, hiszen Faludynál a nappal „megszűnt”, mintha egy új fejleményről lenne szó, míg az eredeti szövegben a nappal általában „semmi”. Ezt a drámai hatást fokozza a következő mondat is: „Forduljunk meg és nyakunkon az éjszaka”. Egyrészt itt, a latin szöveggel szemben felszólító módú és általánosító, többes szám első személyű igealakot alkalmaz, másrészt a „nyakunkon van” kifejezés használata nyilvánvalóan Faludy erősítése, hatásfokozása, hiszen ennek Petroniusnál nyoma sincs. Ezután viszont határozottan megtöri a fennköltséget, mivel így folytatja: „Nincs jobb napirend, mint legrani cuccunkról és az ebédlőbe vitorlázni.” Petroniusnál Dama csak ennyit mond: „Nincs jobb, mint a hálósobából egyenesen az ebédlőbe menni.” Itt viszont Faludy egyértelműen a komikus, gúnyos értelmezést erősíti, egy kevés modern szlenget is a szövegbe csempészve, ami végül is nem tekinthető hűtlenségnek, hiszen a latin szöveg is vulgáris színezetű, inkább csak abból a szempontból eltérés, hogy éppen a „cubiculum” szónak valószínűleg nincs az eredeti szövegben speciális íze. A „vitorlázni” szónak viszont, bár igencsak szabad fordítása az „ire”-nek, remek hangulatteremtő hatása van; jól érzékelteti a Rimell által is hangsúlyozott „lusta nyelvű” részegséget, amennyiben Dama beszédében és mozgásában is hánykolódik, mint egy hajó a vízen. A legfurcsább pont a fordításban az „et mundum frigus habuimus”; Faludynál ez egészen optimista értelmet kap: „Remek hideg idő járja.” Bár Dama későbbi kijelentéseinek tükrében Faludy megoldását csak ironikusan értelmezhetjük (hiszen Dama épp arról beszél, hogy nagyon fázott), az eredeti szöveg által felkínált drámai, általános értelmű jelentés itt eltűnik, s helyét a tiszta komikum veszi át.

Horváth István Károly első mondata, „a nappal szinte nem is létezik” nagyjából megegyezik az eredetivel, a latin „dies nihil est” meglepő tömörségét talán nem is lehet egészen visszaadni magyarul. A következő mondat is hasonlóan pontos, bár szintén kicsit lazít a latin eredeti határozott rövidegét: „Térülsz-fordulsz, s máris beáll az éjszaka.” Majd: „Így hát nincs helyesebb dolog, mint a hálósobából egyenesen az ebédlőbe menni.” Azonban a következő mondat Horváth István Károlynál is érdekes pont: „Meg hűvös is a világ.” A kijelentés drámaisága ebben a fordításban sem jelenik meg, talán a „meg” szó használata, a fontosság csökkentése miatt. Elmondható, hogy Faludy sokkal inkább a saját képére, szubjektívebben fordítja a szöveget, egyszer a feszültebb, másszor a komikus hatást elősegítő fordulatokat alkalmazva, mindenütt kicsit fokozva, intenzívebbé téve az eredeti jelentést. De fontos kiemelni, hogy Faludy mintha épp a szöveg kétféle természetét hangsúlyozná ezzel. Horváth István Károly jobban ragaszkodik a latin szöveg pontos fordításához, így a befogadóra bizza a döntést.

Federico Fellini 1969-es *Fellini-Satyricon* című filmjében a jelenet szintén megtalálható, azzal a különbséggel, hogy Dama és Seleucus alakját Fellini egy figurába sűríti, aki mindkét regénybeli hőstől átvesz kijelentéseket, de a legtöbbet Damától. A figura arca kékre festett, és legfőbb különössége az, hogy egy bábura, egy robotra emlékeztet, aki mintha nem is a lakomázóknak, hanem önmagának szónokolna (ez utóbbi több karakterre is igaz a film Trimalchio-fejezetében, de ők mégsem ennyire kívülállók). Beszéde gyors és rímekkel teli. Miután mondandóját befejezte, oldalára hajtja fejét, mintha ezzel elvégezte volna feladatát, mintha szerepet játszott volna csupán. Figuráját értelmezhetjük egy sémának is, ami ennek a világnak jellemző kelléke, de érthetjük úgy is, hogy Fellini Dama-

Seleucusa nem a film narrációjának része, hanem egy a konkrét történettől független, a mű hangulatáról szóló igazságot, jelleget fejez ki, s így mintha Fellini is eltávolodott volna a részeg felszabadított kontextusától, általános értelműnek véelve a szónoklatokat, annál is inkább, mivel borról szó sem esik az ő verziójában. Fellini értelmezésének fontos még egy aspektusa: a figura hadarva, versszerűen, dallamban beszél, s egész viselkedése abszurdá válik, mondatai folyamként áramlanak. Tehát a rövid, szaggatott, kétségekkel küszködő mondatok Felliniből a kizökkentettség, a képtelenség és elvontság érzetét váltották ki, mint ahogy nála az egész lakoma-jelenet, sőt a teljes film is elveszti a földi római kor kontúrait, s világa inkább egy felfokozott, római elemeket felhasználó, keleti és afrikai zenemotívumokkal teli álomhoz hasonlít.

A huszadik századi magyar irodalomban Szentkuthy Miklós elevenít fel a *Satyricon*éhoz hasonló életérzést *Cicero vándorévei* című, 1945-ben írt, töredékben maradt regényében. A mű áltörténelmi regény, mely sok elemében ugyan hűen idézi fel az általunk ismert Rómát, de erős hatással volt a szerzőre a huszadik század, így a korelemek, a jellemzők keverednek, azonban ennek ellenére mégis mindvégig megmarad egyfajta hűség mind az antikvitáshoz, mind a modern korhoz. A regény Cicero kamaszkorát dolgozza fel, ahogy egy görög tanítómesterrel, Agragasszal előbb Rómában, majd Görögországban kalandozik. Legérdekesebb vonása a szövegnek, hogy az antik regény későmodern újrajrásának is tekinthető, hiszen mind a petroniusi, pikareszkszerű, mind az apuleiusi, mágiikusabb elbeszélésből sok elemet átvesz, néha úgy tűnik, konkrét novellákra, kisebb betéttörténetekre is utal. Az utolsó jelenet (legalábbis a szerző idáig jutott a regény írásában) igen sok egyezést mutat Trimalchio lakomájának befejező epizódjával, a fürdőjelenettel: bár Szentkuthy művében nem lakomán vagyunk, itt is egy szereplő fürdője a helyszín. Ő azonban, Trimalchióval ellentétben, valóban halott, öngyilkos lett, és éppen tetemét mossák. (Ne feledjük, hogy bár Trimalchio csak színészkedik, lakomájának folytonos motívuma a tényleges halál: Habinnas halotti torról, Seleucus temetésről érkezett!) A részeg Cicero és Agragas egy maszkkészítő és egy borbély társaságában érkezik a helyszínre, ahol a tevékenységtől iszonyodó, rémült szolgák már szintén úgy viselkednek, mintha részesek lennének, és hamarosan ténylegesen bort kezdenek inni. A fürdőjelenet Trimalchio lakomájához hasonlóan örült felfordulással végződik (csak Szentkuthynál a végkimenetel jóval bizarrabb), itt is megérkeznek a rendőrök (Petroniusnál éjjeliőrök, *vigilek*), a szereplők kivetkőznek önmagukból, részben a halál borzalmának hatására. Érdekes egyezés az is, hogy Encolpiushoz és barátaihoz hasonlóan itt is csak a főhősök, Agragas és Cicero lesznek képesek a szituációt értelmesen, kívülről szemlélni, s egy „okos”, „csapongóan humoros” ló látványától kijózanodva megpróbálják menteni, ami még menthető. Halál és fürdés, bódult részegség és tragikomikum Szentkuthynál is megjelennek, de a Damaéhoz hasonló kétértelmű részeg beszéd is. A rettenet tetőpontján az ittas Agragas beszélni kezd Cicerónak a halálról, akit Persephonéként, tehát női alakként ír le: „Jön ez a lány, fekete bőrrel, mint a szén vagy a moha, mint a smaragd vagy egy elüszkösödött seb ajka, olyan fekete, nubiai gyilkos, gyilkos, te érted, hogy a halál az gyilkosság, ölés, merénylet!” – majd folytatódik az egyre képtelenebb, gyakran komikumba fulladó szóáradat, mely azonban így is dermesztő. Beszéde lényegében hasonló hatású, mint a felszabadítotté, pedig Agragas Damával ellentétben nagyon is intellektuális figura.

Talán ez a kettős hatás a kulcs a *Satyricon*-beli lakomavendégek beszédének megértéséhez is.

Összegzésül: véleményem szerint Dama és társainak szavai nemcsak egy adott társadalmi osztály kigúnyolásaként, szatíráként értelmezhetőek Petronius művében, hanem költészetként is, amelyben a *Satyricon* sötétebb, szomorúbb oldala jelenik meg, érzékeny megfogalmazása a biztos fogódzót elvesztett, már csak a lakomák gyönyörűségét hajhászó embernek, aki főképp az időt, az idő természetét próbálja megragadni, és retteg a haláltól.

Irodalom

- BAHTYIN, M.: *A tér és az idő a regényben*. In uő.: *A szó esztétikája*. Budapest, Gondolat, 1976.
- Fellini-Satyricon*, 1969. Rendező: FELLINI, F.. 128 perc. (Producer: GRIMALDI, A.)
- FEKETE J. J.: *P. O. S. T. Szentkuthy Miklós és művei*.
<http://www.mek.oszk.hu/04000/04004/04004.htm>
- Petronius A Handbook* (szerk.: PRAG, J. R. W. és REPATH, I. D.) Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- PETRONIO: *Satiricon*. Arnoldo Mondadori Editore S.p.A., Milano, 1969. (*Classici Greci e Latini*)
- PETRONIUS: *Satyricon*. (ford.: HORVÁTH I. K.) Budapest, Magyar Helikon, 1963.
- PETRONIUS: *Satyricon*. (ford.: FALUDY Gy.) Budapest, Glória Kiadó, 2002. (*Faludy Tárlata*)
- SZENTKUTHY M.: *Cicero vándorévei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel* (szerk.: WHITMARSH, T.) Cambridge University Press, 2008.

„Dies – inquit – nihil est”

Humor and desperation at the feast of Trimalchio

In my study I would like to examine the discussion of the guests at the feast of Trimalchio, in Petronius's *Satyricon*, and I concentrate mainly on Dama's words. My purpose is to investigate the role of this speech. Is it an absolutely comic part of the novel? Does Petronius simply mock the ridiculous pseudo-philosophy and the banalities of his age, or can these words be interpreted as a tragic vision of human life? Does Petronius also express his own fears and sadness by creating Dama's figure? Can we read Dama's words not only as parody, but also as hidden, pure poetry of the author? Can Dama's banalities be ostensible in a poetic sense? Can we interpret the strange and brief rhetoric, the fragmentary style of the speech as an exciting literary technology to express emotional complexity? In the first part of the study I examine Dama's speech itself. In the second part I compare two Hungarian translations of the speech (the translations of Faludy György and Horváth István Károly) to see how it is interpreted by the two translators. In the last part I examine the role and the signification of this scene (or motive) in Fellini's film, the *Fellini-Satyricon* and in Szentkuthy Miklós's novel, the *Cicero's Journeyman Years*. The conclusion of my study is that Petronius's intention is very complex: although Dama's speech in that specific scene can really be interpreted as a parody of a social class and a

„Dies – inquit – nihil est” – Humor és kétségbeesés Trimalchio lakomáján

kind of pseudo-philosophy, the words also have a beautiful, poetic meaning from the aspect of the whole known text, and they express the general fear and desperation of Petronius.

Az alföldi *barbaricum* szarmata kori települései

Az idők során a földből előkerült leletek számos információt szolgáltatnak az egykor élt népek történetének és kultúrájának megismeréséhez. Az eddig feltárt temetők a lakosság hagyományairól, viseleti szokásairól, kulturális-gazdasági kapcsolatairól adnak számot, míg a telepök a szellemi háttérrel, az életmódról festenek képet. Tanulmányomban az alföldi *barbaricum* I. és IV. század közé datált szarmata telepök bemutatása révén szeretnék betekintést nyújtani a rómaiak szomszédságában élő barbárok életmódjába.

1. Szarmaták a Kárpát-medencében

Mielőtt rátérnék a telepök bemutatására, essen néhány szó a szarmatákról. A szarmaták a sztyeppe iráni nyelvű népeinek összefoglaló megnevezése. Strabón négy csoportra osztotta őket (urgok, királyi szarmaták, jazigok, roxolánok), akik közül a jazigok éltek a legnyugatabbra, a Duna bal partján. Hogy pontosan kik is ők, az ma még tisztázatlan, annyi bizonyos, hogy az időszámítás kezdetén alán nyomásra elvándoroltak a Don és a Dnyeszter vidékéről, majd az Al-Dunán át elfoglalták a Kárpát-medencét, amelynek pontos ideje vitatott. A kutatás mai álláspontja szerint a Kr. u. I. század első évtizedeiben a jazigok megszállták a Duna-Tisza közének északi részét, majd fokozatosan vették birtokukba a déli területeket, ezáltal beékelődtek a római fennhatóság alatt álló Pannonia provincia és a dák uralom közé. A század végére átlépték a Tiszát, és elfoglalták a korábban dák irányítású Tiszántúlt, egészen a Felső-Tisza vidékéig. Dacia provincia megszervezésével (107) a jazigokat a Római Birodalom két határprovinciával szorította harapófogóba.

2. A szarmata *barbaricum* települései

A korábbi időszakokban feltárt szarmata telepök szerkezetéről keveset tudunk. Erre a legjobb magyarázatot Párducz Mihály adja: „...*csaknem valamennyi korábbi szarmata kori településnek az a hibája, hogy a munkákat elkezdték, de nem fejezték be*”. Az autópályák építéskor zajló ásások azonban pozitív hatással voltak a kutatásra. A nagy felületek feltárásának köszönhetően lehetségessé vált, hogy a régészek minél több információt szerezzenek az egyes települések szerkezetéről, és ezáltal az egykor ott lakó nép életmódjáról.

A szarmata telepökkel kapcsolatban a kutatás úgy tartja, hogy egészen a Kr. u. II. századig nem jelentek meg, ugyanis ez a keletről érkező nép egy ideig fenntartotta nomád életvitelét. A II. században azonban alkalmazkodva és megszokva az alföldi környezetet, áttértek az állattartó-növénytermesztő életmódra, amelynek már feltétele volt a tartós letelepedés. Az így létrejött telepök a folyók mentén találhatóak, illetve a vizekhez közeli kiemelkedő hátakon, dombokon. A települések szerkezete alkalmazkodott a természeti adottságokhoz, a lakosság életmódjához, etnikai összetételéhez, illetve a terület funkcionális szerepéhez.

A nagyfelületű feltárásokat megelőzően a kutatás mind földrajzilag, mind kronológiailag megpróbálta meghatározni a szarmata települések jellegzetességeit. Ezek alapján úgy vélték, hogy a Közép-Tisza vidéken és a Duna-Tisza közén élt lakosság településrendszere szétszórta, laza szerkezetű néha árokkal körülvett házakból, gazdasági épületekből, nagyszámú tároló-, és hulladékgyűjtőből állt. Ezzel szemben az északi területeken kevesebb volt a tárológyűjtő, ugyanis itt kevésbé játszott fontos szerepet a mezőgazdaság. Az időbeli síkot tekintve az a nézet alakult ki, hogy a II–IV. sz. elejéig az ipari és az élelmiszertartósító kemencék, füstölők a telep szélén helyezkedtek el, míg a későbbi szarmata korban sok kisebb majorság alakult ki, az ipari és a feldolgozó jellegű építmények csak egy-egy portához tartoztak. Az egyre nagyobb területeken végzett ásások jelenségeinek térképre vetítésekor azonban kiderült, hogy nem lehet ilyen egyszerű választóvonalat húzni. A nagy kiterjedésű falvak struktúráját az egyes településjelenségek sűrűsödése, illetve ritkulása határozza meg, amely alapján jól kivehető, hogy a különböző funkciójú területek elkülönültek. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy bizonyos településrészek egy időben működtek, míg más területeket felhagytak.

3. A települések jelenségei

3.1. Árkok

A településeken előkerült árkok változatos mélységgel, hosszúsággal, tájolással, formával (ívesen hajló, körszerű, derékszögben megtörő) rendelkeznek. Az elhelyezkedésük, méretük és betöltésük alapján több funkciót is betölthettek. A telepet, településrészeket körülvevő árkok védelmi szerepet láttak el. A közösség életterének, gazdasági egységeinek határaiként funkcionálhattak a Tiszaeszlár-Bashalom, Nyírtura-Várrét, Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő, Gyoma 133 lelőhelyeken előkerült mélyedések. Egyes lelőhelyeken a magasabb területről lefolyó víz elterelésére, a csapadékvíz elvezetésére szolgálhatott, illetve az ártérrel szembeni telepek esetében vízvédő árokként funkcionálhatott. Szélvédő árkok lehettek Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombon, ahol a kemencéket ívesen kerítették körbe az árkok. Ennek magyarázatát az ásató, Nepper Ibolya abban látta, hogy a tüzet az uralkodó széljárás irányába épített tűzhelyvédővel óvták.

3.2. Épületek

A telepeken feltárt objektumokról olykor nehéz eldönteni, hogy pontosan milyen funkciót is tölthettek be. Elsősorban a jelenség alakja, illetve a benne lévő cölöp- és karólyukak, egyéb mélyedések és a körülötte lévő más objektumok (gyűjtő, kút) alapján szokták meghatározni, hogy éppen házról, műhelyről vagy egyéb gazdasági épületről van-e szó. Az értelmezésben a leletanyag is segít.

Mielőtt rátérnék az épületek régészeti szempontú vizsgálatára, érdemes néhány szót szólni a forrásokról. A szarmata építményekről mind képi ábrázolások, mind írott adatok szólnak. A kutatás feltételezi, hogy Traianus oszlopán látható felszíni házak között szarmata kunyhók is lehetnek, biztosabb forrás azonban számunkra Ammianus Marcellinus leírása, aki kétféle háztípust említ meg: „*Mihelyt a helyszínre értek a mi katonáink, a barbárok véreire szomjuhozva széthányták könnyű szalmakunyhóikat és öldösték őket; nem védett meg a haláltól senkit még a legerősebb gerendákból összerótt ház sem.*”

A régészeti kutatások alapján megállapítható, hogy nemcsak az egész szarmata *barbaricum*-ban, hanem egy adott településen is különböző méretű és szerkezetű épületek figyelhetők meg. A szerkezet meghatározását a házban lévő cölöplyukak elhelyezkedése segíti, a benne lévő további jelenségek (gyűjtő, kemence, padka) pedig mutatják az épület

belső felosztását. A szarmata kori háztípusokkal, tipológiai rendszerezésükkel több kutató is foglalkozott. Lelőhelyen belüli csoportosítást végzett Párducz Mihály és Korek József az ózdi Stadion építéskor előkerült objektumok alapján. Az épületek mérete, a tartóelemek és a házban előkerült jelenségek szerint hét csoportot különítettek el. Az egész korszakra vonatkozó kutatást végzett Béres Mária a szatymazi cölöpvázás építmények tárgyalása kapcsán, illetve Vékony Gábor a Pilismarót-örtorony környékén előkerült telepnyomok vizsgálata során. Béres Mária négy csoportra osztotta az eddig előkerült házakat: cölöpvázás és cölöpvázás paticsfalú felszíni épületek, felszíni süllyesztett padlójú, bizonytalan szerkezetű, többnyire paticsfalú épületek, földbe mélyített épületek és végül a földbe mélyített sövényel bélelt falú vagy felmenő sövény szerkezetű, ág- és nádpaticsos falú épületek. A földbe mélyített épületeken belül különbséget tett a földbe mélyített, felmenő fallal nem rendelkező veremházak, a félig földbe mélyített felmenő falú gödörházak és a felszín közeli, süllyesztett padlójú építmények között. Az egész szarmata korra jellemző a földbe mélyített házak használata. Ezek alakja, mérete változatos: négyzetes, téglalap alakú szabálytalan, lekerekített sarkú. Mélységük alapján két csoportra oszthatók: gödörházak és veremházak. Előbbinek a népi építészet azokat az épületeket nevezi, amelyek 40–100 cm-ig mélyülnek a földbe, utóbbihoz az ennél mélyebbeket sorolja. A falazattal kapcsolatban beszélhetünk cölöplyukas, felmenő falú földbe mélyített házakról, ahol a gödör aljából indul a fal, emellett van a gödör szélén álló, felmenő fal. Szerkezetére jellemző, hogy karóváz, vesszőből vagy nádból font, sárral tapasztott. A tetőzet kialakítását a cölöplyukak elhelyezkedése, elrendeződése mutatja. A tartóoszlopok helye és száma alapján több típus különíthető el. Lokálisan előfordulhatnak a ház belső terében, illetve a gödrön kívül. Ezek alapján ha egy oszlop az építmény közepén helyezkedett el, akkor sátoztetőről, kúpos tetőről beszélünk. Két oszlop esetében, amelyek az épület középtengelyében, a hosszabb vagy a rövidebb oldal mentén vannak, nyeregterőről van szó. Ha mind a négy sarokban található tartóoszlop, akkor ágasfás-szelemenés tetőről beszélünk. Természetesen ez a fajta csoportosítás egy kissé erőltetett. Számos olyan eset van, amikor másként helyezkednek el a cölöplyukak. Nem mellesleg azt is meg kell jegyezni, hogy az idők során a tartógerendák nyomai eltűntek. Tehát csak feltételezésekkel élhetünk. A cölöpnym nélküli építmények szerkezete kérdéses a kutatásban. Egyesek úgy vélik, hogy a tartóoszlopok nemcsak a házon belül, hanem azon kívül is lehettek. Ezt a megoldást többek között azért tartják előnyösnek, mert így az épülethez felszíni rész is csatlakozhatott növelve ezáltal a lakóépület belső terét. Mások szerint lehetséges, hogy azért nincsenek cölöplyukak, mivel a padlóhoz képest sekélyebben helyezkedtek el, és így a talaj erős igénybevétele miatt eltűntek. Újhartyánon és Gyomán előkerült agyagtégla-darabok alapján azt az elméletet is felvetik, hogy a cölöpnym nélküli házakban vályogtéglából készült falak álltak. A szarmata házak felmenő falairól azonban eddig kevés információval rendelkezünk.

A tetőszerkezet megvitatása után érdemes néhány szót szólni az építmények belsejéről is. Elsőként a bejártról, amelyet az építményben kialakított lejtős rész mutat, sok esetben azonban nem lehetett kimutatni; kivételt csak néhány leelőhely jelent. Ugyanez a helyzet a padló esetében is. Többnyire tapasztott, döngölt, de nem minden esetben lehet megfigyelni. Ami a tüzelőberendezéseket illeti, a szarmata házak többségében nincsenek ezekre utaló nyomok. Néha azonban az épületen belül előfordulnak kisebb gödrök, melyek valószínűleg vagy tárolóként vagy munkagödörként szolgáltak.

Házaknak nevezik a kis alapterületű objektumokat, amelyekben tűzhely és kemence nyoma van. A kemence nélküli építmények rendeltetése vitatott. E kérdés fejtegetésével már az antik auktorok munkáiban is találkozhatunk. Plinius Germaniával kapcsolatban azt írja, hogy a barbárok a textíliákat földbe ástott építményekben készítik el. Tacitus ezzel szemben úgy véli, hogy ezek az épületek tárolóhelyként szolgálnak. Egyes régészek a tacitusi nézet bizonyítékát látják ebben beteljesülni, mások azonban úgy tartják, hogy azokban a házakban, amelyekben nincs fűtőberendezés, valószínűleg csak ideiglenesen szálltak meg. Wicker Erika a Kiskunfélegyháza-Autóspihenőnél végzett ásatás során előkerült cölöplyuk és kemence nélküli házakat, amelyek nagyszámú tárológödör közelében helyezkedtek el, csőszházaknak interpretálta. A nagy alapterületű, több cölöplyukkal és karólyukkal ellátott építményeket a kutatás gazdasági épületeknek feltételezi. Azokban az objektumokban, amelyekben karólyukak – mint például a szövőszékek lábai –, illetve salakok kerülnek elő, műhelyként funkcionálhattak.

Végezetül néhány szót még a karámokról. A karámok a telep szélén helyezkedtek el, általában árokkal körbevéve. Alakjuk alapján lehetnek téglalap, rombusz, illetve négyzet alakúak, méretük változó.

3.3. Gödrök

A gödrök, ugyan néhol nagyobb, néhol kisebb számban, de minden korszak településén megtalálhatóak. Számos formai, méretbeli variációjuk van. Többnyire kerek, ovális, olykor szabálytalan szájúak. Leggyakrabban méhkas és hengeres alakúak, de vannak még fülkével ellátottak, lefelé szűkülők vagy szélesedők, körte formájúak, szabálytalan alakúak, csonkakúposak. Formájuk erősen meghatározza a funkciójukat: a méhkas és a hengeres gödröket tárolóveremként használhatták, míg a szabálytalan alakúak valószínűleg agyaggyerő-helyként szolgáltak. A felhagyott gödrök később szemétdörmként álltak a lakosság rendelkezésére, illetve kemencéket alakítottak ki bennük. A méhkas, illetve hengeres alakú gödrőknél olykor megfigyelhető, hogy az objektum alja és fala agyaggal lett kitapasztva (Kunszentmárton, Szegvár-Oromdűlő), vagy tüzelésnyomokkal tarkított (Újhartyán), amelyek a tárolás előtti tisztítási tevékenységre, és a későbbi védelemre utalnak. Egyes lelőhelyeken a gödrök környékén karólyukakat figyeltek meg, amelyek a gödrök lefedésére, védelmére szolgáló tetőszerkezet tartóelemei lehetnek. Néhány szót kell még említenünk a gödörösölygőkről. Kivitelezésük változatos. Vannak nagy méretű, rézsús lejárátú (Nyírtura-Várrét) típusok, aztán lejáratos, kerek alakú gödrök (Nagymágocs-Paptanya), illetve keskeny, hosszúkás gödrök, amelyek alján sekély bemélyedések vannak – talán itt feküdtek az állatok (Szegvár-Oromdűlő, Fajszt-Dusnok).

3.4. Kutak

A kutak mindig is nagy jelentőséggel bírtak a települések életében. Egyrészt vízzel látták el az adott népet és állatállományát, másrészt miután megszüntették ezeket, másodlagosan is fel tudták használni. A régészeti kutatásban is vitathatatlanul fontos szerepet játszanak: segítik a kronológiai megfigyeléseket, illetve információul szolgálnak a lakosság életmódjáról, és az őket körülvevő környezetről. Kialakításukat, szerkezetüket nagyban befolyásolta a környező talaj fajtája, a tiszta víz mélysége, illetve, hogy az adott közösségnek milyen építőanyag állt rendelkezésére. A talaj szerkezete alapján a homokos, kavicsos földnél sekélyebb mélységben is feltörhet a víz, így a kutak nem olyan mélyek. Előnye, hogy a talaj megszűri a vizet, de laza szerkezete miatt aknafallal bélelni kell. Kemény, kötött agyagos föld esetében a víz mélyebb rétegekből tör felszínre. Az akna fala

szilárd, de a biztonság kedvéért kibélelik. Az aknafal bélelésére a szarmaták fát használtak, amely csak különleges környezetben marad fenn (Polgár-Kengyel-köz).

Szerkezetüket tekintve többféle variációban fordulnak elő. Az aknatípus alapján beszélhetünk meredek, hengeres falú kútról, ahol az aknafal lehet egyenes, illetve egyenetlen, és beszélhetünk szűkülő, padkás kialakítású, keskeny és meredek aknafalú kutakról (Kompolt-Kistéri-tanya). Lépcsőzetes osztású jelenségek kerültek elő Gyoma 133 lelőhelyen, ahol a kutak felső részében az aknafalban egy járószintszerű „belépő felületet” alakítottak ki, majd ebbe mélyült a kútakna. Funkciója valószínűleg a beomlás veszélyének elhárítását szolgálta. A telegszerkezetben való elhelyezkedésük funkciótól függött. A településen belül a lakosságot látták el. Utóbbi esetben az figyelhető meg, hogy vagy egy-egy házhoz tartoztak, vagy pedig központi helyeken voltak. Telepen kívülként az állattállományt szolgálták, emellett az ipari objektumok, műhelyek mellett is megtalálhatóak voltak.

3.5. Tüzelőberendezések

A tüzelőberendezések alatt értjük a szabad tűzhelyeket – tüzelőhelyeket, a külső kemencéket, a házbeli kemencéket, illetve az akna-, füstölő-, aszalókemencéket. Funkciójuk szerint sütöttek-főztek bennük, illetve egyéb ipari célokra is felhasználták őket (edényégetés, vasolvasztás). A telepeken a tüzelőberendezések védelmi okokból többnyire a szabadban, a házaktól távol helyezkedtek el. Ezek környékén szerencsés esetben cölöplyukakat is meg lehetett fogni, amelyek a tüzelőberendezés védelmét szolgáló tetőszerkezet tartógerendáira utalnak. Olykor azonban egy-egy házban, vagy ahhoz kapcsolódva is előfordultak (Tiszszőlár-Bashalom, Szegvár-Oromdűlő). Ezekből többnyire a sütőfelület, ritkán a boltozat is megmaradt. A telegszerkezetben való elhelyezkedésük mellett az egymáshoz, illetve más objektumokhoz való viszonyuk megfigyelése is fontos. Sándorfalva-Eperjes lelőhely esetében az edényégetésre használt kemencét egy gödörrendszer oldalába vájták. Gyakran fordul elő az is, hogy miután a gödör elveszítette funkcióját, kemencét vájtak bele („gödörkemence”). Ennek a kivitelezésnek az lehet az oka, hogy télen, illetve hideg időjárás esetén a kemence lehülési idejét meg lehetett hosszabbítani. Elő szokott fordulni az is, hogy egy-egy előtérgödörhöz több kemence tartozik, ezek az úgynevezett kemencebokrok (Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhely). Az akna-, a füstölő-, és az aszalókemencék a településen külön komplexumot alkotnak. Szerkezetileg állnak egy tüzelőgödörből, egy füstölő/aszalógödörből és a két objektumot összekötő kürtőből, amelyen keresztül a füst áramlott egyik helyről a másikra, miközben lehült. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhelyen különleges jelenségre figyeltek fel az ásatók. Az egyik kemence feltárásakor a beszakadt boltozat alatt egy fazekat találtak, amelyben tojásmaradványok voltak. Ez az eset jól illusztrálja a tüzelőberendezések használati módját.

4. A településszerkezet

Általánosságban elmondható, hogy az árkok a telepen belül és kívül egyaránt előfordultak. A karámok szintén telepen kívül találhatóak, miként a füstölő szerkezetek, szabadtéri kemencék. A tárológödörök, az ipari objektumok a házak között és a telep szélén is megtalálhatóak. A kutak a telepen belül és kívül egyaránt működtek.

Néhány, nagyobb felületen végzett feltárás esetében rekonstruálhatóvá vált a település bizonyos részeinek egymáshoz való viszonya, funkcióbeli meghatározása. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhelyen a szarmata telep szerencsésen az autópálya

nyomvonalába esett. Az anyag értékelésekor lehetségessé vált az intenzív és kevésbé intenzív részek elkülönítése, illetve az állattartás helyének, a tartósítás helyének a meghatározása. A településen belül a házak utcás elrendezésben helyezkedtek el. Kiskunfélegyháza-Autóspihenő, Izsáki út lelőhelyen az autópálya nyomvonalát szépen követte a szarmata település. Az anyag feldolgozásakor több részre sikerült osztani a falu belső struktúráját: külterület 1. (vermes-gödrös rész), külterület 2. (a falu első házai, később az állattartás színhelye), külterület 3. (állattartás színhelye), külterület 4. (több részből áll: árokkal körülvett üres rész, állattartás színtere és egy meghatározhatatlan korú rész), belterület, és a telephez tartozó temető. Az objektumok térképre vitelekkel láthatóvá vált, hogy a falu és az állattartás színhelye milyen jól elkülönült. Ugyanez érvényesül Szihalom-Pamlényi-tábla lelőhelyen is. Polgár-Kengyel-köznél is sikerült egy jól tagolt településrendszert megfogni. A települést kettős árokrendszer veszi körül. Az előkerült 22 házhoz nyugati oldalról vermek kapcsolódtak. A házak keleti oldalán földbemélyített, négyszögletes alapú építmények (13 db) voltak, amelyek valószínűleg gazdasági funkciót láttak el (műhely, füstölő, tartósító, kamra, csűr). A telepen kívül nagyméretű alakatlan gödrök voltak, amelyek valószínűleg agyaggyerő-helyekként szolgálhattak, később azonban hulladék-gödrökké váltak. Ugyanitt tűntek fel azok a V-alakú gödrök, amelyeket hústartósításra, füstölésre alkalmazhattak. Szintén a külterületen fordultak elő a szabadtéri kemencék. A telep zárt, a házak soros, utcás elrendezésben voltak. Pusztulási réteget nem sikerült megfogni, fokozatosan hagyták el a területet. A településre a jól tagolt belső felépítés, a térfelosztás megfelelő szabályai érvényesülnek. Más települések esetében is jól megfigyelhető a lakóterület felosztása. Utcás elrendezés jellemző Szatymaz lelőhelyre, laza szerkezet figyelhető meg Gyoma 133 és Kompolt-Kistér esetében. Az ipari jellegű objektumok elkülönülése szépen kirajzolódik a gyomai telep déli részén. Kompolt-Kistéren kútkörzetek alakultak ki az ipari jellegű tevékenységek miatt. Külterületet sikerült azonosítani Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő és Nyírtura-Várrét lelőhelyen. Gazdasági-nagycsaládi alakulat szerinti tagoltság jellemző Biharkeresztes-Ártánd-Nagy-, Kisfarkasdomb, Nagymágocs-Paptanya településére. Utóbbinál az is megfigyelhető, hogy a különböző rendeltetésű objektumok sávokban helyezkednek el.

*

Az utóbbi években folytatott nagyfelületű feltárások lehetővé tették, hogy a szarmata települések belső szerkezetét a kutatás behatóbban tanulmányozza. Egy telep struktúrájának meghatározása azonban nem egyszerű feladat. A belső felépítés megállapítása függ az ásásra kijelölt terület nagyságától, a megfelelő mintavételtől – optimális esetben a település a feltárandó terület nyomvonalát követi – és az objektumok milyenségétől. Az ásások során feltárt jelenségek azonban így is sok adalékkal szolgálnak az egykor az Alföld területén élő nép életmódjához.

Irodalom

Források

AMMIANUS MARCELLINUS: PIRCHALA I.: *Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei I–II.* (ford. PIRCHALA Imre), Budapest 1916.

PLINIUS: *A természet históriája* (ford. TÓTH István), Budapest 1987.

TACITUS: ORTUTAY Gy.–PAMLÉNYI E.: *Tacitus, A germánok eredete, földje, szokásai és népei* (ford. SZABÓ Árpád), Budapest 1961.

Szakirodalom

BÉRES M.: Cölöpvázás szarmata kori épületek a szatymazi határban (előzetes beszámoló). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (2005) 199–234.

GALLINA Zs.: Tüzelő berendezések egy szarmata településen (M5 AP 52/E). *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1998 (1999) 153–166.

HAJDÚ Zs.–NEPPER M. I. (et al.): Polgár-Kengyel-köz. In: RACKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A.: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Budapest 1997, 106–109.

ISTVÁNOVITS E.–LŐRINCZY G.–PINTYE G.: A szegvár-orom-dülői császárkori telep. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 7 (2001) 51–114.

KOVALOVSKYI J.: *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Bronzkor, III–IV. ÉS IX–XIII. század)*. Budapest 1980. (Fontes Archaeologica Hungariae)

NEPPER M. I.: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombon. *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve* 1982 (1984) 101–250.

PÁRDU CZ M.: Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 39–47.

PÁRDU CZ M.–KOREK J.: Császárkori telep Ózdon. *Archaeologiai Értesítő* 85 (1958) 18–36.

PINTÉR L.: Szarmata falu Fajszt és Dusnok között. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1997 (1998) 35–38.

PINTYE G.: Szarmata településrészlet Nyírtura-Várrét közeléből (Nyíregyháza, keleti elkerülő út 37. lh.). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 239–254.

SÓSKUTI K.: Szarmata kori településrészlet Kiskunfélegyháza, Pap-dűlő (451/3.) lelőhelyen. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (2005) 235–272.

SZALONTAI Cs.–TÓTH K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (26/72., M5 NR 34. lelőhely). In: SZALONTAI Cs.: *Úton útfélen*. Szeged 2003, 69–81.

VADAY A.: Roman period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: BÖKÖNYI, S.: *Cultural and landscape changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and late Avar settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*. Budapest 1966, 51–286.

VADAY A.: Kompolt-Kistéri-tanya. In: RACKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A.: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Budapest 1997, 93–98.

VADAY A.: *Kompolt-Kistéri. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásítás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Eger 1999.

VADAY A.: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* 35 (1999) 93–135.

VADAY A.–SZEKERES Á.: Megjegyzések az Alföld korai szarmata telepeinek kérdéséhez. (A jazyg bevándorlás és a megtelepedés kérdésköre). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 7 (2001) 231–298.

VADAY A.–VÖRÖS I.: Szarmata település Kunszentmártonban. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1979–1980 (1980) 117–139.

VÁRADI A.: Szihalom-Pamlényi-tábla. In: RACKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A.: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Budapest 1997, 117–119.

- VARGHA, L.: Untersuchung der Gebäude der kaiserzeitlichen Wohnsiedlung von Ózd. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1957) 195–205.
- VÉKONY G.: Koranépvárandorláskori telepnyomok Pilismaróton. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1985) 85–96.
- VÖRÖS G.: Későszarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* (1982) 27–36.
- VÖRÖS G.: A Nagymágocs-Paptanyai későszarmata telep feltárásának eredményei (1983–1984). *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* (1984) 18–21.
- VÖRÖS G.: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: HAVASSY P.: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyula 1998, 49–66. (Gyulai Katalógusok 6.)
- WICKER E.: M5 125. Kiskunfélegyháza-Autóspihenő szarmata kori település és temető. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1994 (1995) 199–206.
- WICKER E.: Egy szarmata falu külterülete (M5 125. Kiskunfélegyháza-Izsáki út). Feltárások 1995–1996. évben. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1995–1996 (1997) 73–80.

Colonies sarmatiennes du barbaricum de la Grande Plaine hongroise

On reçoit de nombreuses informations sur l'histoire et la culture des peuples d'autrefois pendant les découvertes. Dans mon mémoire, en passant en revue les sites sarmatiens, je voudrais vous donner un aperçu de la vie des Barbares qui ont vécu dans le voisinage des Romains. La matière archéologique des sites datant des 1er–4e siècles après J.-C. fournit les éléments de base de cette recherche.

Les Sarmates, dont le nom désigne toute une série de peuples de steppe de langue iranienne, ont fait leur entrée dans le bassin des Carpathes dès le début du 1er siècle après J.-C. Les chercheurs sont d'accord sur le fait que leurs colonies n'ont paru qu'au 2e siècle, comme pourquoi ils ont longtemps conservé leur mode de vie nomade avant de s'adapter aux conditions environnementales de la plaine. Ils se sont installés sur des terrains qui offraient des conditions favorables à la vie, ainsi sur les rives de fleuves, sur des collines près d'eaux. La recherche a essayé de définir les caractères géographiques et chronologiques des colonies sarmatiennes, mais on doit garder une certaine réticence vis-à-vis de leurs constatations.

C'est la position des fosses, des édifices, des excavations, des puits et des installations de chauffage qui définit la structure des colonies. Déterminer la fonction des objets divers n'est pas toujours facile, ce qui s'explique avec la dégradation des indices archéologiques.

La structure des colonies sarmatiennes découvertes aux époques prénaturées est peu connue. Mais les fouilles dues à la construction des autoroutes ont fourni à la recherche un grand nombre de nouvelles indices. Son avantage a été qu'on a pu faire des fouilles sur de grandes surfaces, et par là, on a réussi à reconstruire les relations qui réunissaient les différentes parties de la colonie, et ainsi, déterminer leur fonction. Cependant on a rencontré une difficulté aussi: l'emplacement de la colonie et le lieu des fouilles devraient coïncider ce qui n'est pas toujours le cas.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS
EGYETEM
TRES MONTES

Archestratos és műve Athénaios *Deipnosophistai* című dialógusának tükrében

A mai olvasó számára egy antik mű ókori hatás- és recepciótörténetének ismerete nem elengedhetetlen feltétele a műélvezetnek. A Kr. e. IV. századi Archestratos *Hédypatheia* című művének olvasója számára azonban lehetetlen távol maradni az antik Archestratos-kritikától. A gasztronómiai költemény mintegy 334 fennmaradt verssorának ugyanis egyetlen forrása a Kr. u. II. századi Athénaios *Deipnosophistai* című terjedelmes lakomai dialógusa. E dialógus szereplői a maguk világnézeti elkötelezettségének megfelelően vezetik fel és kommentálják, azaz illesztik a dialógus szerves egységébe az Archestratos-idézeteket és nyilvánítanak véleményt szerzőjükről. A töredékeknek így módon olyannyira természetes közegükké válnak Athénaios lakomázóinak felvezető megjegyzései, hogy szinte leválaszthatatlanok lesznek az archestratosi szövegről. Erről látszik tanúskodni az Archestratos-kiadás története is: az 1877-es első kiadásig a *Hédypatheia* szövegének története egy a *Deipnosophistai*-ével. A legutóbbi, 2000-es görög-angol kétnyelvű kiadás minden egyes töredéket az azt felvezető athénaiosi szövegrészlettel együtt bocsát az olvasó elé, ezáltal nyilvánítva a kritikát az archestratosi szöveg természetes közegének, mi több: tartozékának. Archestratos olvasója így módon akarva-akaratlanul a harsány athénaiosi asztaltársaságba csöppen, és egy olyan sokszoros hermeneutikai körben találja magát, amelyben rákényszerül, hogy a szövegnek és szerzőjének ókori megítélésével számot vessen, hogy az önfeledt műélvezetből minden egyes töredékkel újra meg újra kizökkenve rákérdezzen a szöveg miségére, a szerző kilétére – ezáltal pedig az olvasás tudatosabb, elemzőbb folyamatává váljék.

Az archestratosi töredékekhez ilyen szorosan kapcsolódó értékítéletek annál is inkább figyelemreméltóak, mert vizsgálatuk nem pusztán befogadáselméleti tanulságokkal jár. Ezek az Athénaios-részletek szolgálnak ugyanis támpontul mind a szerző kilétének, mind a szöveg datálásának kérdésében, illetve vetnek fel olyan problémákat az archestratosi szöveggel kapcsolatban, amelyek a mai Archestratos-szakirodalom foga kérdéseinek is számítanak.

A *Hédypatheia* töredékeit felvezető *Deipnosophistai*-beli részletek tartalmilag három csoportra oszthatók. Vannak egyfelől olyan felvezetők, amelyek a szerző nevét és egy hozzá rendelt jelzöt vagy jelzős szerkezetet tartalmaznak, de nem nevezik meg a művet (pl. *az ínyc Archestratos* – ὁ τέτυθος Ἀρχέστρατος). Másfelől vannak olyanok, amelyek a szerző neve mellett a művet valamilyen tágabb irodalomelméleti fogalommal körülírva említik meg, és így a műfaji besorolás egy-egy lehetőségét mutatják fel (pl. *az igen bölcs Archestratos gnómáiban így szól* – ὁ σοφώτατος Ἀρχέστρατος ἐν ταῖς γνώμασις). A harmadik csoportba azok a felvezetők tartoznak, amelyek a szerző neve mellett valamilyen konkrét címen emlegetik a művet (pl. *Archestratos a Hédypatheiaiban* – Ἀρχέστρατος ἐν τῇ Ἠδύπαθειᾳ).

A következőkben az Archestratos-utalások e három fajtája fogja rendre vizsgálat tárgyát képezni.

Az Archestratos nevéhez mindössze egy jelzöt vagy jelzős szerkezetet rendelő athénaiosi lakomázók a következőképpen minősítik az idézett szerzőt: a szakácsok legtudósabbjai – οἱ λογιώτατοι τῶν μαγείρων; ingyenc – τένθης; ételmíves – ὀψοδαίδαλος; élvhajhász filozófus – ἠδονικός φιλόσοφος; étkezések parancsnoka – ὁ τῶν δειπνῶν λοχαγός; az önmegtartóztatásban pythagoreus – ὁ Πυθαγορικός δὲ δι' ἐγκράτειαν; bölcs – σοφός; legbölcsebb – σοφώτατος; zsugori – κίμβιξ; a gyomra illetve a gyomra alatti testrészei kedvéért a földkerekséget körülhajózó – ὁ περιπλεύσας τὴν οἰκουμένην τῆς γαστρὸς ἕνεκα καὶ τῶν ὑπὸ τὴν γαστέρα; sokat tudó – πολύιστωρ; derék – καλός; ez a derék idegenvezető – ὁ καλὸς οὗτος περιηγητής; falánksága folytán az egész földet és tengert bejáró – ὁ πᾶσαν γῆν καὶ θάλασσαν διὰ γαστριμαργίαν περιελθών; sokat tanult – πολυμαθέστατος; lakomaszakértő – δειπνολόγος. Szembeszökően ellentmondásos minősítések. Intellektuális készségekre utaló értéktelített fogalmak testi funkciókra, elsősorban evésre utaló értékszegény fogalmakkal állnak szemben egyfelől, és alkotnak egységet másfelől. Szellemi és testi, pallérozott és vaskos, kifinomult és bárdolatlan egyidejű szembenállása és egysége, amely ezekben az egyszerű szószerkezetekben érhető tetten, megkerülhetetlen kérdése a mai Archestratos-szakirodalomnak is. Az egész szöveget termékeny feszültségben tartó ellentétet valamennyi Archestratos-filológus észleli, jelzi és valamiképpen magyarázatot illetve feloldási lehetőséget keres rá, akár a humorban, akár a szembenálló fogalmak békülékeny árnyalásában. Figyelemreméltó, hogy valamennyi jelző közül a testi és szellemi vonatkozásokat roppant érzékletesen ütköztető ὀψοδαίδαλος fordul elő leggyakrabban Archestratos neve mellett. Első tagja a legáltalánosabb szinten húsnuméket jelentő ὄψον. Ez a fogalom a táplálkozást valamilyen módon tematizáló bölcséleti művekben igen gyakran kerül szembe a σῆτος fogalmával és válik nyalánksággá, szükségtelen fölösleggé, a mértéktelen ember gyengéjévé a nélkülözhetetlen, szükséges és a mértéktartó ember számára elégséges kenyérfélével szemben. Az összetett szó második tagját képező, míves gondot, művészi hozzáértést idéző δαίδαλος ezzel szemben értéktelített fogalom, amely ráadásul roppant találó is egy hellénisztikus szerzőre, amennyiben e kor esztétikájában a gondosság, aprólékos megmunkáltság, csiszoltság igen előkelő helyet foglalnak el. Az ὀψοδαίδαλος fogalomban tehát egy puhányságot, romlottságot idéző, negatív előjelű és egy gondosságot, mesteri hozzáértést és művészi készséget asszociáló, pozitív előjelű fogalom szerves egységét látjuk, mintegy kicsinyített tükörképeként a teljes archestratosi mű sajátos esztétikumának -és etikájának, hiszen az antik művészetszemléletben e kettő nem választható el egymástól. És éppen az esztétika és etika egységének e sajátos igénye teszi az ókori olvasó számára lehetetlenné, hogy fenntartás nélkül elmerüljön a műélvezetben, anélkül, hogy a szerzőnek a művében tükröződő erkölcsi magatartására rákérdezne.

A második típusú, azaz a művet valamely irodalomelméleti kategóriához utaló athénaiosi felvezetők nem kevésbé érdekes kérdéseket vetnek fel. Athénaios lakomázói az epikához utalják a művet, amikor a következőképpen emlegetik: epikus költemény – ἐπικὸν δὲ τὸ ποίημα vagy ῥαψωδίαν; a torkoskodók Hésiodosa – ὁ τῶν ὀσοφάγων Ἡσίοδος; akit Homérosnál is jobban imádsz – ὄν ἅντι τοῦ Ὀμήρου προσκυνεῖς. Más alkalmakkor viszont az intelemirodalomba sorolják be az idézett művet: a torkoskodók

Theognisa – ὁ τῶν ὀψοφάγων Θεογνίς; intelem – ὑποθήκας; gnóma – γνώμεις. Az utalások mind az epika, mind az intelemirodalom irányába nagyjából egyforma gyakorisággal fordulnak elő (az eltérés az epika javára csak kis mértékű), és a műfaji szempontból semleges ποίημα sem teszi le egyértelműen egyik vagy másik kategória mellett a voksot. A műfajiság kérdése ma is nyitott: a szakirodalomban. Rendszerint a *gasztronómiai költészet* tág fogalma fordul elő óvatos *genus proximum*ként, ám azzal a sürgős kitételrel, hogy Arcestratos műve ezen belül egészen sajátos jelleget mutat. A műfaji besorolást az a sajátos feszültség nehezíti meg, amelyet az Arcestratosra vonatkoztatott jelzők is érzékeltettek, és amely itt a műfaj és tartalom viszonyában érhető tetten. E feszültségre Athénaios egyik szereplője úgy mutat rá, hogy a mű tartalmát epikurosinak, formáját hésiodosinak nevezi. Lehetséges-e azonban ilyen nemtelen tartalmat tanító stílusban előadni? Érdemes-e egyáltalán a tanításra és a megtanulásra Arcestratos tanulsága? Formájában az archestratosi mű olyan irodalmi alkotásokhoz utalja magát, amelyek arra serkentik az olvasót – az ókorit éppúgy, mint a mait –, hogy e kérdésekre heves bólogatással feleljen, tartalma azonban tagadó fejrázásra, vagy legalábbis fejcsóválásra készlet.

Az archestratosi mű címének kérdéséhez adalékkal szolgáló felvezetések éppoly változatosak, mint a szerzőre vonatkozó jelzők illetve a mű kapcsán szóba kerülő műfajok. A címek többsége egy-egy táplálkozással kapcsolatos illetve szellemi tevékenységre utaló szó összetétele (Γαστρονομία, Δειπνολογία, Ὀψοποιία, Γαστρολογία), hasonlóan az Arcestratosra vonatkozó jelzőkhöz. Kivételt képez a művet egy parainetikus műfajnévvel felcímkéző Ὑποθήκας illetve a Ἡδυπαθεία, amely a fényűző életforma egyértelmű fogalmát helyezi a mű élére, máris annak etikai vonatkozásaira terelve a figyelmet. Annak a gazdag irodalmi hagyománynak a kontextusában, amely a fényűzést következetesen az erkölcsi hanyatlás okának vallja és látatja, ez a cím egyértelműen negatív előjelként áll az archestratosi mű élén. Amennyiben a mű címe Ἡδυπαθεία, úgy a címadás szándékos polgárpukkasztásként, tudatos provokációként értelmezhető, egyszersmind a mű célközönségének határozott kijelöléseként is. Amely befogadó állja a cím szűrőpróbáját, és nem veti el máris megbotránkozva a művet, arra végig számíthat a szerző. A fényűzéshez való viszonyulásmódnak társadalmi vonatkozásai vannak, így aztán egy magát a fényűzés kézikönyveként megnevező irodalmi mű olvasása egyenlő egy társadalmi csoportba való betagozódással illetve egy másik társadalmi csoporttól való elhatárolódással.

A címléhetőségek bőséges felsorakoztatásán és az erre épülő esztétikai tanulságon túl két másik, gyakorlatibb kérdéshez is adalékkal szolgál az egyik athénaiosi felvezetés: a szerző származásának illetve a mű datálásának kérdéséhez. A felvezetés így hangzik: *a syrakusaiabeli vagy gelai a Chrysippos szerint Gastronomia, Lynkeus és Kallimachos szerint Hédypatheia, Klearchos szerint Deipnologia, mások szerint Opsopoiia című művében (ti. így szól)* – ὁ Συρακούσιος ἢ Γελῶς ἐν τῇ ὥς Χρυσίππος ἐπιγράφει Γαστρονομία, ὥς δὲ Λυγκεύς καὶ Καλλίμαχος Ἡδυπαθεία, ὥς δὲ Κλέαρχος Δειπνολογία, ὥς δ' ἄλλοι Ὀψοποιία. A szerző lehetséges származási helyeként megemlített mindkét város (Syrakusai illetve Gela) Szicília szigetén található, amely a korban híres volt konyhaművészetéről. Míg Arcestratos syrakusai származását közvetlenül a mű szövegével szokás alátámasztani – Syrakusai neve számos archestratosi töredékben felbukkan –, Gela szövegen kívüli bizonyítékok alapján jöhet szóba mint lehetséges származási hely. A város ugyan egyszer sem fordul elő magában az archestratosi műben, Athénaios egyik lakomázója azonban Arcestratosról beszélve még egy szójátékot is épít a város nevére,

Gela városának illetve a „kinevet, kigúnyol” jelentésű καταγελάω igének hangalaki hasonlóságára élezve ki tréfáját: *Ki olyan rendszeres, pontos, avagy ki olyan bírója a nyálánkságoknak, mint ez a gelai, sőt inkább katagelai költő?* – τίς οὕτως τακτικὸς ἀκριβῆς ἢ τίς οὕτως κριτῆς ὄψων ὡς ὁ ἐκ Γέλας, μᾶλλον δὲ Καταγέλας οὗτος ποιητής;. A mű datálására vonatkozóan a fentebb idézett részlet igen kevésbé pontos, viszont teljesen biztos támpontokat ad: Athénaios alapján Archestratos biztos helyezhető Chrysippos, Lynkeus, Kallimachos és Klearchos után.

Az Archestratos-töredékek athénaiosi felvezetőinek vizsgálata első látásra megmosolyognivalóan eredménytelen. A szerzőről kiderült, hogy nem tudni, honnan származik, nem tudni, mikor élt, nem tudni, mi volt: élvhajász, elpuhult kényeskedő vagy művelt, alapos mesterségbeli tudással bíró alkotó. Ami pedig a műről derült ki, az is csak diszjunktív szókapcsolatokkal írható le: címe vagy *Gastronomia*, vagy *Gastrologia*, vagy *Deipnologia*, vagy *Opsopoiia*, vagy *Hypothékai*, vagy *Hédypatheia*; műfaja vagy tanköltemény, vagy eposzparódia; célja vagy a nevelés, vagy a polgárpukkasztás. Rá kell döbbsenni, hogy a vizsgálat eredménye éppen e feloldhatatlan két- sőt többértékűség felismerése és elfogadása, egy kissé hangzatos, de kifejező oxymoronnal: a bizonytalanság felőli megbizonyosodás. Ha Athénaios lakomázói, ezek a mű keletkezési idejéhez és helyéhez lényegesen közelebb álló és a mai olvasó számára már csak tudatosan elsajátítható irodalomszemléletbe beleszülető és azt ösztönös természetességgel gyakorló olvasók nem tudnak semmi biztosat állítani a szerzőről, művéről és annak megítéléséről, akkor a mai olvasónak sem kell kudarcként megélnie a szöveg keltette bizonytalanságot és kételyeket, hanem el kell fogadnia őket mint az archestratosi szöveg ránk maradt változatának természetes velejáróit.

Irodalom

Szövegkiadások

ATHENAEUS: *The learned banqueters* (ed. and transl. by S. Douglas Olson) I. Cambridge 2006., II. Cambridge 2006., III. Cambridge 2008., IV. Cambridge 2008.

OLSON, S. D. – SENS, A.: *Archestratos of Gela. Greek culture and cuisine in the fourth century BCE. Text, translation and commentary.* Oxford 2000.

Szótárak

CHANTRAINE, P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots.* H.n. 2009.

LIDDEL, H. G. – SCOTT, R. – JONES, H. S.: *A Greek-English Lexicon.* Oxford 1996.

Másodlagos irodalom

DAVIDSON J.: Fish, Sex and Revolution in Athens. *The Classical Quarterly, New Series* 43. 1 (1993).

GIANGRANDE G.: On the language and text of Archestratos. *Orpheus* 23 (2002).

MONTANARI O.: I pesci di pregio nella Vita di delizie di Archestrato di Gela, *Mélanges de l'École Française de Rome* 111. 1 (1999).

SHAW C.: ΣΚΟΠΙΠΙΟΣ or ΣΚΩΠ ΠΙΕΟΣ? A Sexual Joke in Archestratos' *Hédypatheia*. *The Classical Quarterly, New Series* 59. 2 (2009).

WILKINS J.: Athenaeus the Navigator. *Journal of Hellenic Studies* 128 (2008).

Archestrate et son oeuvre reflétés par les *Deipnosophistes* d'Athénée

La source unique des 334 vers archestratiens qui nous sont parvenus est le prolixe dialogue d'Athénée, auteur du IIe siècle après J-C, intitulé *Deipnosophistes*. Les personnages de ce dialogue introduisent et commentent, donc enchâssent les fragments archestratiens dans l'unité organique du dialogue selon leur propre vision du monde. Ainsi, les commentaires introducteurs faits par les personnages d'Athénée forment le milieu naturel des fragments, de sorte qu'ils deviennent indissociables du texte archestratien. Le lecteur d'Archestrate donc, qu'il le veuille ou non, se trouve au milieu des convives gaillards d'Athénée, multiple cercle herméneutique où la réflexion sur l'appréciation antique du texte et de l'auteur devient inévitable, où, fragment par fragment, le plaisir de la lecture est perturbé par des questions portant sur ce qu'on lit et ce qui l'on lit – ainsi la lecture devient-elle plus consciente et plus analytique.

Les jugements si indissociables des fragments archestratiens sont d'autant plus signifiants que l'enseignement de théorie de la réception n'est pas le seul apport de leur examination : ce sont ces fragments athénéens qui servent de point de repère dans la question de l'identité de l'auteur et dans celle de la datation du texte, de même soulèvent-ils des problèmes qui restent, jusqu'à nos jours, les pierres d'achoppement de la philologie d'Archestrate.

Selon leur contenu, les commentaires introducteurs des fragments archestratiens faits par les *deipnosophistes* d'Athénée peuvent être divisés en trois groupes. D'un côté, il y a des commentaires contenant le nom de l'auteur et un adjectif ou groupe adjectival qui lui est associé, mais ne nommant pas son oeuvre (ex.: ὁ τένθης Ἀρχέστρατος). D'autre côté, il y a des commentaires qui mentionnent l'oeuvre associée au nom de son auteur en se servant d'un terme plus large de la théorie de littérature, inaugurant ainsi de possibles catégorisations génériques (ex.: ὁ σοφώτατος Ἀρχέστρατος ἐν ταῖς γνώμασις). Il y a finalement les commentaires introducteurs qui mentionnent l'oeuvre en lui associant un titre concret (ex.: Ἀρχέστρατος ἐν τῇ Ἑδουπαθείᾳ).

L'objectif de cette exposé est celui d'élucider, en restant tout proche du texte archestratien, comment le lecteur antique lisait-il Archestrate, que pensait-il de l'auteur et de son oeuvre.

Széljegyzet egy Ibis-szöveghelyhez (621-622)

<i>utque Melanthea tenebris a caede latentem</i>	621
<i>prodidit officio luminis ipsa parens,</i>	
[...]	
<i>sic precor auxiliis impediare tuis.</i>	624

Dolgozatomban az ovidiusi *Ibis* ezen meglehetősen nehezen értelmezhető sorainak magyarázatára teszek kísérletet. A dolgozat váza a következő: először igyekszem sorra venni az eddig született elgondolásokat, majd pedig megkísérlek saját választ adni, amely, ha nem is oldja fel teljes mértékben, de talán enyhíti a szöveghellyel kapcsolatos nehézségeket.

A Galeanus 213-as kódex scholionja a következőképp magyarázza a szöveghelyet: *Melantheus, miután emberölést követett el, haza térve egy ládában rejtőzött el: ellenségei, akik keresték őt, a saját anyjánál érdeklődtek, hogy merre lehet. Az asszony pedig, mivel azt gondolta, hogy fia jól elrejtőzött, lámpást gyújtva segített a keresésében, és ennek folytán ráelve halálra adta őt.*

Ezen magyarázattal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy már csupán metrikai okokból sem tartható. Ugyanis eszerint a *Melanthea*-nak görögös accusativusnak kellene lennie, de a verstani képlet hosszú *a* véghangzót kíván. Valószínű tehát, hogy a scholion írója nem figyelt erre a részletre. Talán éppen ezen megfontolásból tartja úgy Ellis, hogy ez a magyarázat magából a szöveghelyből kiindulva született – paradox módon annak értelmezésére.

Egy humanista kommentáríró, Domitius Calderinus két lehetséges magyarázattal szolgál: megemlíti, hogy a sorok kapcsán gondolhatunk Odysseus kecskepásztorára, Melantheusra, de kielégítőbb feltevésnek találja, ha Melanthust, Kodros apját értjük alatta. Érdekes történettel áll elő: azt írja, hogy Kodrost az athéniak rajtakapták apja megölése közben, s az anyja feljelentésére halálbüntetést kértek rá. Kodros pedig előzőleg az anyjánál rejtőzött el, s az asszony volt az egyetlen, aki tudott erről. Talán meg sem kell említeni, hogy – amellet, hogy a történet valószínűleg megalapozatlan – ez az értelmezés csak a *Melanthea* melléknévvel kapcsolatos nehézségeket igyekszik feloldani, s nem veszi figyelembe a kontextust, így semmiképpen sem szolgálhat magyarázattal a teljes szövegrészletre.

Salvagnius magyarázatában tulajdonképpen nem tesz mást, mint kissé átfogalmazza a fenti scholiont.

A Forcellini-féle lexikon másképpen vélekedik a melléknév jelentéséről. A „MELANTHĒUS” szócikkhez a következőt írja: *ad Melanthum aliquem pertinens*, majd a fenti ovidiusi helyet hozza példaként. Tehát ő is a „Melanthus” névből vezeti le a szót. Azonban ugyanő az előbbi névhez írt cikkelyben azt mondja, hogy ez egy Ovidius által

említett, szarmata földön futó folyónak a neve (Ov. *Pont.* 4. 10. 54). Megemlítendő még, hogy még egy helyen találkozunk ezzel a névvel Ovidiusnál: az egyik hajós neve ez a *Metamorphoses*-ben, akit később Bacchus – elrablása miatt – delfinné változtatott (Ov. *Met.* 3. 617). Láthatjuk, hogy egyiknek sincs értelme az adott szövegkontextusban.

Az 1881-es Ellis-kommentár a helyet úgy ítéli meg, mint amelyet Ovidius az *Odysseiából* merített, de meg is változtatta az eredetit.

Nézzük Ellis értelmezésének részleteit:

Ellis állítása szerint a *tenebris latentem a Melanthea caede* kifejezés annyit jelent, hogy Odysseus a lábmosás alkalmával a terem árnyékos részében foglal helyet, nehogy felismerjék, és ezáltal megértsék valódi szándékát: azt, hogy meg akarja majd ölni Melantheust.

Az *officio luminis* kifejezés arra utal, hogy a fáklyafénynél felismerik őt a sebhelyéről; (*officio* = ope (segítségével)).

A *prodidit* szót úgy magyarázza, hogy már majdnem meghallotta volna a szolga beszédét Pénelopé, és így értesült volna vendége kilétéről, ha Odysseus el nem némította volna a kezével hajdani dajkáját.

A *parens* szót pedig helyesebben *nutrix*-nak kell értelmeznünk. De Ellis megjegyzi, hogy Cicero a *Tusculanae disputationes*-ben (5. 46) azt állítja Pacuvius *Niptra* című tragédiájára hivatkozván, hogy ott Antikleia mossa Odysseus lábát. Így tehát Ellis szerint azt kell hinnünk, hogy vagy Pacuvius, vagy Cicero téved, és erre a történet-változatra emlékezett Ovidius. Ezáltal megérthetjük, miért a *parens* (vagyis Antikleia) mossa Odysseus lábát. Itt meg kell jegyezni, hogy ez egy utalás mellékes részeként szerepel Cicerónál, pusztán ezen az egy helyen, és Pacuvius fenti művének fennmaradt töredékei sem támasztják alá ezt a kijelentést – jöllehet az ellenkezőjét sem.

Ellis felteszi a kérdést: vajon Ovidius fejből idéz? Ezáltal felvetve, hogy Ovidius talán rosszul emlékezett a történetre, minthogy a lábmosás idejét a gyilkosság után helyezi, nem is említve az egyéb eltéréseket. És ez nem volna alaptalan feltételezés, hiszen gyors *relegatiója* következtében Rómában kellett hagynia teljes könyvtárát. De Ellis mindjárt meg is jegyzi, mintegy mentegetve a költőt, és csupán a tényt közölve, hogy a lábmosó személy kilétét illetően Ovidius nem követi Homérost.

Egy újkeletű kommentár, amely Carol Jean Gordon munkája, megemlíti az ellisi értelmezést, amely a szövegrészt az Odysseus-mitosz körhöz köti. Ugyanakkor felsorolja a sorokkal kapcsolatos hagyományos problémákat, vagyis a *parens* megnevezést a *nutrix* helyett, hogy nem a fény következtében (*officio luminis*) ismerte fel a lábmosó Odysseust, hanem sebhelyének kitapintása által, s nem is árulta el a királyt. Ráadásul a lábmosás időpontjában Odysseus még nem is ölte meg Melantheust, csak tervezte azt. A szerző egy, a kallimachosi művekhez írt *Diégésis*-ben található elbeszélést tart az utalás alapjának. Az itt szereplő történet a következő: egy bizonyos Pasiklést, Ephesos archónját megtámadták, amikor egy lakomáról hazaindult. A sötétség jelentősen megnehezítette a merénylet végrehajtását, ám amikor Héra templomához értek, Pasiklés anyja – aki papnőként szolgált az istennőt – a zajt hallva fáklyát hozatott. Így az összeesküvők a fényben meglátva Pasiklést megölték őt, s így ebben – bár akarata ellenére – a saját anyja segített nekik. Itt megemlíti a szerző Johannes Stroux tanulmányát, aki párhuzamba állítja a *tenebris*-t és az *officio luminis*-t a görög szöveg *ὑπὸ τοῦ σκότους* és a *λύχνον ἐκέλευσεν προσενεγκεῖν* kifejezéseivel.

Ugyanakkor a kommentár megjegyzi, hogy a Diégésis nem ad tájékoztatást a támadók kilétét illetően. Azonban Stroux összekapcsolja ezt a történetet egy Aelianus-szövegrészlettel (Ael. *VH* 3. 26). Eszerint Pindaros, Ephesos tyrannosa egy a város ellen irányuló támadás során alkut kötve kénytelen volt lemondani uralmáról és elhagyni a várost, de a városban hagyott fiát és vagyonának nagy részét követői egyikének, Pasiklésnek a gondjaira bízta. Stroux ezalapján felteszi, hogy Pasiklés, akinek mintegy kormányzónak adta át a hatalmat Pindaros, később archónként nem adta át az uralmat Pindaros fiának, ezért az megölte őt. Aelianus szerint Pindaros ó Μέλανος υἱός volt, és ezalapján Stroux biztosnak veszi, hogy a *melantea* melléknév ezen versben Pindaros fiát jelöli: vagyis Melas utódját, aki megölte Pasiklést.

Ha ezek nem egymásra utalnak, valóban figyelemreméltó egyezéstről van szó – tartja a szerző. Mindezek fényében vonzónak tartja a szöveghely efféle magyarázatát.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Stroux fenti cikkében a melléknév néhány kódexben szereplő *Melantea* változatát fogadja el. Ugyanakkor a *Melanthea* alakot is elképzelhetőnek tartja, mint ami olyasvalakire vonatkozik, aki Melas családjához tartozik.

Ezzel kapcsolatban arra hívnám fel a figyelmet, hogy a *Diégésis* tanúsága szerint nem egy ifjú, hanem összeesküvők csapata ölte meg ama bizonyos Pasiklést. Stroux erre a következő megoldást adja: az *Ibis* 623. sorát (*sic tua coniectis fodiantur viscera telis*) hozza fel érvként emellett, hogy a támadók többen voltak (ahogyan azt a *Diégésis* is tanúsítja), azonban a vezetőjük a Melas-sarj volt, s Ovidiusnak elegendő volt az utalásban pusztán őt megemlítenie, olyannyira jelentős és jelképes figurája volt az összeesküvésnek. Véleményem szerint azonban a 623. sor a 619-620-as sorpárra utal vissza, s nem képezi a jelen átok részét.

A következőkben az általam ajánlott megoldást szeretném kifejteni. A magam részéről Ellis elgondolását tekintem jó kiindulási alapnak.

A *melanthea* melléknév véleményem szerint egyértelműen Melantheusra utal. Ennek oka, hogy az utalások közül az egyszerűbbet és közismertebbet tartom valószínűbbnek. Ha egy korabeli olvasó meghallotta a „melanthea” melléknevet, azonnal az *Odysseia*-ra asszociált, annyira közismert és népszerű szövegről volt szó. Egy ennyire bonyolult hivatkozás stilisztikai okokból sem állná meg a helyét: az átkok folyamatos zúdulása következtében a korabeli hallgatónak nem volt ideje elgondolkodni, illetőleg megakasztotta volna az olvasást, ami egy olyan szöveg esetében, amely – meglátásom szerint – az átkok töméntelen és vég nélküli zúdulásával az átkokon felül egy, a hatást még inkább fokozó dimenziót is létrehoz, nem volna túl szerencsés költői fogás.

Ugyanakkor a szóképzés is erősíti ezt az érvet. A „Melas” névből valóban szabályosan képezhető a „melantea” melléknév, azonban a kéziratok túlnyomó részében th-val írt „melanthea” (illetve egyes helyeken „melantheum”) szerepel, amelyet megmagyarázhatatlannak tartok, ha nem valamely *Odysseia*-beli részletre utal. (Stroux megállapítása nagyon meggyőző lehetne, ám a szöveghelyre vonatkozó egész magyarázatát bizonytalanannak tartom, hiszen csupán a Pasiklés név párhuzamos előfordulása köti össze a két szövegrészt.) Ezt az utalást erősíti a *tenebris latentem* kifejezés, amely már minden hallgatónak bizonyossá teszi az átok mitológiai vonatkozását.

Az érdekes fordulat a pentameter-sorban következik be. Ezen a ponton komoly nehézségekbe ütközik az olvasó – legalábbis napjaink embere. Vegyük először a *parens* kifejezést. Cicero a *Tusculanae Disputationes* 5. könyvében valóban azt állítja, hogy Pacuvius szerint Antikleia mossza Odysseus lábát. Tekinthejtük ezt tévedésnek is. Az

azonban tény, hogy egy Chiusiból származó görög vázaábrázolás szerint egy Antiphata nevű nő mossa Odysseus lábát, ami arról tanúskodik, hogy a hagyomány nem volt teljességgel egységes, több mítoszváltozat élt egymás mellett.

A bonyodalom másik forrása az időrend zavarossága, amelyet Ellis próbál – többé-kevésbé meggyőző magyarázattal – kiküszöbölni. Én azonban itt egy másik magyarázattal élnék, amely talán egyszerűbb és kielégítőbb értelmezést ad a disztichon jelentését illetően. Mint már utaltam rá, én is az *Odysseiát* tekintem kiindulási alapnak. Az *Odysseia* 23. énekének végén Odysseus, aki már *ténylegesen* megölte Melantheust, a hajnali fényben társaival együtt az Athéné által reájuk bocsátott *sötétségbe* burkolózva távozik a városból (Hom. *Od.* 23. 371-372) – tulajdonképpen vidékre menekül a számonkérés elodázása végett. Tehát az én értelmezésemben a *luminis officio* a hajnal beálltát jelenti.

A történet folytatása a következő: A vidéken tartózkodó, csak egy szűk baráti kör által támogatott Odysseust megtámadja a kérők megölése következtében lázadó, halálát kívánó városi tömeg. Odysseusék csak Athéné segítségével képesek felülkerekedni a túlerőn. Egy „felvilágosult” hellénisztikus költő számára ez utalhatott arra, hogy a vesztét jelentő szorult helyzetből csak a költő által a történetbe beleszótt isteni segítség tudja kimenteni a főhőst – hasonló problémával találkozhatunk (persze anakronisztikusan) az euripidései tragédiákban. Ha belegondolunk, valóban: csak az istenség menti meg Odysseust, s az emberi dimenzióban nem is érezzük jogosnak az amnesztiát, csak az isteni parancs teszi azzá. Ha az isteni száltól eltekintünk (amely *talán* egyes mítoszváltozatokban nem is szerepelt), elég szorult helyzetben találjuk főhősünket. De vajon ki okozta ezt a szorult helyzetet? Pontosabban, kinek köszönhetően jutott el a hír a *hajnal beköszönte után* a városba (Hom. *Od.* 24. 413-414)? Bizonyosan nem tudjuk. Az bizonyítható szövegszerűen, hogy a csordás Philoitios, a kondás Eumaios és Télemakhos, akik első kézből ismerték meg Odysseus kilétét, vele tartottak Laertes kertjéhez (Hom. *Od.* 23. 366-370). Egyedül Eurykleia volt az, aki a palotában maradt, s ő volt az is, aki – bár Odysseus parancsára – beavatta a többi szolgát a részletekbe (Hom. *Od.* 22. 495-496). Vagyis innen kellett, hogy lábra keljen a kérők megölésének híre, és bár nem feltétlenül az idős dajka volt a hír továbbadója, elsődleges forrása azonban mindenképpen. A többieknek ugyanis nem állt módjukban bárkinek is beszélni róla, hiszen végig Odysseus mellett maradtak.

Ha ezek után Eurykleia helyére – hitelt adva Cicerónak – Antikleia nevét helyezzük, a két sor értelmet nyer. Hiszen semmi okunk feltételezni, hogy a görög műveltségben jártas Cicero nem ismerte volna kiválóan a görög irodalom két legalapvetőbb és legfontosabb eposzát. Egyszerűen szinte elképzelhetetlen az, hogy egy ilyen hibát követett volna el. Vagyis itt Cicero alapján azzal a *feltételezéssel* élek, hogy léteztek olyan mítoszváltozatok is, amelyben Eurykleia szerepét Antikleia töltötte be.

Ez a hely így módon igazolni látszik Housman nézetét is. Történetesen azt, hogy az *Ibis* megíró Ovidius valódi szándéka – most eltekintve *Ibis* kilétének vagy valódiságának kérdésétől – az volt, hogy azt a hatalmas mitológiai tudásanyagot, amelyet a *Metamorphoses* és a *Fasti* megírásához összegyűjtött (és amelyet kimeríteni e két mű megírásával képtelen volt), versbe foglalja. Ehhez a törekvéshez pedig nagyon is jól illik az, hogy csavarjon egyet a hagyományos elbeszélésen, és beleszójon egy másik – talán kevésbé ismert – történet-változatot, vagy legalábbis annak egy motívumát.

Irodalom

- DINDORF, Guilelmus – HENTZE, Carl (edd.): *HOMERI Odyssea*. (BSGRT) Leipzig (Teubner) 1927.
- ELLIS, Robinson (ed.): *Publii OVIDII Nasonis Ibis*. Oxford University Press, London 1881.
- FACCIOLATUS, Iacobus – FORCELLINUS, Aegidius – BAILEY, Iacobus (edd.): *Totius Latinitatis Lexicon*. London (Baldwin et Cradock – Gulielmus Pickering) 1828.
- GORDON, Carol Jean: *Poetry of maledictions: A commentary on the "Ibis" of Ovid*. Hamilton (Ontario) (McMaster University) 1992, *Open Access Dissertations and Theses*. Paper 3826.
- HOUSMAN, A. E.: The Ibis of Ovid. In: J. DIGGLE - F. R. D. GOODYEAR (ed.): *The Classical Papers of A. E. Housman III*. Cambridge (Cambridge University Press) 1972, 1018–1042.
- OWEN, S. G. (ed.): *P. OVIDII Nasonis Tristium liber quinque Ibis Ex Ponto libri quattuor Halieutica Fragmenta*. New York (Oxford University Press) 1915.
- SALVAGNIUS, Dionysius Boessius: [...] *Miscella*. Lugdunum (Lyon) (Laurentium Anisson) 1661.
- STROUX, Johannes: Erzählungen aus Kallimachos. *Philologus* 89 (1934) 301–319.
- VOLSCUS, Antonius – CALDERINUS, Domitius: *P. OVIDII Nasonis Heroides, cum commentariis Antonii Volsci. Sappho et In Ibin, cum commentariis Domitii Calderini*. [k. n.] 1482.

Anmerkung zu einem Distichon von Ibis (621-622)

In meiner Darstellung versuche ich die Erklärung eines Distichons des von Ovid in Tomis geschafftes, circa 12 nach Christus geschriebtes Schmählieds – namens Ibis. Erstmal gebe ich die bisher existierte Ansichten an: die Erklärung der Scholia, Commentaria von Domitius Calderinus, Dionysius Salvagnius Boessius, Robinson Ellis und Gareth Jean Gordon, beziehungsweise das Interpretieren des Lexikon von Forcellini, dann probiere ich ihre Unhaltbarkeit und Mangelhaftigkeiten beweisen, weswegen können die nicht eine genügende Erklärung für die Textstelle bieten. In der zweiten Teil der Darstellung dann strebe ich die Erschaffung einer neuen befriedigendsten Auslegung, die – falls man nimmt an – die Schwierigkeiten der Zeile in großem Maße lindern scheint. Diese neue Probe der Erklären gründet an Interpretieren von Ellis in der Hinsicht, dass die Textstelle an dem Odysseia hinweist, aber die bezieht sich an einen anderen Ort des Epos – die Ende des 23. Liedes – als an den Grund des Ovidischen Hinweises.

Melléklet: Chiusi, Museo Archeologico Nazionale, lt.sz. 1831; BEAZLEY, J. D., *Attic Red-Figure Vase-Painters*² (Oxford, 1963): 1300.2, 1689.

A nekromanteia-jelenet Lucanus Pharsalia című művében

A kora császárkorban az irodalommal csak egy bizonyos réteg foglalkozott. Fokozatosan előtérbe kerültek az olyan szerzők, akik távol Rómától valamelyik tartományba születtek. A kultúra egyre inkább hanyatlásnak indul, a társadalom véleményének figyelmen kívül hagyása pedig ahhoz vezetett, hogy az emberek a régi eszmei hagyományokból merítettek erőt. A császárság intézményéből teljesen kiábrándult társadalom érdeklődési köre kitágult, a főként keletről érkező misztériumok, istenségek és bűbájosok és próféták iránt nőttön nőtt a kíváncsiság – az emberek kétségbeesetten kapaszkodtak minden olyan kultuszba, amely számukra megváltást ígért. Ilyen társadalmi és politikai viszonyok között alkotott Marcus Annaeus Lucanus, fő műve, a *Pharsalia* (vagy másik címén: *A polgárháborúról*) című eposza befejezetlen maradt, első három énekét még Lucanus életében adták ki, a maradék hetet pedig halála után tették közzé. A mű feltehetőleg Kr. u. 59 és 65 között íródott. Az eposz témájaként Caesar és Pompeius pharsalusi ütközete (Kr. e. 48. aug. 9) szolgál. Az eposz elején nem foglal állást egyik oldalon sem, mindkét felet elítéli hataloméhsége és nagyravágyása miatt, azonban később mindinkább Caesar alakját festi meg a lehető legsötétebben, diktatori uralmát és politikáját mérhetetlen ellenszenvvel írja le, nem is annyira Caesar személye ellen indít támadást, hanem a diktátoron keresztül Nero alakja és gyakori kegyetlenkedései idéződnék meg. Egyetlen pozitív hőse az eposznak az ifjabb Cato, jellemét rendkívül tisztán festi meg és azonosul is vele a költő. A Vergiliusra oly jellemző optimista műtszemlélet teljesen hiányzik ebből az eposzból. Aeneas bármilyen viszontagság is érte, és bármilyen lehetetlennek tűnő helyzetbe került, a pozitív világszemlélete és az isteni gondviselés mindig előrelendítette őt. A *Pharsaliában* nincsenek istenek, nem vesznek részt az emberiség sorsának intézésében, egyetlen ember feletti hatalom van erőteljesen jelen a műben, ez nem más, mint az elrendelt végzet, amely a saját törvényei szerint rendezzi át az emberek és államok közötti erőviszonyokat. Míg az *Aeneis* az Augustus-kori Róma nagyságát dicsőítette, addig a *Pharsalia* szerint Caesar hatalomra kerülésével ér véget Róma dicsősége és fénykora. Az eposz rendkívül kedveli az erőteljes képeket, a szinte már horrorisztikus leírásokat, nem idegenkedik a szóismétléstől sem a naturalisztikus megformáltság érdekében.

Az eposz hatodik éneke a legjobb példa arra, hogy Lucanus mennyire érzékletesen tud nyomasztó atmoszférát teremteni költői tehetsége segítségével. Művében a halotti jóslás szertartását egy thesszaliai boszorkány végzi, Erictho. Thessaliát egyébként a boszorkányság központjának tartották az ókorban, nem véletlen, hogy Lucanus is egy nagy múltú városból származtatja a varázslónőt. Hogy Erictho tényleg létezett-e, vagy csak más korábbi irodalmi műveket vett alapul a költő, nem tudni, mindenesetre párhuzamba lehet állítani Erictho alakját Vergilius Allecto fúriájával. Allectót a „szörnyeteg istennők vak, lenti honából” hívja fel Iunó, hogy bontsa meg a békekötést, és hintse el a háború magvát az aeneidák és a rutulusok között, „hogy kardot kérjen, követeljen s kapjon az ifjú.” (*arma*

velit poscatque simul rapiatque inventus) Mindkettő nőben közös a vérszomj, a pusztítás és az emberek tömeges hullása, valamint a káosz iránt érzett gyönyör. Szintén analógiaként felhozható a két boszorkány külsejének leírása is, Vergilius két hajfűrtökről tesz említést, melyek között kígyók tekeregnek, és *Allecto* arca „oly vad, s annyi alakban ijeszt, sűrű kígyóktól feketéllvén” *Erichtho* öltözete teljesen disszonáns és a fúriákhoz hasonlítja a költő (*discolor et vario furialis cultus amictu induitur*) és a hajában pedig félelmetes viperák sziszegnek (*coma vipereis substringitur horrida sertis*). Valószínűleg a különböző színek kombinálása védőfunkciót tölthetett be a nekromanteia során. Amikor pedig *Erichtho* bosszankodva az akaratának nem engedelmessé tesztet megkorbácsolja kígyókkal (*verberat immotum vivo serpente cadaver*) azt a vergiliusi eposzban *Allecto* „két kígyót kiszakítva hajából megsuhogtatja e korbácsot” (*geminos erexit crinibus anguis verberaque insonuit rabidoque haec addidit ore*) jelenettel lehet párhuzamba állítani.

Lucanus rendkívül érzékletesen írja le, hogy amikor *Erichtho* kimerészkedik a felszínre, milyen pusztításokat visz véghez fertőző jelenlétével, az eddig termésben bővelkedő felszín lépteitől felperzselődik (*semina fecundae segetis calcata perussit*), és dögletes leheletével beszennyezi a levegőt (*letiferas spirando perdidit auras*). Az irodalomban eddig említett boszorkányoktól tehát teljesen különbözik az alakja, ő közvetlen kapcsolatban áll az alvilággal, ismeri a *Styx* házának minden titkát egyedülként a halandók között; az eddig említett varázslónők hatalma a felszínre korlátozódott, a halandók számára végeztek különböző mágikus praktikákat. Lucanus szerint *Erichtho* tevékenysége még a boszorkányok között is példa nélküli, nem folytatja az eddigi hagyományokat, hanem megújítja azt (*hoc scelerum ritus, haec dirae crimina gentis | effera damnarat nimiae pietatis Erichtho | inque novos ritus pollutam duxerat artem*). Nem riad vissza áldozatai megcsonkításától sem, kimondottan örömet leli benne, és gyilkol is, ha a rituálé friss vért kíván, hiszen *hominum mors omnis usu est*. Párhuzamba lehet állítani még a vergiliusi Sibyllával is a thessaliai boszorkányt, noha sok esetben különböznek.

Erichtho rendkívül boldog, hogy az egész szertartást ő végezheti el, nem úgy, mint Sibylla, aki csak útmutatást ad az alvilágba történő leszálláshoz. A szertartás során Sibylla a lehető legnagyobb tisztelettel bánik az áldozatként felhasznált *Misenus* testével, és a jósnő parancsára tüstént máglyán elégetik. Lucanus eposzában egy még el nem égetett test szükségeltetik a szertartáshoz, és csak a rítus végén égetik el a tetemet. *Erichtho* varázserejét sokkal részletesebben írja le a műben, amikor Sibylla az alvilági isteneknek áldoz, „elkezd lába alatt bömbölni a föld, és reszket az erdő, s mintha kutyák vinnyognának valahonnan az éjből: ott jön az istennő” (*sub pedibus mugire solum, et iuga coepta moveri silvarum, visaeque canes ululare per umbram, adventante dea*), ezzel szemben *Erichtho* hangja a farkas vonyításához, kutya ugatásához, az éjjeli bagoly rikoltozásához, a kígyó sziszegéséhez, és megannyi bestia rekedt üvöltéséhez hasonlatos, oly nyelven kántál, amely különbözik az emberi nyelvtől (*dissona et humanae multum discordia linguae*). Szintén némi hasonlóságot mutat a vergiliusi eposzsal a keresés-motívum. Míg *Aeneas*nak az aranyágot kell felkutatnia, addig *Erichthonak* egy alkalmas testet kell találnia; mindkét esetben egy barlang szolgál helyszíneként a rituális cselekménynek, Lucanus leírása némiképp a vergiliusi *Avernus*-bejáratot idézi meg vizuálisan, és mindkét barlang el van zárva egy árnyékos fával. (Az *Aeneis*ben *arbore opaca*, a *Pharsaliában taxus opacat* szerepel.) Lucanus tehát bizonyíthatóan forrásként használta az *Aeneis*t az *Erichtho*-jelenet elbeszélésében, de az eposzra összességében mégis az jellemző, hogy kerüli a vergiliusi áthallásokat, Lucanus esetében itt nincs szó a rómaiak nagy becsben tartott

hőskölteményének dicsőítéséről, sokkal inkább annak felülmúlásáról van szó, még naturalisztikusabb, érzékletesebb és még komorabb képi megjelenítésről beszélhetünk.

Maga a *nekromanteia* jelenet Pompeius Sextus, Pompeius Magnus fia köré összpontosul. Sextus alakja a *Pharsaliában* némileg azt sejteti, hogy nem annyira méltó apja hírnevének (*Sextus erat, Magno proles indigna parente/cui mox Scyllaeis exul grassatus in undis/polluit aequoreos Siculus pirata triumphos*), a hatodik ének is azt példázza, hogy képtelen elviselni azt a bizonytalanságot, ami a jövőjét övezi (*mens dubiis percussa pavet rursusque parata est / certos ferre metus*), ezért is fordul Ericthóhoz, és figyelmen kívül hagyja, hogy a boszorkányság ilyen formája a *nefas* kategóriájába tartozik, ezért nem véletlen, hogy a halott Pompeius lelke végül nem méltatlannak tartott fiába, hanem Catóban vagy Brutusban inkarnálódik.

Sextus éjféltájt keresi fel a boszorkányt és adja elő kérését, amit Erictho lelkesen fogad. Először szerezni kellett hozzá azonban egy testet, amit majd büverejével újra szóra bírhat. Erictho elfedi arcát egy mocskos kendővel (*caput squalenti nube*) és nekilát, hogy megtalálja prófétáját az égetetlen testek között (*dum Thessala vatem elegit*). Szinte tapintható az a borzalom, amely ezeket a temetetlen testeket körülveszi, éhes farkasok lesik a boszorkány minden lépését, és korgó gyomrú dögmadarak meresztk sóvár szemüket a lakomájuk között óvatos lépésekkel keresgélő Ericthóra.

Lucanus azt is leírja, hogy milyen szempontoknak kell megfelelni a kiválasztott testnek: erősnek kell lennie a testnek, és nem szabad, hogy a tüdön vagy a belső zsigereken bármilyen károsodás vagy seb látszódjon (*pulmonis rigidi stantis sine volnere fibras*). Kisvártatva rá is akadt áldozatára, amely a legfőbb szempontoknak megfelelt, majd egy kampóra rátűzve a testet (*inserto unco*) végigvonszolta sziklákon keresztül egészen a barlangjáig, ahol a szertartást végezte. Magában az üregben rettenetes rothadás szag terjengett és áthatolhatatlan volt a sötétség. Az alvilág bejárata található itt, ahonnan az alvilági istenek engedélyezik a lelkeknek az átjárást. Ericthónak megvolt hozzá az ereje, hogy felhívja a szellemeket a mélyből, nem kellett feltétlenül bármely alvilági istennek jóváhagynia ezt. Lucanus kétségessé teszi, hogy vajon ez a hasadék egy különálló, független üreg lenne, vagy már az alvilághoz tartozó barlang (*dubium est, quod traxerit illuc aspiciat Stygius an quod descenderit umbras*). Miután kísérője rémült arca láttán Erictho kiüzi Sextus szívéből a félelmet (*ponite trepida conceptos mente timores*), hozzálát a test módszeres előkészítéséhez. A test mellkasi része hullámszövetbe kezd, a belső részei pedig átítatódnak és megtöltődnek alvadt vérrel (*taboque medullas abluit*), majd ezután a boszorkány bőségesen ellátja mindenféle méreganyaggal a testet (*et virus large lunare ministrat*). Hozzávalóként a természet baljós eredetű elemeit keveri össze (*fetu genuit natura sinistro miscetur*): veszett kutya tajtékát, hiúz belső szerveit, hiéna kinövését, amely a szőrén található, szarvas húsát, amivel kígyó táplálkozik, halakat, amelyek visszatartják a hajót, noha Eurus délkelet felé fújja a vitorlákat (*puppem retinens Euro tendente rudentis / in mediis echenais aquis*); sárkányszemeket, arab szárnyas kígyót, amely a Vörös-tengerben őrzi az értékes kagylókat; szarvaskígyó líbiai fővenyeken hagyott levedlett bőrét, és még számtalan döglétes alkotóelemet is vegyít, melyeket ő maga készített, vagy ő maga nevezett el. Ezután Erictho kántálásba kezd, hangját és szavait Lucanus különböző bestiális állatokhoz társítja, majd ezeket a félelmetes artikulálatlan hangokat felváltja egy inkantációs dal, amely az alvilági erőkhöz szól, megnevezi a Fúriákat, Styxöt, Poenat, Chaost, Hadést, Elysiumot, Persephonét, Hecatét, Ianitort (az alvilági kapu őrzőjeként

értelmezhető), Charónt, a „tüzes hullámok révészét” (*flagrantis portitor undae*), és kéri őket, hogy térjen hozzá az árnyak világából a halott ember lelke.

Ilyen odaadó magatartás azonban nem marad hála és eredmény nélkül, kisvártatva megpillantja a test felé közeledő lidércet (*aspicit astantem proiecti corporis umbram*), ám a szellem megvetve nézi „egykori börtönét”, szánakozva pillant porhüvelyére és vonakodik újra megszállni azt. Erictho csodálkozva nézi a mozdulatlan testet, majd hirtelen haragjában élő kígyókkal ostromozza meg, saját magán is sebet ejtven, majd ismét az alvilági erőkhöz fordul, de ezúttal az elmaradt siker miatt fenyegetőzésbe kezd, vádolja a fúriákat, hogy valódi nevük kimondásával uralma alá vonja őket, Hecatét is megzsarolja, hogy leleplezi igazi arcát, mert mást mutat az istenek között magából, mint ami valójában (*ad quos alio procedure vultu ficta soles, Hecate, pallenti tabida forma ostendam*), valamint addig merészkedik, hogy magát az alvilág urát is azzal fenyegeti, hogy ráusztatja a titánokat (*tibi, pessime mundi arbiter, imittam ruptis Titana cavernis, et subito feriere die*).

A boszorkány mesterkedésével elérte azt, amit akart, a testben azonnal melegezni kezd az alvadt vér, és folyani kezd az erekben gyengéd érintéssel áramolva, a jéghideg testben lüktetni kezdenek a megsebesített zsigerek (*percussae gelido trepidant sub pectore fibrae*), majd szép lassan felegyenesedik a mindezidáig élettelenül heverő test. Lassan visszatér a látása, de az arcán még sápadt árnyalatokban ott látható a halál érintése is, beszélni azonban csak akkor tud, ha kérdésre kell válaszolnia (*vox illi linguaque tantum responsura datur*). Erictho ajánlatot tesz az életre keltett embernek: ha szavai igaznak bizonyulnak, megszabadítja örökre őt mindenféle boszorkányságtól, melyek megzavarhatják örök nyugalomát. Megígéri, hogy méltó végtisztességben fogja részesíteni, és az ő szellemét soha többé nem fogja semmilyen bűbajos a felszínre csalni. A test elbeszéli, hogy a felszíni viszálykodás visszhangot ver az alvilágban is a lelkek között, és ez a vad háború megzavarja a szellemek eddigi nyugalomát (*inopiaque infernam ruperunt arma quietem*), az eddigi boldog árnyakon is végtelen szomorúság lett úrrá: a nagy Camillus árnya sírva fakad a birodalom hanyatlása miatt, Sulla Fortunának panaszkodik, Scipio gyászolja a líbiai fővényeken elpusztult szerencsétlen sarját (*deplorat Lybicis perituram Scipio terris infaustam subolem*), Cato is mérhetetlen fájdalmat érez utódja sorsának alakulása miatt, csak Brutust (*solum te, Consul depulsis prime tyrannis Brute, pias inter gaudentem vidimus umbras*) és Catilinát látja elégedettnek és boldognak, valamint azokat az árnyakat, akik a köztársaság ellenségeinek minősültek. A szellem arra inti Sextust, hogy ne a dicsőség hajtsa őt az életben, ne sűrgesse saját végzetét, és ne kutassa jövőbeli sorsát, mert az majd időben rávilágít arra, mi a kötelessége. Maga Pompeius fogja vezetni őt, és óvva inti azoktól a területektől, melyeket kerülnie kell, és elvezeti oda, ahol majd szükség lesz rá (*ipse canet Siculis genitor Pompeius in arvis, ille quoque in certus quo te vocet, unde repellat, quas iubeat vitare plagas, quae sidera mundi*), majd említést tesz Pompeius legyőzéséről és Caesar megöléséről is. Ezután a test újra „követeli a halált” (*mortemque reposcit*), azonban addig nem tudja a boszorkány elbocsátani, míg a testében a különböző füvekből és összetevőkből készített szer és a varázsének hatása el nem múlik. A nekromanteia íratlan szabályai szerint a már meghalt embert nem lehet újra megölni (*nequeunt animam sibi reddere fata consumpto iam iure semel*).

A megállapodás szerint teljesíti Erictho az ígéretét, tölgyfából máglyát rakat, majd elégeti alkalmi prófétáját, majd mielőtt rájuk köszöntene a hajnal, a boszorkány parancsára a nap addig nem kel fel, míg Sextus a sötétség jótékony leple alatt nem tér vissza biztonságban a sátrába. Ericthónak tehát nemcsak ahhoz van meg a mágikus képessége,

hogy előhívja és feltámassza a holtakat, hanem Kirkéhez hasonlóan a természeti erőket is tudja kontrollálni.

Az általunk ismert irodalmi művek legtöbbször úgy ábrázolták a halotti jóslást, hogy egy közvetítő segítségével megidéznék egy halott ember alvilági szellemét, aki feltárja előttük a jövő titkait. A *Pharsalia* ezzel szemben szakít ezzel a hagyománnyal, egy csatatéren elhullott katona holttestét támasztja fel és beszélgeti. Nyilván a költő célja az eddigi tradíciókkal szembeni szakítás mellett az volt, hogy még inkább elborzassza az olvasót, hiszen egy temetetlen holttest „újbóli felhasználása” sokkal hatásosabb, sokkal jobban kifejezi azokat a rémséges dolgokat, amelyeket a költő saját korában átélt.

Lucanus mind korában, mind a későbbi időkben vegyes fogadtatásra talált. Petronius művében, a *Satyricon*ban bemutatja, hogy az eposzi normákat alapul véve hogyan is kellett volna a költőnek a *Pharsaliát* megszerkesztenie és megírnia. Eumolpus az, aki szerint „menekülni kell a szavak művészetének olcsó eszközeitől, s a néptől távol álló kifejezéseket kell választani” (*refugiendum est ab omni verborum, ut ita dicam, vilitate et sumendae voces a plebe semotae*). Véleménye szerint, aki a „polgárháború megírásának óriási munkájába belefog, összerogy a teher alatt, hacsak nincs irodalmi műveltséggel telítve.” (*Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit, nisi plenus litteris, sub onere labetur.*)

A keresztény késő antikvitás kedvelte Lucanust, mert csökkentette a pogány istenek befolyását művében, a középkorban is elég népszerű műnek számított a *Pharsalia*, Dante például a pokol bugyrában – ahol szenvedéstől mentesen vannak a lelkek, mert ide azok kerültek, akiknek csak annyi volt a bűnük, hogy nem voltak megkeresztelve – találkozik Homérosszal, Horatiusszal, Ovidiusszal és Lucanusszal, és boldogan csatlakozik hozzájuk.

Irodalom

FALUS, R.: *A római irodalom története*. Budapest 1970.

GRAF, F.: *Magic in the Ancient World*. Harvard Univ. Press 1999.

HOUSMAN, A. E. (ed.): *LUCANUS: Pharsalia*. Oxford 1958.

OGDEN, D.: *Greek and Roman Necromancy*. Princeton University Press 2001.

MUELLER K. (ed.): *PETRONII ARBITRI Satyricon reliquiae*. Stuttgartiae – Lipsiae 1995.

VIRGIL: *Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*. Cambridge – Massachusetts – London 1994.

The necromancy scene in Lucan's Pharsalia

In the early imperial period, culture rather turned into declining, people tried to draw strength from older ideological traditions, their field of interest was gradually stretched, and the society losing interest in the imperial establishment, desperately hung on every such cult, which promised them salvation. In these circumstances wrote Marcus Annaeus Lucanus; his main work, the *Pharsalia* remained incomplete. At a guess, this work was written between A.D. 59 and 65, and the subject of the work was the battle of Pharsalus, with Julius Caesar defeating Pompey the Great. Lucan doesn't commit himself at the beginning of *Pharsalia*, he convicts both Caesar and Pompey because of their power lust. Later he represents Caesar's figure negatively stage by stage. The dictator's reign and his

politics is written with antipathy, Lucan doesn't attack Caesar himself but through the dictator's figure he evokes the emperor, Nero's figure and frequent ferocity. Only Cato proves a true hero in the *Pharsalia*, Lucan associates with him.

The Vergilian optimistic view is totally missing from the work. While Aeneas had any adversity in his life, the divine providence and his positive view of life always helped him out. We couldn't find gods in this epic either, they do not take part in arranging the fate of mankind; only one superhuman power exists, the prescribed destiny, which after its own laws reorders the power relations between people and the states. In the sixth book the *Pharsalia* the necromancy's rite is carried out by a Thessalian witch, Erictho. Thessaly was known as the centre of witchcraft in ancient times, so it was not an accident that Lucan originated the sorceress in Thessaly. It is not sure whether Erictho really existed or not but her figure may be set parallel with the Vergilian Allecto fury. In the *Aeneid*, Iuno „called from gloom of hell Allecto, woeful power, from cloudy throne among the Furies” and the fury has to resolve the peace between Aeneas and Rutulus (*arma velit poscatque simul rapiatque inventus*). Both of them are common in bloodlust and both women enjoy the destruction and the massacre of humans. Their appearance is similarly furious. „A host of shapes she wears, and many a front of frowning black brows viper-garlanded” (*discolor et vario furialis cultus amictu induitur*) as well as Erictho's appearance „Bare was her visage, and upon her brow Dread vipers hissed” (*coma vipereis substringitur horrida sertis*). When Erictho angrily clobbers the unyielding corpse with a lot of snakes (*verberat immotum vivo serpente cadaver*) in this scene Vergil appears too, Allecto „upraised two coiling snakes out of her tresses, cracked the lashes of her scourge and wrathfully, with raving lips replied:”(*geminos erexit crinibus anguis verberaque insonuit rabidoque haec addidit ore*), and later, when Erictho goes out to the surface, her infectious presence makes serious damage: the rich harvest on the earth go smashed under her steps, and her putrid breathe contaminates the air (*semina fecundae segetis calcata perussit; letiferas spirando perdidit auras*). Erictho is totally different from the other sorceress known in earlier literature, her relationship with the underworld is deeper, she is the only mortal, who knows the Styx's secrets. In Lucan's opinion, Erictho's function is different from that of the other witches, among the sorceress she is without precedent, she doesn't continue the traditions but even reforms them (*hoc scelerum ritus, haec dirae crimina gentis/effera damnarat nimiae pietatis Erictho/inque novos ritus pollutam duxerat artem*). She isn't shudder from her victims' mutilation, and she kills, if the ritual needs fresh blood. Her character is parallel with the Vergilian Sibylla too, although there are also many points, in which they're different. Sibylla only shows the way to the underworld, and she shows utmost respect to the corpse, while carrying out necromancy. When Sibylla offers a sacrifice to the infernal gods „with groaning ground beneath her feet, the wooded hill-tops shook, and, as it seemed, she-hounds of hell howled viewless through the shade to hail their Queen”(*sub pedibus mugire solum, et iuga coepta moveri silvarum, visaeque canes ululare per umbram, adventante dea*). Erictho's voice is similar to that of a howling wolf, to dog's barking and snake's hissing, and she prays such a language, which is different from any human language (*dissona et humanae multum discordia linguae*). The searching motive is analogous too: Aeneas has to find the golden perch, while Erictho's task is to search a competent human body to the rite. In both cases the plot for the ritual event is a cavern. It's doubtless that Lucan's writing was to a certain extent based on Vergil's *Aeneid*, but in complex, the author wasn't tried for the similarity. The necromancy scene focus around Pompey Sextus, son of Pompey the Great. His figure

in the Pharsalia denotes, that he is not worthy to his father's fame (*Sextus erat, Magno proles indigna parente / cui mox Scyllaeis exul grassatus in undis / polluit aequoreos Siculus pirata triumphos*) Sextus can't bear this doubtfulness, which features his future (*mens dubiis percussa pavet rursusque parata est / certos ferre metus*). He looks up at the witch at midnight ignoring that such witchcraft belongs to the *nefas* category. The ritual needs a corpse, which has to be strong, and it's not allowed to have any pulmonary inner visceral damage (*pulmonis rigidi stantis sine volnere fibras*). Then she finds an adequate body, hangs it on a hook (*inserto unco*) and drags her victim through the rocks in her cave. In the cavern the darkness was impenetrable and horrible stink circulated. It was the entrance of the underworld; from where the spirits can go to the surface, once the infernal gods allowed it. The witch has the power to call the spirits from under, it was not necessary, that anyone of the infernal gods grants permission. It is dubious, that this cave is separated, being an independent cavity or this cavern belongs to the underworld (*dubium est, quod traxerit illuc aspiciat Stygias an quod descenderit umbras*). After that, Erictho dabs the corpse with various toxins: she uses the lynx's inner viscera, the hyena excrescence, which is on the animal's fur, a rabid dog's drivel, etc. That is followed by an incantation, in which song Erictho asks for help from the infernal gods, she accosts the furies, Styx, Poena, Chaos, Hades, Proserpina, and Charon, and she begs them, so that the dead man's soul returned to the corpse. Shortly she sees a shadow near the corpse (*aspicit astantem proiectedi corporis umbram*) but it does not want to occupy his old prison again. Erictho is rather angry, and she threatens the gods: she blackmails Hecate, and promises, that she will uncover her true face (*ad quos alio procedure vultu ficta soles, Hecate, pallenti tabida forma ostendam*) and she menaces to the king of the underworld: she sets the titans on him (*tibi, pessime mundi arbiter, imittam ruptis Titana cavernis, et subito feriere die*). This menace turns effective, blood grows hot in the corpse, the guts pulsate (*percussae gelido trepidant sub pectore fibrae*), slowly reviving the breathless corpse. His sight return, but he's not able to talk himself, only speaks when the witch ask him (*vox illi linguaque tantum responsura datur*). He reports, that the surface's discord echoes in the underworld, and this war disturbs the calm of the dead (*inopiaque infernam ruperunt arma quietem*) the so far happy spirits now turn bitter, the great Camillus's ghost burst out in crying because of the reign's decadence, Sulla complains to Fortuna, Scipio mourns on the Lybian sand died heir (*deplorat Lybicus perituram Scipio terris infaustam subolem*), Cato feels pain for his progeny's fate, only Brutus (*solum te, Consul depulsis prime tyrannis Brute, pias inter gaudentem vidimus umbras*) and Catilina are satisfied and the other spirits, who were the enemies of the republic. He admonishes Sextus, he doesn't have to move by the glory in his life, warns him from hurrying his own destiny not having to search his fate, saying that later it will be shown, what he has to do. Pompey the Great himself will lead his son on his way, he will secure those fields, which he has to avoid, and he will carry away those places, where Sextus presence is needed (*ipse canet Siculis genitor Pompeius in arvis, ille quoque in certus quo te vocet, unde repellat, quas iubeat vitare plagas, quae sidera mundi*). The prophet reports the defeat of Pompey and the assassination against Caesar. After that the ghost wants to return home, but the witch can't dismiss yet, until the toxin's effect passes away. By the necromancy's rule it's not possible, that an already dead man is killed again (*nequeunt animam sibi reddere fata consumpto iam iure semel*).

In literary works necromancy is demonstrated that someone with a mediator's help summons a dead man's infernal ghost and this person speaks the secrets of the future.

Lucan breaks with the tradition reviving a dead soldier and he's Erictho's prophet. The *Pharsalia* finds a miscellaneous reception. Petronius in his work the *Satyricon* criticized that Lucan ignores the epic paraphernalia, and he thinks, that someone, who tries to write about the civil war, will succumb under the weight, unless hi/she is complete with literary education (*Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit, nisi plenus litteris, sub onere labetur.*). However late Christian antiquity prefers it, because he decreased the role of the pagan gods.

A *hoplon*-*hoplita* terminológia kérdései

Írásomban a *hoplon*, illetve a *hoplita* terminusok vizsgálatával szeretnék foglalkozni. Sok könyvben olvashatjuk, hogy a *hoplita* az általa használt kerek pajzsról a *hoplon*ról kapta nevét. Csak néhányat említve: 1.) Snodgrass írja: „*amiről a nevüket kapták a nagy kerek pajzs vagy a hoplon*”. 2.) Hammond szerint: „*a nehézfegyverzetű gyalogosokat vagy hoplitákat a pajzsaik (hoplon) után hívták így őket*”. 3.) Hanson úgy említi: „*a felszerelés egyik része a hoplon, melyről a gyalogosok végül a nevüket kapták*”. 4.) Németh is hasonlóan írja: „*A hopliták jellegzetes kerek pajzsukról, a bal karjukon viselt hoplonról kapták a nevüket*”. Ezek a kijelentések persze részben megállják helyüket, de nem biztos, hogy ilyen konkrétan. A régebbi szakirodalmak, nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, melyet Lazenby és Whitehead professzorok 1996-ban feltettek. Biztos-e ez az állítás, van-e rá elég szöveges bizonyíték?

A klasszikus kori forrásokat feldolgozó, mértékadónak tekintett Liddell–Scott görög–angol szótár is több jelentéscsoportban, számos jelentésben tárgyalja a *hoplon*t: az alapjelentésként feltüntetett „eszköz”, „felszerelés” (*tool, implement*) ugyanis több jelentéstartományban értelmezhető. Ha hajózásnál használatos eszközökre gondolunk, akkor a konkrét jelentés „hajókötélzet”, vagy általában „kötél”, de így nevezik például a kovácmesterek szerszámaikat is, és a szó többes száma, a *hopla* „fegyver” jelentésben is ismeretes. A *hoplon* gyakran jelenik meg a fegyverfutás tárgyakén Pausanias leírásaiban, de nem következetes az *aspis* (pajzs) és *hoplon* szavak használatában. A feliratos anyag mellett mindössze néhány antik szerző használja a *hoplitának* állítólag nevet adó „pajzs” jelentést, míg végül a *hoplon* kifejezést is elkezdik alkalmazni „nehézfegyverzetű gyalogos” értelemben.

Mielőtt a konkrét szöveghelyekre térnék, előbb magát a pajzsot és vértzetet mutatnám be.

Ami a pajzs anyagát és méretét illeti, az írásos források mellett régészeti leletek (Pylos, Szicília), továbbá képi ábrázolások (*Chigi-váza*) is segítségünkre lehetnek a leírásában. A pajzs átmérője átlagban 90–100 cm volt, a vázaképekről ismert kör alakú konkáv formával. Alapját barázdált fa elemek adták, melyeket vékonyabb darabokra vágtak, majd derékszögben illesztettek egymáshoz. A pajzs faanyaga közepén vékonyabb volt, a karimánál viszont fokozottan megerősítették, mivel leginkább ez a rész volt kitéve a sérüléseknek. A nagyobb tartósságot a széleken körbefutó bronz pánt biztosította, ahol a legtöbb csapás érte. Gyakran maga a pajzs középső része is kapott bronz bevonatot (*χαλίκωμα*), hogy így akadályozzák meg az anyag forgácsolódását. A bronzlemezt ebben az esetben szinte papírvékonyra (átlagosan 0,3–0,9 mm) kalapálták. Néha a fa és a bronz réteg közé bőr bélést is ragasztottak. Egy átlagos pajzs súlya 7–8 kg lehetett. A nehézfegyverzetű gyalogosok pajzsának fontos jellegzetessége a kettős markolatrendszer, melynek részei a *porrax* (*πόρραξ*) és az *antilabé* (*ἀντιλαβή*) voltak. A pajzs belső

oldalának közepére szerelték a függőleges irányban haladó, gyakran az egész pajzsot átérő bronzpántot, a *porpaxot*. A bronzpánt, valamint a pajzsak a jobb kéz felé eső szélén kialakított fogantyú, az *antilabé* együttes használata segítette a pajzs mozgathatóságát, vagyis növelte a védelmet. Ha a katona a bal kezét szinte a könyökéig átsúsztatta a *porpaxon*, majd megmarkolta az *antilabét*, kedvezőbb súlyelosztást és nagyobb hatékonyságot biztosított. Védekezés során a pajzs enyhén megdőntve érte el a legnagyobb hatékonyságot. A bal lábukat helyezték előre és az *óthismos* (ὄθισμός) során, gyakran vállal és testükkel növelték a nyomatékot. Menetelés alatt a katona bőrszíjjal a hátához erősítve vitte a pajzsát. Díszíthették különböző jelekkel, általában valamely védőisten attribútumával (thébaiak Héraklés buzogányával, vagy a mantineiaiak Poseidón háromágú szigonyával) illetve egyéb képekkel. Viszont legtöbbször a városállam kezdőbetűjét, Spárta a lambdát (Λ), Sikyóniak szigmát (Σ) festették föl rá.

A sérülékeny fej védelmére sisak szolgált, melynek anyaga hagyományosan bronz (κόρυς, κράνος), ritkábban bőr (κυνέη) volt. A bronzsisak két fő típusa ismert, az illyr és a korinthusi sisak. Mindkettő kúp alakú (*Kegehelm*). A VII. század első felétől terjedt el korinthusi típus. Fő jellegzetessége a szemtől az állig terjedő T-alakú vágat. Az idők során az orrvédő és az arcvédő nagysága nőtt, a sisakon lévő rések egyre szűkebbé váltak, a fület szabaddá tették. Az illyr sisak a korinthusival ellentétben nyitott arcrésszel rendelkezett. Mindkét fajta díszítésére az ún. sisakforgó szolgált, melyet lószőrből készítettek. A sisakok átlagos súlya 1,6 kg volt. Előnyei mellett a sisak viselése számos hátránnyal járt. Már a gyártása is körülményesnek számított, de a fő nehézséget az elégtelen látási és hallási viszonyok okozták. Emellett a nehéz sisak viselése kényelmetlen is volt: a melegben gyorsan befűledt. Mivel a fejlesztési kísérletek (a sisak tetejének megemlése, szellőző kialakítása) nem vezettek érdemi eredményre, a korinthusi sisakot lassan felváltotta a koronaszzerű, egyszerű kör alapú bronz sisak (πίλος), mely kevesebb védelmet biztosított ugyan, súlya is könnyebb volt (1 kg körül), viselése is kényelmesebbnek számított.

A testet védő páncélnak (θώραξ) szintén több fajtája ismert. A korai, kizárólag bronzból készült, ún. harangalakú mellvértbe alulról bújtak. Tulajdonképpen két domború, egymásba fűzött bronzlemezéből (γύαλα) készült. A VI. századtól tűnt fel a szebben kivitelezett változata, az ún. „izmolt” vért, melynek elülső felületét a felsőtest izmainak ábrázolása díszítette. A harangpáncél hátránya, hogy a mozgást tetemes súlyával nehezkesé tette, továbbá az alsótestet védtelenül hagyta. Ezeket a hibákat próbálta kiküszöbölni az ún. összetett vért, melynek alapja egy sok kis darabból összevarrott bőrvért volt. A bőrt többnyire sóval és ecettel kezelték (σπολάς), majd len réteggel erősítették (λινοθώραξ). A védelem hatékonyságát fémlamellák felvarrásával kívánták elérni. A fémlamezeket elsősorban a has tájékára, esetleg a comb közepéig érő, szoknyaszerű részre erősítették. Későbbi újításnak tekinthetjük a hosszú, szárny formájú vállvédőt (ἔπωμιδες). A sok darabból készített, flexibilis vért nagyban könnyítette a mozgást (vonulás, ülés, térdelés, futás), de közben hatékony védelmet biztosított. Ez a típus a VI. század második negyedétől kezd elterjedni.

A védőfelszerelés fontos része a korai archaikus kortól egészen a késő hellénizmusig a sípcsontvédő vagy lábvért, a *knémis* (κνημίς). A *knémis* mindössze egy vékony bronzlemez, mely a térdtől a bokáig védte a harcos lábát. A vékonysága miatt hajlékony bronzlemezt külön biztosítás nélkül, mindössze kézzel eligazítva illesztették a lábhoz. Később már eleve a lábizom formájára igazították a vértet, majd vékony bőrszíjjal kötözték

a lábhoz. Előfordult, hogy csak a pajzstartó kézhez tartozó bal lábon hordtak lábvértet. Egyéb kiegészítők voltak még az alkarvédő, combvért, lábfejevért. Az vérték többségét béléssel ellátva, illetve a testhez rögzítve viselték.

Rátérve a szöveges forrásokra időrendbe haladva fogom ismertetni mit ír a szerző a hoplon, pajzs vagy fegyver vonatkozásában.

Hérodotos a *hoplont* pajzs jelentésében nem említi, helyette az *aspist* használja majd minden esetben (egyszer a *sakos* (σάκος) és négyszer a *gerron* (γέρον) vesszőből font pajzsot) akkor is, ha kisebb, akkor is, ha hoplita pajzsról van szó. A *holpon/holpa* viszont nála is megjelenik, mint fegyverzet-vértezet több helyen is. Illetve szintén ez a szó a maga kötélt, speciálisabb esetben, hídkötélt jelentésben.

Thukydides már bonyolultabb kérdés. A hoplon jelentése a felfegyverzett embereket, katonákat, illetve magát a fegyvert jelenti nála. A pajzsot jelentő szónál szintén az *aspis* használja. E mellett a hoplon mint fegyverzet és páncélzat értelemben szerepel. A problémás szakasz Thukydides 7, 75 alatt olvashatjuk, melyről régen úgy hivatkoztak, mint az első említése a *hoplonnak* pajzs jelentésben. Viszont újabb kutatások azt bizonyítják, hogy ez a rész nem lehet szigorúan véve csak a kerek pajzsról értelmezni. Ezért itt is fegyverek fegyverzet, fordítás javasolt.

Tehát az első pajzs lejelentést Xenophónnál olvashatjuk. Persze nála sem lehet kijelenteni, hogy a *hoplonnak* pajzs jelentése lenne minden esetben. Sőt Xenophón elég következtetlően használja ezt a terminust. Látszik, hogy ő is a megszokott *aspis* kifejezést részesíti előnyben, két kivétellel. Az első kivétel az ominózus pajzskészítés leírása, ahol szépen látszik, hogy a *hoplon* itt a pajzsról értendő. Ezen kívül még egy helyen találkozunk a pajzs jelentéssel, viszont ebben a részben az *aspis* szó is szerepel ugyanolyan értelemben, így elég zavaros az értelmezés. A többi *hoplon* említés pedig már a megszokott fegyver illetve fegyverzet értelemben fordítható.

Diodóros még egy csavart helyez a problémakörbe, mikor is Iphikratés hadseregreformjáról ír, az a paradoxon olvasható, a *peltastések*, a *peltéről* kapták nevüket, ahogy a *hopliták* a pajzsról (*aspis*) és nem a *hoplont* ír. Hasonlóan Nepos rövid életrajzához. Ez a diodórosi kijelentés lehetett az egyike annak, hogy a későbbi szerzők már, mint pajzs értelemben használták a hoplon kifejezést, mert könnyen levezethették, ha a *pelté* után *peltastés* a könnyebb fegyverzetű gyalogos katona, akkor csak a *hoplon* után lehet *hoplités* elnevezés, és ezért pajzsról kapták volna nevük. Köztudott, hogy Diodóros nem mindig a legnagyobb megbízhatóságú szerző, és ezt a kijelentését is könnyelműnek érzem.

Összességében tehát nem bizonyított, hogy a *hopliták* a kerek pajzsról kapták a nevüket, sőt, valószínűbbnek látszik, hogy a *hoplita* szó a *hoplon* eredeti, „felszerelés” „fegyverzet” „vértezet” „eszköz” jelentéséből származik, amennyiben a kérdéses felszerelésen a nehéz fegyverzetű katonát a könnyű fegyverzetűtől megkülönböztető pajzsot, mellvértet, sisakot esetleg lábvértet értjük. Továbbá az nem jelenthetjük ki, hogy a *hoplonnak* ne lett volna pajzs értelme, már csak a több pajzstól való megkülönböztetés céljából, de az hogy a klasszikus hoplita kor írói nem használják külön, valószínű, hogy ez későbbi értelmezésnek kell vennünk. Vagy Xenophón pajzsleírását vették alapul, esetleg Diodóros kijelentését, végül a hagyomány és a történetírás is a *hoplont* pajzs jelentéssel használta. Egy szóval a *hopliták* az egész nehéz fegyverzetükről kaphatták a nevüket nem csupán az általuk használt pajzsról.

Irodalom

Források

- Diodóros: *Bibliothéké Historiké*
 Hérodotos: *A görög-perzsa háború*
 Homéros: *Iliász, Odüsszeia*
 Nepos: *Híres férfiak*
 Pausanias: *Görögország leírása*
 Thukydídés: *A peloponnésosi háború*
 Xenophón: *Hellénika, Kürosz nevelkedése*

Szakirodalom

- ANDERSON, J. K.: Hoplite weapons and offensive arms. In: HANSON, V. D.: *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*. New York 1993, 15–37.
 ANDERSON, J. K.: *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*. Berkeley 1970.
 CARTLEDGE, P.: Hoplites and Heroes: Sparta's Contribution to the Technique of Ancient Warfare. *JHS* 97 (1977) 11–27.
 CAWKWELL, G. L.: Orthodoxy and Hoplites. *CQ* 39 (1989) 375–389.
 HAMMOND, N. G. L.: *A History of Greece to 322 B. C.* Oxford 1986.
 HANSON, V. D.: *The Western Way of War. Infantry Battle in Classical Greece*. Oxford-New York 1989.
 HORNBLLOWER, S.: *A Commentary on Thucydides. Volume III. Books 5.25–8.109*. Oxford-New York 2008.
 HOW, W. W. – WELLS, J.: *A Commentary on Herodotus in Two Volumes. Volume II. (Books V–IX)*. Oxford-New York 1991.
 LAZENBY, J. F. – WHITEHEAD, D.: The Myth of the Hoplite's Hoplon. *CQ* 46 (1996) 27–33.
 NÉMETH Gy.: *A polisok világa*. Budapest 1999.
 SCHWARTZ, A.: *Reinstating the Hoplite. Arm, Armour and Phalanx Fighting in Archaic and Classical Greece*. Stuttgart 2009.
 SNODGRASS, A. M.: *Arms and Armour of the Greeks*. London 1967.
 STYLIANOU, P. J.: *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford 2007.

Hoplion and hoplite – Problems of terminology

“The hoplites had received their name about their shield” , would it have been? After a brief mention of literature I deal with purport (meaning) of the word *hoplon*. Then I present the shield and the armor of heavily armed soldiers. I try to answer the question with phrasing and translation analysis of major ancient historians (Herodotus, Thucydides, Xenophon, Diodorus) like who, how often and in what sense has used the term *hoplon-hoplita*. In the end I summarize the received information from the sources.

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...” Egy nikandroszi részlet elemzése

Kolophonói Nikandrosról elmondható, hogy *hellenisztikus* kori költő, a szó több értelmében. Először is, természetesen, az *időbeli elhelyezkedését* illetően hellenisztikus kori, mert, noha életének és munkásságának a pontos datálására tett kísérletek több, egymástól eltérő eredményt is hoztak, a szakirodalom megállapodik abban, hogy a Kr. e. III. század eleje és a Kr. e. II. század vége közé tehető. Hellenisztikus volta ugyanakkor az e korszakban fellelhető stílusjegyek, jellemzők alapján világítható meg csak igazán, ezek ugyanis – akár csak Nikandros kortársainál – meghatározó módon alakítják műveinek milyenségét. Rögtön ezt bizonyítja, hogy az itt példaként tárgyalandó részlet Nikandrosnak egy olyan művében olvasható, mely műnek a műfaja tipikusan a hellénizmus korában jelenik meg: tanító kézikönyv. A szóban forgó nikandroszi munka, mely az *Alexipharmaka* címet viseli, egyszerre mutat fel epikus *formát* és egyszerre a hellénizmus gyakorlati tudás-igényének megfelelő listázható *tartalmat*. Ezt a tartalmat a különféle anyagok okozta mérgezések, illetve az ezek gyógyítására felsorolt módszerek alkotják. A huszonhárom mérgezéssel, amelyeket a szerző külön-külön mind elemez a tünetek ismertetésével és a gyógyító anyagok javasolásával, mégsem csupán a gyógyítás nemes szándékát tükrözik, hanem egyszerre alkalmat és lehetőséget biztosítanak arra, hogy írójuk megcsillogtassa műveltségét, és meg- illetve kihívja olvasóját egy szellemi játékra. Írásomban ennek a szellemi játéknak a sorok között olvasható gazdagságára szeretnék rámutatni a mérgező anyagok között a műben a negyedik helyen található koriander-részlet példáját alapul véve. Mielőtt azonban ezt megteszem, tennék egy rövid kitérőt azoknak a kedvéért, akik, hozzám hasonlóan, elsőre furcsának találják, hogy a leginkább fűszernövényként ismert koriander rögtön a negyedik helyen szerepel a mérgező anyagok sorában. A mai olvasó bizonytalanságát növelheti az a tény is, hogy Nikandrosnak az *Alexipharmaka* mellett egyedülként fennmaradt művében, a *Thériakában* a koriander a mérges pókok csípésére ellenszerként, tehát *gyógynövényként* jelenik meg. Az ellentmondásra nem találunk semmilyen magyarázatot a szerzőnél, ahhoz, hogy értelmezni tudjuk, érdemes tehát egy pillantást vetnünk más szerzők koriander-képére is.

Miként jelenik meg tehát e növény az antikvitásban, s hogyan írnak róla más ókori görög szerzők? Figyelemreméltó elsőként a koriander görög megfelelőinek gazdagsága. Leggyakrabban koriannon, korianon, vagy korion formában bukkan fel, de emlegetik koriandron, koriandron, sőt koriambon néven is. A név etimológiailag a „koris” (=poloska) szóból vezethető le – valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fiatal növény kellemetlen poloskaszagot áraszt. *Fűszerként* legtöbbször Athénaios *Deipnosophistai* című dialógusában jelenik meg, de a korai komédia-írók darabjaiban is előfordul ilyen szerepben. Ezekből úgy tűnik, hogy bevett fűszerként alkalmazták a koriandert. Az a tény, hogy nem csak a mindennapi ételeknek, hanem a kifejezetten diéta céljából fogyasztandóknak is a

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

felsorolt hozzávalói közé tartozik ez a növény, már mutatja, hogy gyógyító, jó hatású tulajdonságai alapján is felhasználták. Ezt bizonyítja ezek után az orvosi irodalomban való bőséges előfordulása, ahol számtalan módon, számtalan betegségre ajánlják. Ezek között a bajok között kiemelhetők a gyulladások és az orbánc (görögül *erysipelas*), illetve a belső, leginkább a gyomrot érintő betegségek, amelyeket a legtöbbször emlegetik a koriander kapcsán, de sok egyéb alkalmazásban is megtaláljuk a fájdalomcsillapítástól a mindenféle női bajok enyhítésén keresztül a sárgaság (ikteros) megszüntetéséig, sőt Hippokratés a rák (karkinos) gyógyítására is használja. Jól szemlélteti sokszinű felhasználását, hogy a Kr. u. VII. századi Paulosnál e címszó alatt szerepel: „Καταπλασμα πρὸς ἐρυσιπέλατα, ἔρπητας, ἀποστήματα, παρωτίδας καὶ πυρίκαντα.” (magyarul: „Borogatások orbáncra, övsömörre, tályogra, fültőmirigy-duzzanatra és égési sérülésekre.”).

Azon források mellett, amelyek csak mellékesen, egy-egy gyógyító szer alkatrészeként említik a koriandert – így tesz például Hippokratés –, néhány orvosi könyv kiemelten is foglalkozik a korianderrel, ezeknek a keletkezése azonban mind későbbre tehető Nikandrosnál, így az, hogy ezen írásokban méregként, vagy legalábbis veszélyes anyagként van feltüntetve, nem jelent újdonságot az *Alexipharmaká*ban leírtakhoz képest. Ilyen Galénosnak, a II. századi orvos-filozófusnak a *De antidotiis* címen fennmaradt könyvében a „πρὸς κορίαννον.” (koriandermérgezésre) írt rövid javallata: „Azoknak, akik megitták a koriander levét, segít, ha tiszta bort és kövér madárból készült levest fogyasztanak.” Görögül: „Τοῖς δὲ χλωρὸν κορίαννον πιῶσι βοηθεῖ οἶνος ἄκρατος ποθεῖς καὶ ζῶμος ὀρνιθος λιπαρῶς.”

Ahhoz a kérdéshez, hogy miként tekintettek a korianderre, nagyon jó forrásul szolgálnak a növényteni meghatározásokat tartalmazó szövegek, így például Theophrastos *Historia plantarum*, melyben azonban csak a különféle besorolások, osztályozások szemléltetésére felsorolt növények között olvashatunk a korianderről, külön kifejtésben nem. Azon művek alapján, amelyekben a koriander más növények meghatározására szolgált szemléltető segítséget, árnyalható a kép a mérge-ellenszer probléma megítéléséhez. Egy-egy növény bemutatásakor ugyanis gyakori az ilyen fordulat: „τὸ δὲ σπέρμα ἔχον ὅμοιον τῷ τοῦ κορίαννου παραπλήσιον”. Lehetséges tehát, hogy a más növényekhez olyannyira hasonlító koriandert olykor összekeverték valamely más, veszélyes hatású virággal, és ez szolgált alapjául a kettős megítélésnek. Az ókori Nikandros-magyarázók is felfigyeltek a problémára, ők úgy magyarázták, hogy a koriandernek két fajtája ismeretes, az egyik ezek közül, a vad fajta, mérgező. A modern szakirodalomban az a feltevés is létezik, miszerint a koriander friss hajtásának kellemetlen poloskaszaga miatt rossz hatást tulajdonítottak, s ez a nézet terjedt el a népi gyógyászatban.

Ezen kitérő után térjünk most már rá annak a tárgyalására, hogy Nikandros mit, s főképpen, hogy *hogyan* ír a korianderről. A következőkben a koriander-részlet 29 sorából csak az első ötöt szeretném részletesebben megvizsgálni, azzal a céllal, hogy ezzel a példával bemutassam a nikandrosi stílus sajátosságait, melyek a hellénizmus kori irodalom általános jellemzőihez kitűnően illeszkednek. Mik is ezek a hellénizmus kori jellemzők? Először is: ebben a korszakban tett szert nagy jelentőségre a listázáson alapuló kézikönyv, a tankönyv és a műveltségen alapuló irodalom. Ezek közül sokra jellemző, hogy témájukat és címüket tekintve ugyan pontos szakmai tudás közlésére hivatottak, stílusuk alapján mégis a szórakoztató irodalomba sorolhatók, abba a fajtába, amely megköveteli olvasóitól a műveltséget és a széleskörű olvasottságot. A szójátékok és mítosz-utalások megjelenése a

korábbi költészetben – példának okáért Pindarosnál és Euripidésnél – most magabiztosabb és finomabb játékká vált, mely olvasójától fürge észjárást, illetve kellő műveltséget igényelt, hogy egyrészt felismerje az utalást, másrészt emlékezzen az adatra, melyre az utalás történik. Ez a játékoság olyan szintre emelkedett, hogy valószínűbbé válik, hogy a szövegeket nem is tárgyukért, sokkal inkább önmagukért írták. Nikandros nagyága abban áll, hogy műveiben ügyesen ötvöz olyan jelenségeket, amelyeknek együtt állása szokatlan, s melyek szinte ellentétesnek mondhatók. Ilyen a nyelvében megjelenő ellentét, mely a tudatos archaizálásban, illetve a homérosi epikus nyelvnek és a pontos állattani és gyógyászati szókincsnek az egymás melletti használatában mutatkozik meg. Általánosan megfigyelhető, hogy egy figyelemfelkeltő és nagy érdeklődésnek örvendő téma – valamilyen mérgezés – mögé bújva játszik az olvasó műveltségével, s a tünetek hátborzongató leírásának hatásait is kihasználva mutatja be és fitogtatja saját műveltségét. Eléri ezt az epikus nyelv készleteinek felvillantásával, s ugyanígy a szakmai (főleg botanikai és anatómiai) szakszavak magabiztos dobálózásával, a bravúros szójátékokkal. Epikus hagyományokat követ azzal is, hogy költeményét hexameterben írja, amely egyben jó példa a forma és a tartalom kapcsolatára, hiszen láthatjuk, hogy sokszor az érthetőség rovására előnyben helyettesíti az előbbit. Kallimachos követőjeként pedig művei egyesítik a homérosi nyelvet és a kallimachosi szavakat.

A koriander-részlet első öt sorának magyar fordítása így szól: *Amennyiben a koriandernek a veszélyes és nehezen gyógyítható italát a gyűlöletes poharakból botorul meginnák, attól bizony, mint az esztelenségtől sújtottak, örülteként és közönséges módon kiabálnának, mint az eszeveszett bacchánsnők, akik éles hangon ordítanak a szenvedélytől, melyet az értelem nem tud fékezni.* Görögül:

Ἦν γε μὲν οὐλομενὸν γε ποτὸν κορίοιο δυσάλθές
ἀφραδέως δεπάεσσιν ἀπεχθομένοισι πάσῃται,
οἱ μὲν τ' ἀφροσύνη ἐμπληγέες οἷα τε μάργοι
δήμια λαβράζουσι, παραπληγές θ' ἄτε Βάκχαι
ὄξυ μέλος βοόωσιν ἀταρμύκτω φρενὸς οἴστρω.

Így szólnak az *Alexipharmaka* 157–161. sorai. Már a passzus első öt sora, a *tünetek ismertetése* is kínálja a nikandrosi jellegzetességeket. Rögtön az οὐλομενὸν szó – mint előre vetett jelző – magára vonja a figyelmet baljósságával, majd a κορίοιο epikus genitivusa emeli ki a tárgyat, amelyről aztán szó lesz. Az ἀφραδέως adverbium mutatja a mérgezés előzményét (ti. az esztelenül cselekvést), s egyszersmind magában hordozza az eredményt is, amely a mérgezett személyt fenyegeti: ész nélkül, örülteként fog viselkedni. Nyomban ezután a δεπάεσσιν dativus áll, mely nem hagyja elfeledtetni, hogy epikus szöveget olvasunk. Ezt támasztja alá az is, hogy Nikandros rögtön megragadja az alkalmat, s egy hasonlat erejéig tesz egy rövid kitérőt, ötvözve mindezt a homérosi szókincs magabiztos használatával: a δήμια szó ugyanis csak az *Ilias*-ban fordul elő ilyen formában. Az ezt követő sorokban is hasonlóan építi fel mondanivalójának szerkezetét, s szinte rendszeresen váltogatja a Homérosnál fellelhető ragozási mintákat és a maga képezte bonyolult szóváltozatokat. Gyakran él az -οιο singularis genitivus végződéssel, ahogyan a κορίοιο-nál láthattuk. Ezekben a formai jellegzetességeken túl Nikandros a szóhasználattal is utalhatott más költők műveire, vagy akár mítoszokra. Első olvasatra úgy tűnik, hogy Nikandros kihagyja az isteneket és a legendás hősöket műveiből, csak néha ejt el egy-egy

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

nevet, s azt is csak mellékesen. Ha azonban nagyobb figyelmet fordítunk a szövegre, láthatjuk, hogy egy ilyen kis részlet is rengeteg allúziót és játékos utalást tartalmazhat.

Az első sorban (157), miután a fentebb közölt módon felkelti az olvasó érdeklődését, a sorvégi hangsúlyos helyen a *δυσσολθές* jelzőt használja, mely mind korábban (Hippokratésnél), mind őt követően (Galénosnál és Aetiusnál) orvosi kifejezésekben volt használatos, ezzel tehát mutatja hozzáértését, s megerősíti az olvasó számára azt, hogy mérgezések kezeléséről van szó. A következő sorban azonban egy olyan kifejezést használ, mely többeknek felidézhetette egy isten alakját, Héliosét. Ez a szó *δεπάεσσιν*. A görögben rengeteg pohár jelentésű szó létezik, Nikandros mégis a *δέπας*-t teszi e helyre, amely Hélios éjszakai csónakját is jelenti, a kelyhet, amelyben utazva éjszaka átszeli a tengert, hogy majd keleten ülhessen fel újra nappali szekerére. Ebben a szerepben találjuk meg úgy Stésikhorosnál, mint az Apollodóros neve alatt író szerzőnél, vagy a Kr. e. V. századi történetírónál, Pherekydésnél. Igazán nagy hangsúlyt akkor kap, amikor a 162. sorban ugyanilyen alakban megismétlődik.

A koriander-részlet harmadik sorától kezdődik a hasonlat, mely nyíltan kimondja, hogy a bacchánsnőkhöz válik hasonlatossá az, aki tudatlanságból, vagy féktelen esztelenség miatt kortyolni merészel a méregből, ez tehát egyenes utalás Dionysosra. A féktelenség itt jelenthet mohóságot és falánkságot is, hiszen a *μάργοι* (159) szó jelent telhetlent is, s a *λαβράζουσι* (160) igében fellelhető *λάβρος* melléknév is hordoz magában mértéktelenségre utaló tartalmat, így az ige is a féktelen beszédre, korlátok nélküli feleselésre utal. Ilyen értelemben van jelen a *Leláncolt Prométheus*ban is, amikor Ókeános a lázongó Prométheust csitítja: „csak csendesedj, és ne vétkezzék szád”. (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása; a görög eredetiben: „σὺ δ' ἡσύχαζε μηδ' ἄγαν λαβροστομέι”) A *λαβράζουσι* ugyanakkor ritka képzésű szó, melynek megfelelője leginkább Homérosnál található meg, akárcsak a *δήμια*. Ez utóbbi éppen olyan szövegkörnyezetben található, amely a nép körében történő borivásról szól. Így tehát könnyen össze lehet kapcsolni a tömeges, mértéktelen ivászatot és a Dionysos tiszteletére rendezett felvonulásokat. Ehhez járulhat még a scholionokban található magyarázat a hasonlat végén található *ἀταρμύκτω* szóhoz: „félelem nélküli; a kifejezés a <félelem> (tarbos) és a <*beavatni*> (myein) szavakból áll össze”.

A felvillantott örültség-kép utolsó szavát képező *οἶστρο* azonban újabb jelentéssel tölti meg a hasonlatot. A „szenvedély” értelemben fordítható főnév első jelentése *bögöly*, ahogyan a *scholion* is kifejti. „A bögöly egy hatalmas légyhez hasonló állat, amelynek hosszúkas fullánkja van.” Ennek az állatnak az említése és a közelben álló *βοόωσιν* ige három „ó” hangzója nem csak elének idézi a csípős rovartól menekülő tehén képét, hanem szinte hallani is engedi a sebesült állat bögését. Ekkor már a *παραπληγές* jelző sem csupán *tébolyultakat* jelent, hanem a bögöly által *oldalt megsebesítettek*, s az *ὄξυ* jelző sem egyedül a bacchánsnők éles hangjaira vonatkozik, hanem egyben a bögöly éles, szúrós csípésére is. Mindezek együttvéve a mitológiában kevésbé járatos olvasó számára is felidézhetik a Héra bosszújától menekülő Ió történetét. Finom szójátékra utalhat, hogy a hasonlat utolsó sorában álló *ὄξυ* és *μέλος* szavak összeolvadásakor megkapjuk a gyógyászatban is használatos, ecet és méz keverékéből álló ital nevét: *ὄξύμελι*. Ezzel újra orvosi keretek közé helyezi mondanivalóját. Az örültség-képben, mely az egész szemelvényt uralja, mélyebb mondanivaló is felfedezhető, amennyiben az ember tehetetlenségét mutatja a tudatlansággal – például, ha nem ismeri a koriandert – vagy az

istenekkel szemben. Ezt a feltevést a koriander-részlet későbbi sorai is megerősítik. E rövid elemzés során remélem tehát, hogy sikerült rávilágítanom, Nikandrosnak a hellénizmus kori szerzőkhöz hasonló szövegközpontúságára, amikor is sokkal inkább előtérbe kerül a leírás művészi megformáltsága, a műveltségi játék, mely az olvasónak és az írónak egyaránt szórakoztatására vált.

Irodalom

- ÁBEL, J. – VÁRI, D. (szerk.): *Scholia Vetera in Nicandri Alexipharmaca*. Budapest (Acad.Lit. Hung.) 1891.
- EASTERLING, P. E.– KNOX, B. M. W.: *The Cambridge History of Classical Literature. The Hellenistic period and the Empire*. Cambridge 1989.
- FRISK, H.: *Griechisches Etymologisches Wörterbuch, Band I: A- Ko*. Heidelberg (Universitätsverlag Winter) 1973.
- HOPKINSON, N.: *A Hellenistic Anthology*. Cambridge (Cambridge University Press) 1988.
- JACQUES, J-M. : *Nicandre-Oeuvres. Les Theriaques. Fragments iologiques antérieurs á Nicandre*. Paris (Les Belles Lettres) 2002.
- JACQUES, J-M : *Nicandre-Oeuvres. Les Alexipharmques lieux paralleles du livre XIII des Iatrica d'Aetius*. Paris (Les Belles Lettres) 2007.
- THESAURUS LINGVAE GRAECAE:
Aëtius: Iatricorum libri i, ii, v, xv
Aischylos: Prométheus desmótés
Alexis: Fragmenta
Anaxandridés: Fragmenta
Anaxippos: Fragmenta
Antiphanes: Fragmenta
Apollónios Rhodios: Argonautika
Aristophanés: Equites
Pedanius Dioskuridés: De materia medica
Euporista vel De simplicibus medicinis
Galénos: De antidotis libri ii
De compositione meicamentorum secundum locos libri x
De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri xi
Linguarum seu dictionum exoletarum Hippocratis explicatio
Hésychios: Lexicon (A – O)
Hippokratés: De affectionibus
De affectionibus interioribus
De morbis I-III
De mulierum affectibus i-iii
De natura muliebri
Homéros: Ilias
Oreibasios: Collectiones medicae (lib. 1-16, 24-25, 43-50)
Eclogae medicamentorum
Libri ad Eunapium (lib. 1-4)
Synops is ad Eusthatium filium

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

Paulos Aiginétés: Epitomae medicae libri septem

Pherekydés: Fragmenta

Pseudo-Apollodóros: Bibliothéka

Pseudo-Galénos: De remediis parabilibus libri iii
Λέξεις βοτάνων

Scholia in Aristophanem

Stésichoros: Fragmenta

Theophrastos: Historia plantarum

TOOHEY, P.: *Epic Lessons – An introduction to ancient didactic poetry*. London and New York (Routledge) 1996.

Analysis of a passage in Nicander

Nicander of Colophon (a poet, who presumably lived in the second century BC) wrote his works – like the one which has the title *Alexipharmaca* - as a hellenistic author. The didactic poem of poisons and their antidotes is not without the character of catalogue, neither the plentiful structure of allusions, references and linguistic plays. Due to these, not just the external form is an instrument of intellectual entertainment, but new shades of meaning are added to the content.

In the fourth place between the poisonous matters of the epic poem there is the coriander, which has received various judgement in ancient medicine. In the *Alexipharmaca*, as we can see, the coriander is a poison, but in Nicander's other poem about poisonous animals and antidotes, in the *Theriaca*, this plant appears as a curative basic material. If we look around in the ancient Greek literature, the image of the coriander will be more subtle.

Nicander inserts the coriander in his poem so that it is seemingly a description about the dangerous effects of the plant, and a list of the antidote's ingredients. However, owing to the usage, some expressions and grammatical forms, there are many allusions hidden in the lines which can be understood only by cultured readers: allusions to mythology (sometimes to lesser-known myths), to poet-predecessors or to contemporary authors. Even in the first five lines the shape of Bacchus and the evocation of the metamorphosed Io's myth can be recognized.

Nicander, while introduces stealthily further and further meanings in the attentional coriander-passage, produces quite an effect on the later.

A görög mitológia ábrázolása a Húsvéti Krónikában

Az a sokszínűség és gazdagság, melyet a görög mitológia és istenvilág hordoz magában, számtalan lehetőséget nyújt ennek az anyagnak a feldolgozására. A *Húsvéti Krónika* szerzője azonban nem törekedett arra, hogy ezt a gazdagságot teljes egészében az olvasói elé tárja. A mű egészéhez képest ugyanis csak töredék az, amelyben Zeusról, Arésről vagy a többi istenségről olvashatunk. E munka középpontjában mégis az áll, hogyan is ábrázolta a szerző a görög mitológiát, ehhez azonban érdemes megvizsgálni a tágabb keretet, így magát a krónikát is.

A Húsvéti Krónika a Kr. u. VII. században, 631–641 között keletkezett Konstantinápolyban. Ióánnés Malalas VI. században írt műve, a *Chronographia* után ez a krónika volt a világtörténeti érdeklődésű művek legkorábbi alkotása. Ezeknek a műveknek három kiemelkedően fontos jellemzője van. Az első, hogy a világtörténetet tárgyaló krónikák az eseményeket mindig Ádám Teremtésétől a saját korukig tárgyalták. A második jellemző, hogy a világtörténet alapvetően keresztény műfaj volt. Ezt az állítást igazolja egyfelől az, hogy a művek középpontjába mindig az isteni Gondviselés került, másfelől pedig az, hogy Krisztus születése, élete és kereszthalála szolgált viszonyítási pontként a világtörténetekben. A harmadik fontos jellemző, hogy az a nyelv, amelyen lejegyezték ezeket az alkotásokat, az irodalmi *koiné* volt. Ez közelebb állt a mindennap használt nyelvhez, mint az atticizáló görög nyelv, melyen az irodalmi alkotások nagy része született. Mindezeknek pedig döntő szerepe volt abban, hogy ennek a műfajnak volt Bizáncban a legszélesebb olvasóközönsége, és hogy a középkori történetírás legfontosabb műfajává a világtörténet vált.

A krónika szerzőjéről csupán annyi bizonyos, hogy Sergios konstantinápolyi pátriárka (610–638) egyik bizalmasa lehetett, aki maga is egyházi személy volt. A mű Ádám Teremtésével kezdődött és Kr. u. 630-ig tárgyalta az eseményeket, noha a krónika eleje és vége elveszett. A mű több néven is ismert, de maga az író is adott neki címet, amely magyarul így hangzik: *Az idők kivonata Ádámtól, az első teremtetett embertől a legjámorabb Hétrakleios császár uralkodásának a huszadik, és az ő saját fia, az új Konstantin, consulátusának tizenkilencedik, uralkodásának tizennyolcadik évéig, az indictio harmadik évéig.*

A második jellemzőnek megfelelően a Húsvéti Krónika eseménytörténetét is Krisztus élete és kereszthalála osztotta ketté. A Megváltó születése előtti időszakot tárgyaló részben, az özönvizet és az utána történő széttelepedést leíró részt követi a mitológia tárgyalása. Ez a fejezet a mitológia értelmezési módja miatt érdemel külön figyelmet. A krónika szerzője ugyanis az euhémerista mítoszábrázolást követte, tehát mint földi halandókat ábrázolta az isteneket, akiket kivételes érdemeik, valamint kulturális újításaik miatt csak haláluk után kezdtek halhatatlan istenekként tisztelni.

Az euhémerista mítoszfeldfogás a hellénisztikus kori írótól, Euhémerostól származik. Ἱερὰ ἀναγραφή, vagyis *Szent felirat* című, Kr. e. 280 körül keletkezett művében egy kitalált utazás kapcsán beszélt Panchaia szigetéről. A sziget templomában talált feliraton Zeusnak, Kronosnak és Uranosnak a tettei voltak megörökítve. Az Euhémeros által képviselt mítoszfeldfogás, vagyis az istenek emberivé tétele akkor az uralkodó hőskultuszát igyekezett hihetővé tenni. Ennius (239–169) ugyan lefordította latinra a művet, mégsem vált nagy hatású alkotássá a hellénizmus idején.

Mindez azonban megváltozott a kereszténység terjedésével. A keresztény egyházatyák ugyanis mint a pogány istenségek elleni érvet használták fel az euhémerizmust. Leegyszerűsítették a kirajzolódó istenképet és azt ragadták meg belőle, hogy az istenek emberek voltak. A pogányság cáfolatának euhémerista módjával találkozunk – a teljesség igénye nélkül – már a második században keleti területen Athénagoras és Athanasios műveiben. A nyugati egyházatyák közül az egyik első Tertullainus (160k–225k) volt, aki nyílt támadást intézett a pogányság ellen, majd Lactantius (250k–325k) *Divinae Institutiones* cím munkájának első könyvében fejtette ki nézeteit a pogány istenhitről. Ebben a műben sorra vette az isteneket, elmondta azokat a tetteket, amelyeket életükben vittek végbe, és amelyek miatt később istenekként kezdték tisztelni Venust, Marsot vagy Neptunust. Az ötödik században pedig így járt el Szent Ágoston (354–430) is, aki az *Isten városa* című művében a pogány isteneket a földi város királyaiként ábrázolta.

A Húsvéti Krónika szerzője követte az évszázadok óta a keresztények körében kialakult szemléletmódot. Ezek alapján egykor élt királyokként tekintett azokra, akiket a politeista istenképpel rendelkező ókori görögség a kezdetektől fogva istenekként tartott számon. Ő ugyan nem mondta ki nyíltan, hogy a pogányság ellen ír, ahogyan tették ezt néhány évszázaddal korábban az egyházatyák, és a VII. században talán már nem is volt erre szükség, de keresztényként magyaráznia kellett valahogyan a politeizmust. Ítéletet nem mondott nyíltan, mint ahogy ez általában jellemző volt, bár maga az ábrázolásmód éppen elég határozott vélemény volt.

A görög mitológia tárgyalásakor nem említette meg valamennyi görög istent, és nem is csak őket említette, hiszen írt Bélosról és Nimródról is, a nőekkel pedig (Hérával, Démétérrel vagy Pallas Athénéval) érthető módon egyáltalán nem foglalkozott, mégis szépen kirajzolódik a krónika szerzőjének szemléletmódja a felsorakoztatott mitológiai alakok ábrázolásának vizsgálata során.

Az első Nebród vagy, ahogy a Szentírásból is ismert, Nimród volt Sém törzséből, akit halála után a perzsák istenné emeltek. A görög szöveg így fogalmaz: Ἐγεννήθη δὲ καὶ ἄλλος ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Σήμ, Χοὺς ὀνόματι, ὅστις ἐγέννησεν τὸν Νεβρώδ, ὃν λέγουσιν οἱ Πέρσαι ἀποθεωθέντα. A krónika szerint ugyanis ő alapította meg Babilónt, τὴν Βαβυλωνίαν κτίσαντα, valamint nagy vadász lévén megtanította erre a tudományra az embereket. Οὗτος ὁ Νεβρώδ πρῶτος κατέδειξε τὸ κυνηγεῖν.

A gigászok közül származó Kronos volt a következő, aki élete során több olyan tettet hajtott végre, amellyel kiemelkedett mindenki más közül. Ő volt az első, aki királyi hatalmat gyakorolt mások fölött. A krónikában ezt a következőképpen olvashatjuk: πρῶτος κατέδειξε τὸ βασιλεύειν ἢ τοὶ ἄρχειν καὶ κρατεῖν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων: Ezen kívül leigázta egész Perzsiát, majd miután feleségét Rheát és fiát, Zeust is Asszíriában hagyta, nyugatra ment, és azt a területet is meghódítva uralkodott ott sok évig. Görögül ez így hangzik: ἐβασίλευσεν αὐτὸς πρῶτος τῆς Ἀσσυρίας ἔτη πολλά.

Zeus nagy tetteiről azt tudjuk meg, hogy harminc évig uralkodott az asszírok felett: μετὰ δὲ τὸ βασιεῦσαι τὸν Πῖκον τὸν καὶ Δία τῆς Ἀσσυρίας ἔτη τριάκοντα, majd Kronos után ment nyugatra és Itália királya volt hatvankét évig, tehát: ἐβασίλευσεν τῆς δύσεως, ἤγουν τῆς Ἰταλίας, Πῖκον ὁ καὶ Ζεὺς ὅλα ἔτη ξβ'. Amikor pedig százhusz évesen meghalt, megparancsolták, hogy Kréta szigetén temessék el. A gyermekei temették el és sírt is emeltek neki.

A harc istenének mondott Arést éppen azért tisztelték leborulva halála után, mert életében nagy harcos volt. A krónika szerzője könyörtelen harcosként írta le, aki az északi területek ellen indított háborút. Megtámadta a Kaukázus vidékét is, és megszerezte az uralmat a terület felett. Ezek miatt állítottak neki sztélét az asszírok, a perzsák pedig Baál istenként tisztelték. A krónika szerzője így tudósít az istenségről és harci cselekedetéről: οὗτος ἐγένετο πικρὸς πολεμιστῆς, ὅστις ἐπολέμησεν ἐπὶ τὰ ἀρκτῶα μέρη.

Az olymposi istenek közül Hermést is úgy ismerjük meg a krónikából, mint királyt. Zeus halála után Itáliában uralkodott harmincöt éven keresztül. Ő volt az, aki az aranybányát először találta meg, és aki az arany megolvasztásának a módjára is rájött. Ezek után Egyiptomba ment, itt is uralkodott harminckilenc évig. Az itt élők számára jóslat, λέγοντα τὰ μέλλοντα, filozófiát tanított, ἐφιλοσόφει παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις és kincseket adott nekik, παρέχοντα αὐτοῖς χρήματα. Az itt véghezvitt jótettei voltak azok, amelyek miatt Egyiptomban leborulva imádták és aranyistennek is nevezték őt, προσεκύνουν αὐτὸν πλουτοδότην ἐκάλουν, ὡς χρυσὸν θεὸν νομίζοντες.

A krónika Héphaistost nevezte meg Hermés után egyiptomi uralkodóként, akit halála után szintén isteneknek kijáró tisztelet övezett. Az istenné emelésének az volt az oka, hogy ő adott törvényt az egyiptomi asszonyoknak, amelyben előírta nekik, hogy csak egy férjük legyen, maradjanak mértékletesek, a házasságtörést pedig, ha kiderül, megbosszulja. Ezen kívül ő készített először vasfegyvereket. Ez azért könnyítette meg a háborúzást, mert korábban csak kővel és botokkal harcoltak. A Húsvéti Krónika így összegezte a tevékenységét: ἀπεθεώσαν οὖν αὐτὸν ὡς σωγροσύνην νομοθετήσαντα καὶ τροφήν ἀνθρώποις διὰ κατασκευῆς ὀπλων εὐρυνκότα; πρὸ γὰρ αὐτοῦ ῥοπάλοις καὶ λίθοις ἐπολέμουν.

Az istenek királyságáról szóló fejezetben két kivételes ábrázolás található. Az egyik rendhagyósággal Bélos kapcsán találkozhatunk. Az ő személye azért érdekes, mert a krónika szerzője semmi mást nem mondott róla, mint hogy Zeus fia volt és két évig uralkodott az asszírok felett, majd meghalt, a perzsák pedig mint istenüket imádták. Βῆλος ἐβασίλευσεν τῶν Ἀσσυρίων ἔτη δύο, καὶ τελευτᾷ, ὄντινα οἱ Πέρσαι ἀπεθέωσαν. A krónika tehát egyetlen olyan tettéről sem számolt be, amely méltóvá tette volna arra, hogy halhatatlan istenként tisztelje az utókor.

A másik figyelmet érdemlő mitológiai alak Héraklés. Ő ugyanis, ahogy a görög mitológiai hagyományból ismert, a tizenkét munka elvégzése után elnyerte a halhatatlanságot és az olymposiak kapusa lett. Ennek ellenére nem számolt be a krónika arról, hogy halála után istenként tisztelték volna, sőt a hőstetteiről sem esik egyetlen szó sem a műben. Mégis nagy jótettet vitt végbe, és mint εὐπετής-t tartották számon. Ő volt ugyanis, aki Phoinix uralkodásának idejében „feltalálta” a bíborfestéket. A találmányát a királynak ajándékozta, aki megparancsolta, hogy senki más nem hordhat bíborruhát, csak ő és Fönícia utána következő királyai, hiszen ezzel tűnt ki a tömegeből. Előtte ugyanis mindenkinek ugyanolyan színű gypjúöltözetei voltak, így az alattvalók és katonák között nehéz volt felismerni az uralkodót.

A példákából világos tehát, milyen tetteket hajtottak végre földi királyokként azok, akiket mi mint olymposi isteneket ismerünk. Várost alapítottak, ahogyan Nimród, törvényt adtak az embereknek mint Héphaistos, elsőként gyakoroltak uralkodó hatalmat az emberek fölött mint Kronos, vagy olyan alapvető dolgokra tanították meg az embereket mint a vadászat, a fegyverkészítés vagy a filozófiálás.

Nem esett szó a mitológiát tárgyaló rész vizsgálata során a szintén földi királyokként ábrázolt egyiptomi istenekről, sem a hősokról és nem szól részletes elemzés azokról az eredetmagyarázatokról sem, amelyek megtalálhatóak ebben a rövid részben. Ezek mind egy-egy újabb kutatás témájául szolgálhatnak. Mégis izelítőt kaphattunk abból, hogyan ábrázolta az ismeretlen szerző az eseményeket, amelyekről hírt adott és milyen tudással rendelkezhetett egy olyan szerzetes, aki arra vállalkozott, hogy az emberi történelmet Ádám teremtésétől egészen a Kr. u. VII. századig bemutassa.

Irodalom

- HADZISZ, D. – KAPITÁNYFY, I. (szerk.): *A bizánci irodalom kistükre*. Budapest (Európa) 1974.
- MIGNE, J. P. (ed.): *Chronicon Paschale*. (PG 92) Paris 1860.
- PROKOPIOS: *Titkos történet*. (Fordította: KAPITÁNYFY, I.) Budapest (Helikon) 1984.
- SARKADY, J. (szerk.): *Görög vallás – görög istenek*. (Európai Antológia) Budapest (Gondolat) 1974.
- SAVVIDIS, K.: *Chronikon Paschale*. Der Neue Pauly II (1997) 1168.
- SEE, V. K.: Euhemerismus. Lexikon des Mittelalters IV (1989) 86–87.
- THRAEDE, K.: Euhemerismus. Reallexikon für Antike und Christentum VI (1966) 879–886.

Die Darstellung der griechischen Mythologie in der Oster-Chronik

Die Oster-Chronik ist eine im 7. Jahrhundert n. Chr. in Konstantinopel entstandene Weltgeschichte, deren Verfasser eine geistliche Person gewesen sein kann. Ein wichtiges Charakteristikum dieser Gattung ist – außer der Tatsache, dass es im Grunde genommen um eine christliche Gattung geht, deren Sprache nahe der tagtäglich verwendeten griechischen Sprache stand –, dass die Ereignisse von der Schöpfung der Welt über die Geschichte der Juden, des antiken Griechenlands und Roms und dann über die Geschehnisse des Christentums bis zum Zeitalter des Verfassers dargestellt werden. Dementsprechend befindet sich „das Kapitel“ über die griechische Mythologie in dem Teil der Chronik, der sich mit den Ereignissen des Alten Testaments beschäftigt. Der Verfasser der Chronik lebte während der Zeit des Hellenismus und wandte die euhemerische Mythosdarstellung an, die dank Euhémeros entstand und von den christlichen Kirchenvätern als ein Argument gegen das Heidentum eingesetzt wurde. Nach dieser Darstellung waren die von den polytheistischen Griechen verehrten olympischen Götter wirkliche Personen, Könige, die nach ihrem Tod wegen ihrem großartigen Werk auf der Erde als Götter verehrt wurden. Durch die Analyse des mythologischen Teils erfährt der Leser, über welche Götter die Chronik berichtet und inwieweit der Verfasser der Darstellungsweise der Kirchenväter folgte. Außerdem bekommt man eine Antwort darauf, wie diese Herrscher der Verehrung als Götter würdig werden konnten.

Eius corpus translatum est – a magyar hagiográfia egyetlen *translatio*-leírása

A magyar alapítású pálos rend egyik legkorábbi irata az ismeretlen szerző tollából származó *Historia translationis sancti Pauli primi eremitaie*, vagyis Remete Szent Pál ereklyéinek áthozatalát leíró történet. Írásomban igyekszem bemutatni a *Historia translationis* továbbélését a másolatokban, a szöveg szerzőjének személyét érintő kérdéseket, valamint lexikai elemzés útján a szerző szóhasználatának jellegzetességeit.

A *Historia translationis* valamikor 1381 és 1385 között született, szerzője ismeretlen. Keletkezésének háttérében I. Anjou Lajos a velenceiek felett aratott győzelme és a háborút lezáró torinói béke állt. Ebben az 1381-ben megkötött békében titkos feltételként szerepelt, hogy Remete Szent Pál ereklyéi Velencéből a magyar pálosok kezébe kerüljenek.

A béke megkötésében jelentős szerepet vállalt Alsáni Bálint pécsi püspök, bíboros. Már a XVIII. század közepén elindult egy, a szerzőség kérdésével kapcsolatos vita, –ugyanis a szövegben nincs feltüntetve a szerző neve – mely Alsáni Bálinttal hozta kapcsolatba a szerző személyét. Csakhogy erre a szövegben nincs utalás, ugyanis Alsáni harmadik személyben szerepel és ugyanolyan kitüntető jelzőket kapott, mint a béke megkötésében hasonlóképpen részt vevő Horváti Pál zágrábi püspök is. Az viszont nem zárható ki, hogy a *Historia translationis* szerzője a püspök környezetének valamelyik tagja volt, aki akár a transláció tanújaként a személyes élményeit írhatta meg.

A szerző személyéhez a szöveg alaposabb vizsgálata révén lehet közelebb jutni, csakhogy a szöveg stílusa a középkori kancelláriai latinság normáit tükrözi, és nem fejez ki egyéniséget. A szóhasználat sem egyedi, viszont ezen ismeretek alapján megállapítható, hogy a szerző művelt, feltehetően a királyi kancelláriához és Alsáni Bálint püspökhöz tartozó egyházi személy lehetett, aki megbízásból vagy buzgalomból jegyezte le az eseményeket. A szerző műveltségét bizonyítja, hogy az ereklyék átszállítását Konstantinápolyba és onnan Velencébe sem bizánci, sem velencei források nem említik, kizárólag Andrea Dandolo, velencei dózse XIV. századi krónikája.

Egyes feltételezés alapján talán Miklós fia Imre regölyi főesperes lenne a szerző. Regöly a pécsi egyházmegye egyik főesperesi központja volt, tehát Imre főesperes Alsáni püspöki joghatósága alá tartozott. A szerzőség kérdésében biztosat ugyan továbbra sem állíthatunk, van annak némi valószínűsége, hogy Miklós fia Imre lehetett a mű szerzője.

Mivel a *Historia translationis* kézírata elveszett, ezért a Bázelen kiadott XV. századi pálos breviárium ősnymtatványa tekinthető kéziratértékűnek. Nem volt módom az *incunabulumot* tanulmányozni a kutatómunka jelenlegi szakaszában, viszont az 1643-ban Antwerpenben kiadott *Acta Sanctorum* híven követi a bázeli kiadást, ezért dolgozatomhoz a bollandisták szövegét használtam. Ebbe a kiadásba a szöveg Johannes Gamans jezsuita szerzetes másolatában került be. Nem ismert korábbi nyomtatott kiadás, tehát ez tekinthető *editio princeps*nek. Az egyetlen, csonkán megmaradt példánya a breviáriumnak az

egyetemi könyvtárban őrzött ősnymtatvány. Ennek az összeállítását és sajtó alá rendezését Tatai Antalnak tulajdonítják. A *Historia translationis* ebben a breviáriumban jelent meg először liturgikus szerepben. A breviáriumot Tatai Antal javításainak közlésével 1540-ben újra kiadták, melyben a transláció szövege a remete ünnepére írt zsolozsma olvasmányaként szerepel, hat részre felosztva.

Hadnagy Bálint a munkájához, a *Vita divi Pauli primi heremite* megírásához biztosan a bázeli *incunabulumot* használta, mely kiadvány a budai Szent Lőrinc-kolostor példánya volt. Az ő másolata elég hanyag munkának tűnik, nyelvtani tévedések mellett olyan hibákat is vétett, melyek miatt egyes helyeken szemantikailag érthetlenné vált a szöveg. Például *huius mundi exilio* olvasható *huiusmodi auxilio* helyett.

Hadnagy Bálint műve után nem sokkal keletkezett az Érdy-kódex, mely a „Remete Szűz Szent Pál őszünknek kihozása” című fejezetében ír a translációról.

A bollandista szöveg és a breviáriumok szövege között aránylag kevés eltérés tapasztalható, ezek főleg olvasási jellegűek. A csekély számú eltérés arra utal, hogy a pálosok gondosan ügyeltek arra, hogy hibátlanul másolják le a transláció történetét, hiszen a rend legfontosabb eseményét írta le, és ez által a rendi öntudatot erősítette. A pálos rend konstitúciójában szerepel a védőszent tisztelésének előmozdítása, azaz az előjáróknak kötelessége volt a „históriáját és translációját” lemásoltatni.

A szöveg hagyományozódásának szempontjából nagy jelentősége van Matthias Fuhrmann 1799-ben posztumusz kiadott *Anonymi Hungarici Historia De Translatione Sancti Pauli Thebaei Cognomento-primi Eremitae* című munkájának. Fuhrmann kijavította a szöveg általa hibásnak ítélt helyeit, kiegészítette a feltételezett *lacunákat*, ezen kívül alapos kritikai kommentárral is ellátta a kiadását.

Az 1743-ban Nagyszombatban nyomtatott *Acta Sanctorum Ungariae* nem sok szövegbeli változást mutat, hiszen már a címben is megjelölték, hogy Johannes Bolland és követőinek munkája alapján készült. Mindössze névmásbeli eltérések találhatóak a két szöveg között, és a száz évvel későbbi magyarországi kiadásból hiányzik a Gamans-féle kritikai apparátus.

A *Historia translationis* történelmileg hiteles adatokat közöl, egyetlen mondata vet fel kérdéseket: „Dominus Emanuel Constantinopolitanus Imperator corpusculum fecit in Ecclesia Sanctae Mariae Pervilepsi, id est circumsepta, quam ipse Imperator fundaverat, repausari.” A kérdéses mondat adatai közül az egyik legfontosabb a Mária-templom, melyet állítólag Manuel Komnénos bizánci császár (1143–1180) alapított. Ehhez az állításhoz már Gamans is megjegyzést fűzött. A bollandista kritika szerint a „Pervilepsi” helyes olvasata „Perilepsi” a görög *περίληψις* alapján, melynek latin megfelelője a „comprehensio”, és ennek a jelentésének kell megfelelnie az „id est circumsepta” kitétel értelmének.

Egy, a DuCange által szerkesztett szótárban, melyet 1678-ban adtak ki először *Glossarium mediae et infimae latinitatis* címen, is szerepel egy ezzel a templommal foglalkozó szócikk „Perilepsis” cím alatt.

Az *Acta Sanctorum* értelmezéseit megelőzték különféle elméletek a Mária-templom nevének helyes olvasatát illetően. Dandolo krónikájában hol Parvilepti, hol Permilepti szerepel, sőt előfordul a Patanalepti is. A kérdésre Fuhrmann talált elfogadhatóbb választ, ugyanis DuCange *Constantinopolis Christiana* (1680) című munkájának leírása alapján sikerült meghatározni, hogy a templom eredeti neve Peribleptae, a görög „περίβλεπτος”² „megcsodált, híres” jelentésű melléknév alapján, melynek latin megfelelője a „speciosus”³

vagy másik közel azonos jelentésű melléknév lenne. Tehát a mellékmondat helyesen nem „id est circumsepta”, hanem „id est speciosa” lehet. Ezt indokolja az is, hogy a „circumsepta” és a „speciosa” hangzói hasonlóak.

A különféle elméletek igazságtartalma nem vethető el, csak hogy az összes másolatban és későbbi kiadásban „id est circumsepta” áll, vagyis inkább erről feltételezhető, hogy ez szerepelt a kéziratban. Mindez persze nem jelenti azt, hogy nyelvtanilag helyes, ugyanis az ismeretlen szerző is követhetett el hibát, azaz egy tévesen használt görög kifejezést ültetett át a latinba tükörfordítással, hiszen a görög „περι-” megfeleltethető a latin „circum-” igekezővel.

Fuhrmann a *Historia de translatione*ben kitér a templom alapítójának a személyére is. Állítása szerint nem Manuel Komnénos, hanem II. Romanos Argyros alapította a templomot 1031-ben, aki maga is oda temetkezett, és Szent Kelemen pápa fejereklýjét is ott őrizték. Fuhrmann nem közölt pontos adatokat, ugyanis II. Romanos 959 és 963 között uralkodott, tehát vagy nem ő alapította a Mária-templomot, vagy igen, viszont nem 1031-ben. Nem zárható ki, hogy III. Romanosról ír, aki 1028 és 1034 között volt bizánci császár, tehát ő is építtethette a templomot. Manuel Komnénos személyét feltételező elméletet, abban a tekintetben, hogy ő hozta át Egyiptomból Remete Szent Pál testét, az támasztja alá, hogy 1169-ben egyiptomi földön viselt hadat a II. kereszties hadjárat keretében.

A szerzőség kérdésével kapcsolatban már elhangzott, hogy a szöveg szóhasználata se nem egyéni, se nem egyedi.

Ennek a vizsgálatához elkészítettem egy a szöveg minden szavára kiterjedő szótárat, és ezt vettem össze *A Magyarországi Középkori Latinság Szótárának* eddig elkészült hat kötetével. Ez az első hat kötet az A-tól I-betűig terjedő tartományba eső szavakat fedi le. A nyomtatott szótárban nem szereplő, kérdéses szavakat a még fel nem dolgozott cédulaanyagban néztem meg.

A szókészlet elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy a szerző nem használt olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek a kor írásos emlékeiben kirívóan kevés alkalommal fordultak elő. Számszerűsítve a kevésbé gyakori szavak is jellemzően 10-20 közötti előfordulási számmal rendelkeznek, *hapax* egyáltalán nincs a szövegben.

A szövegben a ritkán szereplő, azaz alacsony, 10 alatti előfordulási számmal rendelkező szavak a következők: „abbrevio”, „abditus”, „aspersio”, „attritus”, „consummatus”, „convallis”, „famo”, „frequentatio”, „incorruptus”, „percunctatio”, „vepres”. Ezen szavak között csak egyetlen ige van, a „híresztel” jelentésű „famo”. Ennek az ige nek az a sajátossága, hogy a „fama, -ae f.” főnévből van képezve, és az ókori szövegekben egyáltalán nincs rá példa, tehát jellemzően középkori latin kifejezés.

A „famo” ige hez hasonló jelentőségű, viszont gyakoribb előfordulású, főleg zsoldárokb an szereplő szó a „zelo” „nagyon szeret, kedvel” értelmű ige. Feltehetően a Bibliából ismert zelóta szóból származik, melynek eredeti jelentése egy, a fanatikus zsidó vallási irányzathoz tartozó személy. Ezekhez a főnévből képzett ige khez tartozik még a „subterro” „eltemet, föld alá tesz” jelentésű ige. Ez a szó szintén nem szerepel az ókori latin szövegekben, viszont a későbbiekben gyakran. A „situo” „elhelyez” ige is ehhez a csoporthoz köthető, minden bizonnyal a „situs, -us m.” „hely” jelentésű főnévből származik.

Szófaji megoszlás szempontjából jóval több névszó, mint ige alkotja a textust, azaz nagyjából 1000 különböző szóból alig 200 az ige, tehát ennél a szövegnél is megfigyelhető a korra jellemző nominalizálódás. Ennek a folyamatnak a keretében a scriptorok úgy

szerkesztették meg az igencsak bonyolult és összetett mondatokat, hogy mellékmondatok helyett az állítmányok igéiből főnevet képeztek. Ezt az esztétikai/nyelvfilozófiai szemlélet változása váltotta ki, azaz stilisztikailag nagyobb értéket tulajdonítottak a szövegnek, ha a nomenek voltak túlsúlyban.

A szöveg szemantikailag egyetlen kérdéses helye a „sed potius ut solitudo fieret patula” mellékmondat, pontosabban a „patulus³” *adiectivum* jelentése. Ez a melléknév a „pateo 2” „nyitva van, nyilvánvaló” jelentésű igéből lett képezve, de nem egyértelmű a mondatban a „patula” jelentésárnyalata. Az egyik értelmezési irány, hogy a *patulus publicus*hoz hasonló jelentéssel bír, azaz a „közös, nyilvános” jelentésű melléknévnek fordítandó. Tehát azért vitték el az ereklyét, hogy a remeteség, mint életmód a nyilvánosság elé kerüljön. Az ettől eltérő fordítás szerint azért, hogy a sivatag szabaddá váljon, hiszen akkor azon a területen is dúltak a keresztes háborúk.

A mű stílusán érzékelni lehet, hogy a szerző azon igyekezett, hogy a tőle telhető legszebb módon írjon. Emelkedett, ünnepélyes hangnem, bonyolult körmondatos mondat szerkesztés, periodikusság figyelhető meg. A mondatok hangzása dallamos, a prózaritmusra a sűrű központosítás pedig csak rásegített, így nem hosszan terjengő, végtelen mondatokkal találkozunk az olvasó, hanem viszonylag rövid, de kellemes ritmusú szakaszokkal.

A szerző önmagát és a munkáját semmilyen módon nem méltatta. A nyelvezet általános *rhétorikai* műveltséget tükröz, a kancellária okleveleinek a stílusával keveredve. Megtalálhatóak benne viszont annak a folyamatnak a kezdetei, amely majd a humanizmusban fog kiteljesedni.

A szöveg hagyományozódásának és történeti kontextusának felvázolása révén nem lehet megállapítani, kinek a tollából született a mű. A *Historia translationis*hoz kapcsolódó kutatás nem zárul le ezen a ponton, ugyanis a breviáriumok, legfőképpen az *incunabulum* tanulmányozása és összevetése a későbbi kiadásokkal újabb utakat nyithat.

Irodalom

Acta Sanctorum I. Ed.: Bollandus et alii. Antwerpen 1643.

Acta sanctorum Ungariae, ex Joannis Bollandi. I. Ed.: Joanne Baptista Prileszky. Tyrnaviae 1743.

ÁLDASY, A.: Alsáni Bálint (*Magyar Történeti Életrajzok* 19). Budapest 1903.

A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Szerk.: BORONKAI, I. et alii. I-VI. Budapest 1987-1999.

DUCANGE, C.: Perilepsis in: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. V. Niort 1887, 275-276.

FUHRMANN, M.: *Anonymi Hungarici Historia De Translatione S. Pauli Thebaei Cognomento-primi Eremitae*. Ed.: F.J. Patzko. Pest 1799.

HADNAGY, B.: *Vita divi Pauli primi heremite*. Velence 1511.

IPOLYI, A.: *Adalékul a pálosok magyar történetíróihoz* Magyar Sion 1 (1863) 38–42.

KARDOS, T.: *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest 1955.

KARDOS, T.: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Budapest 1941.

- KELÉNYI, O.: *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása (1511.)*. TBM 4 (1936) 87-108.
- KISBÁN, E.: *A magyar Pálosrend története (1225-1786)*, I-II. Budapest 1938-1940.
- KOCH, L.: Gamans, Johann, SJ. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. von M. Buchberger. IV, Freiburg in Breisgau 1932, 281.
- KRISTÓ, GY.: Regöly In: *Korai magyar történeti lexikon (9-14.század)*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994.
- KUMOROVITZ L., B.: *A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez*. TBM 15 (1963) 109-151.
- PÓR, A.: Nagy Lajos 1326-1382. (*Magyar történelmi életrajzok* 8). Budapest 1892.
- SAJÓ, G. – SOLTÉSZ, E.: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I*. Budapest 1970.
- SARBAK, G.: *Hadnagy Balint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában*. MKSz 112 (1995) 164–169.
- SÜTTŐ, SZ. (ford.): 1381. Magyar-velencei békekötés (Torinói béke). In: *Magyar békeszerződések 1000 - 1526*. Szerk.: Köblös József, Süttő Szilárd, Szende Katalin. Pápa (2000) 147-148.

Eius corpus translatum est – the only translatio-discription of Hungarian hagiography
Historia translationis sancti Pauli primi eremitaе (The events surrounding the relocation of Saint Paul the hermit's relics) is one of the first documents of the Hungarian founded Pauline monastic order. The work was written at the end of the 14th century, but neither the manuscript nor the first publication survived. Our present day knowledge of the work is derived only from second hand copies of the work. In my presentation I will make the attempt to introduce the survival of *Historia translationis* in the later copies. Thus I am going to introduce those Paulite breviaries, hystographic publications about the order and hagiographic work which contain *Histroria translationis*. Besides this subject I will also deal with the question of the author of the original work because neither description nor other references occur in the texts. After analyzing the text in terms of semantical descriptions and lexicality, I will present the characteristics of the author's choice of words.

A teológus Szent Hilarius

Szent Hilarius (315-367) legfontosabb célja a nikaiai hitvallásban foglaltak arianizmussal szembeni védelmezése volt. A szülőhazájában, Galliában kibontakozó tévtan ellen igen határozottan lépett fel, ezért az ariánus barát Constantius (337-361) császár három évre Phrygiába száműzte. Ott gondosan tanulmányozta a görög atyák műveit, amelyek nagy hatást tettek rá. Már száműzetésének első hónapjaiban hozzáfogott a *De Trinitate* című értekezéséhez, amely élete főműve lett. Ebben kifejtette, hogyan jutott el Isten „megismeréséhez” és igyekezett világossá tenni, hogy a Szentírás nemcsak az Újszövetségben bizonyítja a Fiú isteni voltát és az Atyával való egyenlőségét, hanem az Ószövetség számos helyén is, ahol már megjelenik Jézus Krisztus titka. Ő fogalmazta meg először a Szentháromság teológiáját a Nyugat számára, amely miatt a kutatók joggal becsülik az egyik legjelentősebb latin egyháztanítónak Szent Ágoston előtt.

Személyiségének különlegessége abban állt, hogy jóllehet küzdött az arianizmus ellen, tanításai közül mégis elismerte mindazt, ami nem állt éles ellentétben a keresztény egyház alaptörvényeivel, és azokban igyekezett megtalálni az igaz hitnek megfelelő értelmezést.

Életének utolsó szakaszát ismét az Írás tanulmányozásának szentelte, liturgikus himnuszsköltészetével – amely a *Tractatus in Psalmos*-ban jut kifejezésre – azonban nem érte el a várt sikert, mert a teológiai igazságok mélyebb értelmének magyarázatától átitatott himnuszok iránt a nép kevésbé volt fogékony.

Mielőtt betekintենek gondolatvilágába, Poitiers püspökéről el kell mondani, hogy nem alkotott saját teológiai rendszert, így tanításait a különböző művei alapján kell összefoglalni. Ezek vizsgálatakor viszont nehézségekbe ütközhetünk, mert az a következetesség, amely életvitelére oly jellemző volt, írásaiból nemegyszer hiányzik. Bár minden állítása összhangban áll a hitvallásokkal, érzékletes szövegmagyarázatai néhol homályosak néhol pedig ellentmondáshoz vezetnek.

Nyelvi találékonysága például Jézus Krisztus megtestesülésével kapcsolatos nézeteiben is megmutatkozik. Erről azt mondja, hogy Isten azon alkotásának eredménye, amely Krisztust a teremtett emberi természet közegébe hozza és, tulajdonképpen ez a világ teremtésére való előkészület végső mozzanata. A teremtés pedig az a mód, amely által a véges létezők életre kelnek, és minden egyes élet kapocs a végtelen Fiú és az ő véges teremtményei között. Azzal, hogy a Fiú maga is teremtővé válik új nevet kap. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Hilarius a görög filozófiától kölcsönözve nagyon fontosnak tartja a tulajdonnevek megfelelő használatát, mert úgy gondolja, hogy egy név kizárólag egyetlen tulajdonosához tartozhat, és annak megkülönböztető jegyeire kell rámutatnia. Mint például „*Triquetria*”, Szicília költői neve, amely háromszöget jelent, utalva a sziget alakjára. Ez alapján Jézus az Atyával való kapcsolatában Fiú, míg a világgal való kapcsolatában Krisztus. Az idők kezdetétől a Fiú Krisztussá válik, és azonnali

kapcsolatba kerül a világgal, de mégis az Atya Krisztusban és Krisztuson keresztül minden dolog okozója.

Krisztus megtestesülésének egyetlen célja volt csupán, hogy az emberek számára elérhetővé tegye az isteni tudást: azaz az Istenről való tanúbizonyságot. A kinyilatkoztatás a tökéletes isteni tudás átadása volt. Ő emberré vált – mondja Hilarius – hogy tanú legyen közöttünk és az isteni dolgok között és, hogy embersége által kinyilvánítsa számunkra az Atyaistent.

Ha az ember nem esett volna bűnbe, nem lett volna szükség a kinyilatkoztatásra. Hilarius szerint azonban a megtestesülés független a bűnbeeséstől. A bűnt bizonyára módosította Krisztus útja a földön, de megtestesülésének nem ez volt a meghatározó oka. Az egyháztanító jobban kedveli az önfeláldozó Krisztust emlegetni és így gondolni rá, mint Isten kinyilatkoztatójára vagy az emberek megváltójára. Ragaszkodik ahhoz, hogy a benne lévő isteni természet a megtestesülés sem nem változik meg, sem nem veszik el. A megtestesült Krisztus ugyanolyan valóságos ember, mint amilyen valóságos Isten és embersége természetében sem különbözik a miénktől.

Krisztus – ahogyan Hilarius tanítja – fizikailag összetett létező. Azon elemek, amelyekből a teste alkottatott önmagukban élettelenek, ezért pusztán emberként teljes mértékben soha nem létezhetne, mert az ellentétben állna istenségével. Krisztus emberségével párhuzamba állítva megállapítja, hogy minden egyes emberi test is külön-külön a semmiből van teremtve. Míg a test csak teremtett valami, addig a lélek tartalmazza az ember Istenhez való hasonlóságát és kizárólag ennek eredete nemes: a lélek Isten teremtésének azonnali létezője. Az embernek ezért kétfős eredete van: egyrészt – mivel Isten képmására teremtett – lélekből áll, amely testetlen és egyedi, másrészt pedig testből, amely általános és anyagi jellegű. Az értelem megemlítését, mint harmadik összetevőt nem tartja fontosnak. Úgy gondolja, az embert a lélek teszi anyag helyett azzá, aki. Elméletében a lélek Isten sajátos cselekedete által van teremtve minden önállóan létező emberi lény teremtésekor. Krisztus azért valóságos ember és nem pusztán valóságos hús, mert testből és lélekből áll. Úgy tűnik, Hilarius e nézetét az apollinarizmusból vette át, ugyanis ennek az egyik kedvelt értelmezése „az Ige hússá lett” kifejezés.

Krisztus nemcsak egyszerűen okozó vagy teremtő, ha lehet ezt a szót használni, hanem a saját testének anyaga is. Hilarius erről a *De Trinitate* X 16-ban azt mondja: „*caro non aliunde originem supserat quam ex Verbo*”, amelyből felismerhető Nyssai Gergely tanítása.

Krisztus Isten, mert tökéletesen olyan, mint Isten. Értelmes lélekkel és emberi testtel. Lelke a Szentlélektől fogant, teste a szeplőtelen Szűztől született. Hilarius mégsem állítja, hogy a Szűztől való születése az alapja emberségének és nem is következtet ebből emberi természetének milyenségére, hanem csupán példaként említi a megtestesülésre. Ne felejtjük el, hogy Hilarius püspök lévén lekivezető is volt, ennél fogva törekednie kellett, hogy híveivel megértesse a teológiai igazságok lényegét.

Tovább folytatva a gondolatmenetet: Krisztus tökéletes Isten az örökkévalóságból, aki a saját maga teremtésének önmaga által kidolgozott cselekménye folytán tökéletes emberré vált, amely tulajdonképpen közeledés volt Isten és az ember között. Isten felemelte az embert, ő maga pedig leereszkedett, hogy az ember Krisztusban Istennel találkozhasson. Vagyis, benne Isten egy az emberrel. Hilarius a *De Trinitate* XI 40-ben úgy fogalmaz, hogy az emberség felöltötte Krisztust. Krisztus tehát egy személy két természettel, amelyből az isteni a meghatározóbb, de a megtestesülés által egyik sem oltja ki a másikat, merthogy

Krisztus „*quia totus hominis filius totus Dei filius sit*”. Hilarius ezt valószínűleg a monofizita tanításra utalva fogalmazta meg.

Az egyháztanítót mondhatni elkápráztatja Krisztus két természetének egysége, aki több mint ember, és aki számára a teste nem lakhely vagy Isten eszköze, hanem az ő elválaszthatatlan tulajdona, hiszen személyében Isten és ember. Következésképp Krisztus testének egyedi jellege van, amit Hilarius „*corpus coeleste*”-nek, azaz mennyei testnek nevez. Úgy gondolja, hogy az ember szenvedésének oka a tökéletlen lélek a tökéletlen testben. Ezzel ellentétben Krisztus lelke, bár valóságosan emberi, mégis tökéletes. Azáltal, hogy teste és a lelke is a maga nemében tökéletes, mentes a halandó ember gyengeségeitől, így a bűntől is. Mi viszont, emberek és bűnösök lévén nem kerülhetjük el a megpróbáltatásokat. Krisztust azonban az emberi bűnösség nyomorúságával szemben dicsőség veszi körül a kinyilatkoztatástól kezdve egészen a földi életén át. Hilarius azt vallja, hogy Krisztus istensége emberségének minden elemével együtt, egyidejűleg van kifejezve. Ennek ellenére úgy véli, a megtestesülés mégiscsak egyfajta elkülönülés az istenségen belül. Krisztusban az emberi a teremtett természet, amelyet ugyan tökéletes formában vett fel, de különválasztva az Atyától, ugyanakkor szétválaszthatatlan egységben a Fiú istenségével.

Tanításában a kereszténység központi ténye Krisztus engedelmeskedése ehhez az elkülönüléshez, amely szerinte Krisztus emberek iránti szeretetének legfelsőbb bizonyítéka. A földön Krisztus „*Deus et homo*”; dicsőségében „*totus Deus*” és „*totus homo*”, melyeket a földi életében egyformán megőrzi a maga valóságában. Érvrendszerében Krisztus istensége és embersége szempontok és elvont fogalmak a kinyilatkoztatásra nézve. Ami összeköti őket és valóság tartalmat ad nekik, az az egy személy, amely a gondolat és a hit tárgya valamint a célja is.

Megtestesülése az emberiség érdekében történt, és éppen ez az áldozat, amelyet meghozott értünk különítette el őt az Atyától és egyesítette az emberiséggel. Hilarius az ő tökéletes emberi természetéhez hasonlítja az egyes ember bűnös eredet nélküli lelkének egyedi teremtését. Azáltal, hogy minden ember Isten képmására lett teremtve, az egyes ember lelke hasonlít a többi emberéhez. A lélek pedig úgy hatja át az egész testet, ahogyan Isten áthatja a világot. Ennek ellenére szerinte Krisztus testvérisége az emberiséggel nem az ő emberi lelkén keresztül jött létre, hanem a saját testén át valósult meg. Erről egy helyütt azt mondja: „*naturam in se universiae carnis adsumpsit*”. Ez az, amely őt eggyé teszi velünk a megtestesülésben és a Szentáldozásban is. Az a véleménye, hogy minden lélek, amikor kiárad Isten kezeiből tiszta, szabad és halhatatlan, természetes rokonsági viszonytal és a jóra való hajlammal; és ez a lélek csak Krisztusban, az ideális emberben található nyugalomra.

Krisztus a megtestesüléssel elvesztette az Atyával való egységét, de a teremtett emberi természete a feltámadásban újra felemelkedhet arra a szintre, ahol ez az egység ismét helyreáll. A feltámadásban a teljes embersége részesül, és ez az emberség felemelkedik Krisztusban az Atyához, aki az egyes ember reményének tartalma. Az ember őbenne valóban Istenné vált.

Hilarius most ismét a görög filozófiára támaszkodik, mégpedig annak *theósis* fogalmára, amelyet később a bizánci teológia is felhasznált. John MEYENDORFF ortodox teológus megfogalmazásában a *theósis*, vagyis az „átistenülés” azt jelenti, hogy: „az ember arra hivatott, hogy megismerje Istent, részesedjék az ő életében, üdvösséget nyerjen, úgy, hogy Istenné váljon”. Hilarius úgy gondolja, hogy ez az „átistenülés” azért lehetséges, mert

az embernek öröklött bizonyossága van a lelke isteni eredetéről és természetes a vágyódása a tudásra és az örökkévaló dolgok reményére. A tudás teszi az örökkévaló természet számára az ember lelkét értelmessé, tisztává és örökkévalóvá és csak az emberi lélek lehet egységben Krisztussal.

Az idáig elhangzottak voltaképpen Hilarius hittel kapcsolatos alapvetései, amelyekre időnként meglehetősen homályos magyarázatot ad. Úgy tűnhet, mintha nem venné figyelembe a valóságos emberi életet. Megközelítései mondhatni elméleti síkon mozognak és néha olyan érzésünk van vele kapcsolatban, hogy míg egyes állításaival előrevetíti a későbbi teológusok gondolatait, addig máskor megelégszik a korábbiak álláspontjainak ismétlésével.

Ez az ellentmondásosság figyelhető meg a bűnről való tanításában is, amelyre egyfelől rányomja bélyegét a Kisázsiaiában töltött időszaka, másfelől pedig Szent Ágoston elméletét vetíti előre. Ekképp az embernek Istenhez való hasonlatosságából adódóan szabad akarata van. Abszolút szabadsággal rendelkezik, tehát nincs eleve elrendelten kényszerítve a jóra vagy a rosszra. Ezzel összefüggésben nem egyszer arról beszél, hogy a bűn nem az akarat cselekvése, hanem a testiségből adódó ellenállhatatlan kényszer következménye a lelken. Krisztus elhagyásával az embernek természetes hajlama van a rosszra. Az ő gondolkodásában a dicső isteni tettek nem a bűn következményei, a bűn csak módosítja azok eredetét. Krisztus a két természete alapján képes volt felvenni bűneinket. Embersége meg tudta tenni azt, amire istensége nem volt képes, azaz jóvá tudta tenni az emberek bűnét.

Hilarius úgy véli, a megváltás feltétele Isten „megismerése”. A megismeréshez vezető úton a kezdő lépést Isten felé az embernek kell megtennie, amelyben az akarat játssza a legfontosabb szerepet.

Az a meggyőződése, hogy ha egyáltalán létezik harmónia és valamennyi megértés az ember lelke és Isten között, annak tökéletesnek kell lennie, és a tudás az, amelyben ez a lehetőség Isten kinyilatkoztatására tiszta és pontos. Azért ragaszkodott ennyire a tudás hatalmához, mert számára az isteni igazságok megértése a keresztény elme biztos ismérve. A tudást pedig kiegészíti a hit, amely Isten egyetlen eszköze a megbocsátásra. A *De Trinitate* I 12-ben viszont korábbi állításával szemben azt mondja, hogy a hit – amely a megváltás reménye – megelőzi a tudást, mert a tudás csak a hívő számára elérhető. Itt megint, mint a bűn estében is, egymásnak ellentmondó állításokat olvashatunk. Talán e nézeteit a keresztény életvitellel kapcsolatos alapgondolatainak kellene értelmeznünk, mivel ez a kérdés lelkipásztorként számára különösen jelentős volt. A keresztényi élet szerinte a megkeresztelkedés szabad ajándékával kezdődik és ezzel az immáron új élettel új képességek is adatnak, lehetőséget nyújtva a lélek megvilágosodására. Hilarius érzékeli az élet összetettségét a különféle kötelességeivel és nehézségeivel együtt, ám ő ezeket kiváltságoknak tartja, amennyiben legyőzzük őket. Nemcsak az általános értelemben vett tiszta élethez ragaszkodik, hanem a földi örömeik lemondásához is.

Gyülekezetének mindig azt javasolja, – ahogyan azt a *Tractatus in Psalmos* XCI 10-ben is olvashatjuk –, hogy tanulmányozzák a Szentírást és a hitre valamint az életvitelre nézve is ez legyen a mértékadó. Hívei figyelmét gyakran felhívja arra, hogy a keresztény embernek élete során két nagy veszéllyel kell szembenéznie: az egyik a hit, a másik maga az élet. Az előbbi estében Isten elvárásait könnyű teljesíteni. Ő az igazságot kinyilatkoztatta és elvárta, hogy feltétel nélkül elfogadjuk. A bűn ennek az igazságnak a kétségbevonása. A keresztényi élet a hitet lehetőségként kínálja fel, amit mint egésztest vagy el kell fogadni,

vagy vissza kell utasítani. A hit az ember legnagyobb dicsősége, a bűn viszont a legmélyebb szégyene. Miként Isten megismerésében, akként a keresztényi életről szóló tanításának is lényeges eleme az akarat, amelynek az élet nyújtja a jó és a rossz közötti választást.

Összefoglalva Poitiers-i Szent Hilarius nézeteit a Krisztusban lévő emberi természetről és az emberi lélek összetettségéről elmondható, hogy magyarázataiban nem mindig következetes. Érvrendszerében nem a teológiai igazságokkal van a baj, hanem azok kifejtésével. Jellemzően újra és újra elismétel bizonyos neki tetsző gondolatokat és sokszor nem veszi figyelembe, hogy amit egyszer kijelentett, azt korábban már megcáfolta. Arra is találhatunk példát, hogy egy-egy elképzelését olyan bonyolulttan fejezi ki, hogy nehéz kihámozni belőle a lényegét, noha szerinte kifejezetten törekszik az egyszerű megfogalmazásra. Fogalmazásmódja sokban hasonlít az alexandriai atyákéhoz, de észrevehető a többi között Órigenés, Hippolytos és Tertullianus hatása is. Gondolatvilágából kitűnik, hogy rendkívüli hatással volt rá a keresztény Keleten töltött néhány év. Teológiájára érdekes módon inkább jellemző a görög hagyomány, mint a nyugati keresztény.

Irodalom

DIÓS I.: *Szentek élete* I. Budapest 2009.

MEYENDORFF, J.: *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*. New York 2003².

MIGNE, J.-P. (ed.): Sancti Hilarii: Pictaviensis Episcopi Opera Omnia. *Patrologiae cursus completus... Series latina (=Patrologia Latina)*. Paris, 1844. Reprint by Brepols, Turnhout (Brepols).

OPELT, I.: Hilarius als Polemiker. *Vigiliae Christianae* (1973) 203—217.

STEAD, Ch.: *Filozófia a keresztény ókorban*. (Fordította BUGÁR M. I.) Budapest 2002.

Hilarius von Poitiers als Theologe

Hilarius von Poitiers hat sich zum Ziel gesetzt, in dem Glaubensbekenntnis in Nicäa erschienenen vor dem Arianismus zu schützen. Gegen in seinem Heimatland, in Gallien vortretende Irrlehre hat er sehr bestimmt vertreten, deshalb hat ihn der arianischfreundliche Kaiser, Constantius für drei Jahre nach Phrügien vertrieben. Hilarius hat gründlich die Werke von den griechischen Vätern studiert, die auf ihn eine grosse Wirkung gemacht haben.

Die Besonderheit seiner Persönlichkeit hat darin bestanden, dass obwohl er gegen den Arianismus gekämpft hat, trotzdem hat er dessen Lehren anerkannt, die nicht in scharfem Gegensatz mit den Grundgesetzen der christlichen Religion gestanden haben und er hat versucht, in ihnen die der wahren Religion entsprechenden Interpretation zu finden.

Er hat kein eigenes theologische System geschaffen, so sollen seine Lehren laut seiner Werke zusammengefasst werden. Während deren Untersuchung können wir doch auf Schwierigkeiten stossen, weil es in seinen Schriften nicht einmal an Konsequenz, die sonst für seinen Lebensstil sehr charakteristisch war, fehlt. Obwohl seine alle Aussagen im

Zusammenhang mit den Glaubensbekenntnissen stehen, sind seine Texterklärungen manchenorts unklar, manchenorts führen sie zu Widersprüchen.

Gleichzeitig war er Glaubensschützer, Pfarrer und Seelenführer, der versucht hat, seine Glaubensgemeinschaft in die Richtung des vollkommenden christlichen Lebens zu treiben, das laut ihm nur durch *Theosis* verwirklicht werden kann. Er meint, diese *Theosis* ist möglich, weil die Menschen geerbte Bestimmtheit darüber haben, dass ihre Seele göttliche Stammung hat und es natürlich ist, nach dem Wissen zu sehnen und auf die ewigen Sachen zu hoffen.

Seine Konzipierungsart ähnelt sich in vielen den Vätern von Alexandrien, aber auf seinem Stil ist die Wirkung unter allen von Origenes, Hippolytus und Tertullian zu bemerken. Aus seiner Gedankenswelt ragt es hervor, dass die in dem christlichen Osten verbrachten Jahre auf ihn besonders gewirkt haben und auf merkwürdiger Weise lieber die griechische Tradition für seine Theologie charakteristisch ist, als die westlich-christliche.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

OFFICINA FÖRSTERIANA

HORTI GÁBOR

Gondolatok és felvetések a római és görög építészet kapcsolatáról

A római és görög építészet összehasonlítása már az antikvitásban felmerült. A következőkben a két nép építészeti stílusának és építészetük egyes elemeinek az összehasonlításával foglalkozom, két nagyobb témakörre összpontosítva, az erődépítészetre, azon belül a kiserődítményekre és a városépítészetre. Mint azt a cím is sugallja, elgondolásaimat, felvetéseimet szeretném megosztani és nem szeretnék felelőtlen találgatásokba bocsátkozni, mivel a téma rendkívül összetett és én sajnos csak néhány hónapja kezdtem a kérdéskörrel foglalkozni. Azonban ez idő alatt is számos érdekes dologra bukkantam és számtalan kérdés merült fel bennem.

Felmerülhet rögtön a téma kutatásának az elején, hogy vajon mi értelme egyáltalán egy ilyen összehasonlító jellegű kutatásnak? Melyek azok az eredmények, amelyek elvárhatók, illetve milyen kérdésekre kaphatunk választ ettől a kutatástól? A kutatási téma létjogosultsága is megkérdőjelezhető, hiszen az egyes építészeti elemek előfordulása nem mutat időbeli párhuzamosságot, sőt vannak olyan is, amelyek között 3-4 évszázad eltérés is van.

Amit én elsősorban remélek ettől a kérdéskörtől, hogy azonosíthatóvá válnak olyan építészeti elemek, technikák és stílusjegyek, amelyek alapján valamiféle kapcsolatot lehet kimutatni a két nép építészetében. Esetlegesen lehetővé válhat egy olyan rendszer megalkotása, melynek segítségével időrendi sorrendet állíthatunk az egyes építészeti elemek megjelenése között, vagyis megállapíthatjuk, hogy mely nép lehetett hatással a másikra. A felvetés első pillantásra evidensnek tűnhet, mivel a görög a korábbi civilizáció, azonban láthatjuk majd, hogy ez nem minden kérdésben helytálló felvetés. Az összehasonlításnak az a tény is létjogosultságot ad, hogy már antik szerzőknél is előfordul a két nép erődépítésének összevetése. Polübiosz hatodik könyvének 42. fejezetében ír erről, a fejezetet rövidesen idézem.

Az eddig vizsgált erődítések, görög oldalról, egy viszonylagosan kis területet ölelnek fel, amit lehetőség szerint igyekszem kibővíteni. Jelenleg a vizsgálatom az Attikai félszigeten található erődítésekre, illetve a környéken található városokra terjed ki. Az időbeli kereteket a Kr. e. 4-3 századok adják. A témakör római oldalát jobban sikerült körüljárni, azonban még itt is számos adat hiányozhat. A kutatást megnehezíti az is, hogy a görög erődítményekkel kapcsolatban csak korlátozott mennyiségű és minőségű szakirodalom áll rendelkezésre. A görög erődítmények kutatását, amennyiben létezik beható kutatása ezeknek a létesítményeknek, korlátozott számban publikálták a kutatók.

Az első nagyobb témakör, amit érintek rövid beszámolóim során, az erődítések kérdése. Mindkét nép építészeti fegyvertárában megtalálhatóak a kizárólag katonai céllal épített, erődített létesítmények. Azonban az erődítések karakterjegyiben rengeteg különbség van. Az első eltérés a két hadseregtípus alapvető különbségein alapszik, amelyek ismertetésére

most az időkorlátok miatt nincs lehetőségem. Azonban azt feltétlen meg kell említenem, hogy a görögök csak háború esetén mozgósították csapataikat és kivételes esetekben vagy helyzetekben tartottak fenn állandó sereget. Közismert tény, hogy a rómaiak ezzel szemben másként álltak a hadügyekhez. Az erődítések egyik elsődleges karakterjegye is ezt tükrözi.

A görög erődépítészetben eddigi kutatásaim során még nem sikerült olyan erődítést találnom, amely például párhuzamba állítható lenne a római légiós erődítésekkel. A kiserődítésekre és a városok megerősítésére azonban van példa.

A kiserődítmények vizsgálatánál egyik legfontosabb összehasonlítási szempont az erődítmények elhelyezkedésének kérdése. A görög erődítések építésénél, szinte kivétel nélkül a védhetőség kérdése volt az elsődleges szempont. A védelmi létesítmények nagy része, jól védhető, magaslati helyre épült. A római erődítéseknel ez a szempont csak jóval később, a Kr. u. második – harmadik század folyamán vált fontossá és csak később válik általánossá. Ezt Polübiosz is megerősíti, Muraközy Gyula fordításában a következőképpen hangzik:

„Amikor a rómaiak rendkívüli gyakorlati érzékkel, könnyen áttekinthető módon építik fel táborukat, akkor pontosan a görögökkel ellenkező módon járnak el. A görögök ugyanis azt tartják legfontosabbnak, hogy a tábor építésénél kihasználják a terep azon sajátosságait, amelyek megkönnyítik a védelmet. Mert egyrészt meg akarják kímélni magukat a védősáncok építésével járó fárasztó munkától, másrészt pedig szilárdan meg vannak győződve arról, hogy a legnagyobb mértékben felépített sáncok sem nyújtanak olyan szilárd biztonságot, mint a terepen található, természet adta védelmi lehetőségek. Ez a felfogásuk arra kényszeríti őket, hogy táborukat mindig a helyi adottságok figyelembe vételével, vagyis a legkülönbözőbb formákban, és más-más beosztással építsék fel. Ennek azután az lesz a következménye, hogy sem az egyes harcosok, sem az egyes egységek nincsenek tisztában vele, hogy a tábor melyik részében helyezik majd el őket. A rómaiak viszont nem sajnálják a fáradságot sáncok és egyéb védművek építésére, ami azzal az előnnyel jár, hogy a mindig egyformán felépített táborokban mindenki ismeri és könnyen megtalálja a maga szálláshelyét. Ezeket mondhatjuk el tehát általában a rómaiak harcrendjéről és elsősorban arról, hogy miképp szokták felépíteni a táborukat.” (6, 42)

A szövegrészlet még egy fontos különbségre rámutat. A görögök kevesebb gondot fordítottak az erődítéseik kivitelezésére, illetve a precíz, pontos katonai beosztások kérdésre. Az utóbbi szempont ugyan nem az építészet témakörébe tartozik, de mégis fontos haditechnikai megjegyzés.

A következő fontos szempont az erődítések alaprajzának a kérdése. Az eddig vizsgált görög erődök alaprajza, ellentétben a rómaiakéval, semmiféle szabályosságot nem mutat. Az erődök kivétel nélkül, ahogy Polübiosznál is olvashatjuk, követik a természetes magaslati képződmények vonalát. A Polübiosz korabeli római erődítések, egészen a késő császárkorig nem épülnek ilyen szempontok alapján, mivel a hadsereg nem szorul rá a természetes képződmények nyújtotta védelmi lehetőségekre.

Az építőanyagokat figyelembe véve is különbözik a két nép építésze a katonai létesítmények tekintetében. Míg a görögök alapvetően követ használtak erődítményeik megépítéséhez, addig a rómaiak eleinte nem készítettek kőerődöket. Katonai létesítményeik alapvetően nem szilárd építőanyagból készültek, csak a második század folyamán építették át őket, illetve ettől az időszaktól kezdve készülnek szilárd építőanyagból az erődök. Az építőanyagok kérdésére eddig nem találtam utalást a forrásokban. Ehhez szorosan hozzátartozik az a tény, hogy az Attikai félsziget, és egyben egész görögön, gazdag kőben

és evidens lehetett a használata, mint építőanyag. A rómaiak azonban csak a kőben gazdag vidékeken használták, a későbbi korokban, az alföldi és kőben szegény területeken más módszerekhez folyamodtak.

Az építőanyagok témájához szorosan kapcsolódik a falazási technika kérdése. A görög létesítmények egy nagyon fontos szempontból különböznek a rómaiaktól, az eddig feltárt erődítések egyikénél sem találtak a régészek kötőanyag jelenlétére utaló jeleket. A falak gondosan kiválogatott kövek felhasználásával épültek, változatos kivitelezési minőségben. A római létesítményeknél, mint ismeretes, azonban az esetek többségében előfordul valamiféle kötőanyag, illetve az építési technikák tekintetében sokkal változatosabb képet mutat a római építészet. Arra is van példa, hogy római erődök kötőanyagot nélkülözve épültek fel, azonban a kőanyag kiválasztásánál és az épületek kivitelezésénél sokkal igényesebb munkát végeztek. A köveket nem csak egymásra helyezve, nagyjából összefaragva építették meg létesítményeiket, hanem gondos és precíz illesztéseket faragva, csapolási technikával emeltek erődítéseket.

Az utolsó szempont, amit meg szeretnék említeni az erődítések tekintetében, az a tornyok kérdésköre. Ezen a ponton a két építészeti stílus hasonlóságot mutat, de itt is meg kell említenem, hogy jelentős időbeli különbség található a stílusjegyek megjelenése között. Az erődítések tornyai ugyanis kivétel nélkül kiugró, félig kiugró jelleget mutatnak mind a Kr. e. 3 századi görög, mind a Kr. u. 2-3. századoktól előforduló a római erődítésekénél. A tornyok alakja változatos, de a római sokkal árnyaltabb képet mutat. Míg a vizsgált görög erődítésekénél leginkább a négyzet és a kör alaprajzú tornyok találhatók, addig a rómaiaknál előfordulnak még téglalap, nyolcszög, patkó, legyező és egyéb alaprajzú tornyok is. Itt érdemes megemlíteni továbbá, hogy a római tornyok csak fokozatosan fejlődtek addig, amíg részlegesen, vagy teljes terjedelmükkel kiléptek a körfalak síkjából. A köerődítések építésének kezdetekor ugyanis a tornyok a körfalak síkján belül helyezkedtek el. Csak fokozatosan kerültek a falakon kívülre, nagyobb védelmi potenciált biztosítva az erődöknek.

A városok elemzésének kérdésében mindössze egy szempont vizsgálatát sikerült részlegesen elvégezni.

Ez a szempont a városok szabályossága, alaprajzukat tekintve. D. S. Robertson, a *Greek & Roman Architecture* szerzője szerint a római városok már a korábbi időktől tekintve valamiféle szabályosságot tükröznek, amelyet az etruszkoktól vettek át. Az egyik legkorábbi példa erre *Ostia* városmagja, amely kiválóan mintázza a római precizitást, szabályosságot. Ebben a kérdésben a szerző keleti eredetet sejtet. A görög erősítések esetében viszont Robertson megjegyzi, hogy csak később, már római behatásra kezdtek a görög területen lévő városok szabályos alaprajzi formákat felvenni. A kérdéskör pontosítása természetesen további kutatást és statisztikai adatokat igényel, hogy teljes bizonyosságot nyerjen a szerző állítása.

Az erődítések esetében számos szempontot vizsgálva, amelyek ugyan legtöbb esetben különbségeket mutattak a két nép építészetében, a tornyok esetében előfordult hasonlóság is. Időrendiség felállításához és további, messzemenő következtetések levonásához sajnos jelenleg nem áll rendelkezésre elegendő adat. Azonban a városépítészet szabályosságának kérdésében konkrét felvetés nyomán folyhat a kutatás, hiszen Robertson állítása szerint itt a görög építészet hasonult a rómaihoz. Azonban ahhoz, hogy biztos kijelentést tehesünk, további alapos kutatásra van szükség.

Irodalom

COLLINGWOOD, B. J.: *Handbook to the Roman Wall*. Newcastle Upon Tyne 1966.

JOHNSON, S.: *Late Roman Fortifications*. London 1983.

MCCREDIE, J. R.: *Fortified Military Camps in Attica*. Baltimore, Maryland, New Jersey 1966.

Polübiosz Történeti Könyvei, I. Máriabesnyő – Gödöllő 2002.

ROBERTSON, D. S.: *A Handbook of Greek & Roman Architecture*. Cambridge 1954.

Thoughts and proposes about Roman and Greek architecture

The comparison of Roman and Greek architecture can lead to interesting conclusions. The topic of such a comparison dates back to ancient times, Polybius was the first to correlate the elements of architecture of the named peoples. Unfortunately, due to the novelty of the topic, I was unable to complete my research thoroughly; my piece of writing is only an initiation of the question, the raising of problems, issues.

The main points of contrast in the present article are the fortifications. The fortified sites of Attica and their Roman parallels were compared. The main aim was to identify similarities of the identical types of fortifications. Both in Roman and Greek fortress building, smaller forts and fortified civilian towns, cities can be found. But there is no parallel to Roman legionary fortresses in Greek architecture so far.

The enquiry of both Greek and Roman tower types may lead to a successful comparison and to a conclusion. No other points of building elements can be compared so far, there is no correspondence between the two cultures.

The main point in comparing Roman and Greek towns and cities is the ground plan of the sites. According to Polybius the regularity of the ground plan can be derived from the Roman people. The author states that Greek architects began to design regular towns after observing their Roman contemporaries. This can be partly proved, but the question needs further research.

The comparison of Roman and Greek architecture is a very complex issue. According to a short research, there are several similarities, but a lot more differences after the comparison of the examined elements. The issue needs further research.

Egy adatszerkezet-vizsgálat tanulságai A *pridianum*-típusú dokumentumok makrostruktúrája

Írásomban egy a Római Birodalom területéről fennmaradt statisztikai jellegű dokumentumok adatszerkezetét vizsgáló kutatás egy részeredményét mutatom be. E kutatás legfontosabb célja, hogy hasonlóságok és szabályosságok feltárásával bizonyos konvenciókra következtessünk, s ezáltal képet kapjunk a Római Birodalom területén a Kr. u. I-IV. században uralkodó adatrögzítési gyakorlatról. Vizsgálódásom kezdeti fázisának célkitűzése elsősorban egy a dokumentumok adatszerkezetével, makro- és mikrostruktúrájával foglalkozó átfogó kutatás módszertanának felvázolása volt, továbbá annak bemutatása, hogy milyen eredményeket hozhat a római kori feljegyzések adatszerkezetének vizsgálata.

E munka szűkebben vett témája egy adott dokumentumtípus vizsgálatra alkalmas állapotban fennmaradt példányainak összehasonlító elemzése. E típus a *pridianum*, mely egy évente egyszer – illetve Egyiptomban évente kétszer – elkészített jelentés egy adott *cohors* aktuális állapotáról, valamint az előző jelentés óta történt változásokról. Három *pridianum*, valamint egy *pridianum*-jellegű dokumentum maradt ránk olyan állapotban, hogy alkalmas legyen az elemzésre. Az esetlegesen a *pridianum*ra vonatkozó antik forrásaink közül a *Historia Augusta* egy szöveghelyét érdemes kiemelni, mely szerint Alexander Severus császár feljegyzéseket tartott a hálótermében, hogy a katonáira vonatkozó legfontosabb adatokat tanulmányozhassa, s ez feltételezhetően a *pridianum*okra is utal (*Historia Augusta. Alex. Sev.* 21, 6).

A négy vizsgált dokumentum közül a legkorábbi a Kr. u. I. század utolsó évtizedében keletkezett a britanniai Vindolandában. A Tab. Vind. II. 154. számmal nyilvántartásba vett tábla Bowman és Thomas tanulmánya szerint nem kimondottan *pridianum*, csak egy időközi jelentés, melyet a felelős tiszt felhasználhatott a *pridianum* elkészítéséhez. Ettől függetlenül ezt *pridianum*-típusú dokumentumnak nevezhetjük, mivel, mint az a későbbiekben látható lesz, tartalma és szerkezete megegyezik a *pridianum*ok megfelelő szakaszaival.

A CPL 112 (=RMR 63) papirusz, mely a *cohors I Hispanorum veterana pridianuma*, minden valószínűség szerint a 100 és 105 közötti időszakból származik, s noha Egyiptomban találták, tartalma alapján egyértelműen Moesia Inferior provinciában keletkezett, hiszen ezekben az években a *cohors* e provinciában állomásozott. A dokumentum Egyiptomba kerülését Hunt szerint az magyarázhatja, hogy 116-ban a *cohors* Egyiptomba ment egy zsidó felkelés leverésére. Fink szerint a valószínűbb magyarázat a dokumentum átkerülésére – és ezzel együtt fennmaradására – az, hogy ez csupán egy másolat a Moesiában felvett adatokról, amit elküldtek Egyiptomba, mivel a *cohors* hivatalosan az egyiptomi haderő részét képezte ebben az időben. A PBrook 24 papirusz nagyon töredékes állapotban maradt fent, de tartalma alapján így is egyértelműen

kijelenthető, hogy *pridianum*. A dokumentum Egyiptomban keletkezett 215 körül. A II. század közepén, 156-ban keletkezett a Szíriában talált BGU 696 számú papirusz, mely a *cohors I Augusta praetoria Lusitanorum equitata* állapotáról szóló jelentést tartalmazza. A dokumentum fennmaradt része a *cohors*ba érkezett katonák nevérol, elhelyezéséről és érkezése idejéről tartalmaz információkat szabályos adatszerkezetben.

E négy azonos típusú dokumentum a Birodalom különböző területeiről származik, s keletkezésük közt jelentős időbeli eltérés van, így elemzésük lehetőséget ad arra, hogy bizonyos általános megállapításokat tegyünk a *pridianum*okra vonatkozólag. Phang tanulmányában „Summary of structure of ideal *pridianum*” címmel közli a *pridianum*ok általa feltételezett vázlatát. E szerkezeti vázlat nem fogadható el, mivel számos ponton ellentmond a meglévő dokumentumoknak, és a következőkben bemutatott struktúrának.

A dokumentumok adatszerkezetének vizsgálatakor, melynek részletes ismertetésére e munka keretei nem adnak lehetőséget, a feljegyzéseket két szempont szerint csoportosítottam: egyfelől aszerint, hogy az adatokat valamilyen „grafikus” struktúrába, kezdetleges táblázatokba rendezve rögzítették-e, vagy folyószövegben, másfelől pedig aszerint, hogy az adatok sorrendjében kimutatható-e szigorú szabályosság. A négy most vizsgált dokumentum közül hármat szabályos szerkezetű és grafikus strukturáltságuk alapján a szabályos, táblázatszerű feljegyzések csoportjába soroltam be: a vindolandai, a CPL 112 és a PBrook 24 dokumentumokat. E dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a kor adatrögzítésért felelős személyzete gyakran komoly figyelmet fordított arra, hogy a rögzíteni kívánt adatok valamilyen szabályos grafikus rend szerint kerüljenek lejegyzésre. Ezen úgymond táblázatok alkalmazásának célja egyértelmű: jelentősen megkönnyítették az adatok áttekinthetőségét.

A britanniai dokumentum fő része egy grafikusan strukturált táblázatszerű szakasz (5-27), melyet egy négysoros bevezetés előz meg, amely megadja a dátumot, a *cohors* nevét, a prefektus nevét, az összlétszámot és a *centuriók* számát. A grafikusan strukturált szakasz két egymástól egyértelműen elkülönülő oszlopból áll, melyek közül a második egyetlen kivétellel minden esetben számot tartalmaz. A szabályosságok kiemeléséhez az adatok eredeti elrendezésének megtartásával táblázatban közlöm a dokumentumok szövegét.

1. táblázat: A Tab. Vind. II. 154 dokumentum 5-9. sora

singulares leg(ati)	XLVI
officio Ferocis	?
Coris	CCCXXXVII
in is 7	II
Londinio	7

A katonákat a feljegyzés két csoportra osztja, távollévőkre és jelenlévőkre, majd utóbbit két újabb alcsoportra, betegekre és egészségesekre. A dokumentum e szakaszának sorait három típusra oszthatjuk: állapotot rögzítő sorok, összegző sorok, melyek egy-egy adott szakaszt összesítenek, és részletező sorok. Utóbbiak indentalva kerültek rögzítésre, s egy adott kategóriába eső valamilyen szempontból kiemelt szerepű katonák számát rögzítik, e dokumentum esetében a *centuriók* számát.

A PBrook 24 meglévő része három egységre osztható: az első szakasz az érkező katonákról tartalmaz információkat, a második az elhunyt illetve a *cohors*ból végleg eltávozott katonákat tárgyalja, a harmadik pedig az időlegesen távol lévő személyeket és távollétük okát rögzíti. A dokumentum ugyanazon három sortípust tartalmazza, mint a britanniai. A szerkezet bemutatására a második hasáb 3-13. sorát közlöm. A táblázat felső címsora az állapotrögzítő és összegző, az alsó a részletező sorokra vonatkozik.

2. táblázat: A PBrook 24 dokumentum II. 3-13. sora

Állapot		„Katona”	Szám		
Típus	Szám	Típus	Szám	Típus	Szám
dimissus caesar<i>e		mil(es)			I
		ab eodem praef(ecto) Aeg(ypti)			
θ		mil(ites)			VII
in is eq(ues)	I	dromadar(ius)	I		
summa qui decesserunt		mil(ites)			XXX
in is 7	II	eq(uites)	XI		
		dromadar(ius)	I		
reliq[ui] n(umero) p(uro)		mil(ites)	CCCCLVII		
in is 7	VI	dec(uriones)	IV	eq(uites)	C
		drom(adarii)	XIII		
absunt in choram		mil(ites)			CXXXVI

Annak ellenére, hogy ez a dokumentum nem mutat olyan szintű szabályosságokat, mint a britanniai, vagy a következőkben bemutatott moesiaí, az elrendezésben mégis egyfajta tudatosság figyelhető meg: például amennyiben egy részletező bejegyzés több sort foglal el, a második sort mindig jelentősen indentálva rögzítik, mint például a II. 8-9. sorban.

A CPL 112. szintén egy szabályos dokumentum. Két hasáb maradt fent a dokumentumból, ám az első *columna* első 19 sora szinte teljesen elveszett, csupán annyi bizonyos, hogy a 12-19. sorok végén dátumok illetve városnevek szerepelnek. Feltételezhetően katonák állományba vételének évét, valamint származásukat rögzítették ezek a sorok. A 21. sort követően a feljegyző a *cohors* január 1-i létszámát rögzíti, majd a január és szeptember közti érkezéseket, az első *columna* utolsó bejegyzése pedig a *cohors* létszámát adja meg.

3. táblázat: A CPL 112 dokumentum II. 3-16. sora

EX EIS DECEDUNT											
[d]atus in classem Fl(aviam) Moesicam admin[...] iussu Fausti[ni leg(ati)											I
...]iussu Iust[i] leg(ati)					in is eq(ues) I						
...]nt[...]					in is eq(ues) I						
remissus ad [He]rennium Saturninum											I
translatus in exerc[i]tum Panno[n]i[-											I
perit in aqua											I
occisus a latronibus					eq(ues) I						
θetati											
summa decesserunt					in is						
restitutus ex non secutis											I
reliqui numero puro											
in is	7	VI	dec	III	eq	in is	dup	II	sesq	III	CX[
			dup	ped	I	sesq	VI	[

A második hasáb három szakaszra osztható, mindegyiket egy úgymond címsor vezeti be, mint például a II. 3. sor. Az első, a fentebb látható szakasz a véglegesen elvesztett katonákról rögzít információkat, a második és a harmadik pedig az ideiglenesen távol lévő személyekről tudósít, előbbi azokról, akik a provincián kívül teljesítenek szolgálatot, utóbbi pedig azokról, akik azon belül. A számok – amennyiben egy sorban csak egy van – minden esetben a jobb szélén kerültek lejegyzésre, akárcsak a két másik dokumentum esetében, és akárcsak ezek, a CPL 112 is alkalmaz összegző és részletező sorokat.

A BGU 696 első 18 sora a *pridianum* bevezetése, mely hasonló elemeket tartalmaz, mint a britanniai dokumentum első szakasza. Ezt a január és augusztus közt a *cohors*ba érkező katonák jegyzéke követi. A katonákról közölt adatok kötött sorrendje valamint szerepeltetésük a következő szabály szerint írható le: 1. Az érkezés módja és forrása; 2. Az érkező katona beosztása, illetve több katona egyszerre történő érkezése esetén az érkezők száma; 3. Részletező sor (több katona érkezése esetén, amennyiben szükséges); 4. A *centuria* vagy *turma*, ahová a katona került (nem minden esetben tüntetik fel); 5. A katonai állományba vétel éve; 6. Név; 7. Az érkezés időpontja. Ha egyszerre több katona érkezett, az utolsó négy elem ismétlődik, ha a negyedik és az ötödik adat is egyezik, csak az utolsó kettő.

Mint látható, az adatok sorrendje és közlésmódja szabályos, ám elrendezésük esetlegesnek hat. Amiért mégis a táblázatszerű dokumentumok közé soroltam e *pridianumot*, az az olyan szabályosságok követése, mint az érkezők számának kiemelt helyen, a lap jobb szélén történő rögzítése, a sortörések többé-kevésbé következetes alkalmazása, valamint a kétféle írásmód tudatos használata.

A *pridianumok* makrostruktúrájának átfogó elemzésére a legutóbbi dokumentum nem alkalmas, mivel annak fennmaradt része csak az első kettőt tartalmazza a *pridianumok* tizennégy eleme közül, melyek a következőkben kerülnek bemutatásra. A többi dokumentum viszont lehetőséget ad számunkra arra, hogy három különböző helyről és időből származó, de azonos típusú statisztikai feljegyzést összehasonlíthassunk. A

dokumentumok legszembevetőbb közös tulajdonságai az összegző sorok és részletező sorok használata, valamint a számadatok jobbszélén való szerepeltetése.

A következőkben bemutatom a három vizsgált feljegyzés makrostruktúráját. A vindolandai lelet esetében a bevezetést követően a következő szerkezet figyelhető meg:

1. Aktuális létszám (3)
2. Ideiglenesen távol lévő katonák (4–16)
3. Ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (17–18)
4. Jelen lévő katonák összegzése (19–20)
5. Szolgálatképtelen katonák (21–24)
6. Szolgálatképtelen katonák összegzése (25)
7. Egészséges katonák összegzése (26–27)

A CPL 112 tartalmazza a fennmaradt *pridianumok* közül a legtöbb különböző szakaszt. A vindolandai dokumentum első helyen szereplő elemét (aktuális létszám) hét másik előzi meg a moesiai *pridianumon*. Ezt követően a szakaszok szinte teljesen megegyeznek a britanniai dokumentumon látott szakaszokkal, azzal az eltéréssel, hogy az ideiglenesen távol lévő katonákra vonatkozó bejegyzés két részre van osztva: provincián belül és provincián kívül szolgálatot teljesítő katonákra.

1. Korábbi összlétszám (I 26–28)
2. Érkező katonák (I 29–34)
3. Érkező katonák összegzése (I 35)
4. Összlétszám az elvesztett katonákkal együtt (I 36–II 2)
5. Elvesztett katonák (II 3–11)
6. Elvesztett katonák összegzése (II 12)
7. Felvett leszakadók (II 13)
8. Aktuális létszám (II 14–16)
9. Ideiglenesen távol lévő katonák (a provincián kívül) (II 17–22)
10. A provincián kívül ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (II 23)
11. Ideiglenesen távol lévő katonák (a provincián belül) (II 24–37)
12. Ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (II 38–40)
13. Jelen lévő katonák összegzése (II 41–43)
14. Szolgálatképtelen katonák (II 44–)

A PBrook 24 papirusz nagyon töredékes, mindhárom hasáb elejéről és végéről is hiányoznak sorok. Az elsőben érkező katonákról szóló információkat olvashatunk, a második elvesztett katonákról szóló adatokat tartalmaz, a második *columna* végét és a harmadik meglévő részének egészét pedig az ideiglenesen távol lévő katonákra vonatkozó bejegyzés tölti ki.

1. Érkező katonák (I 1–18)
2. Elvesztett katonák (II 1–6)
3. Elvesztett katonák összegzése (II 7–9)
4. Aktuális létszám (II 10–12)
5. Ideiglenesen távol lévő katonák (II 13–III 18)

A következő összefoglaló táblázat a három *pridianum* közti hasonlóságokat mutatja be. Kérdőjeleket használtam, ahol az elem feltehetőleg a dokumentum elvesztett szakaszán állhatott, és gondolatjelet, ha az adott elem nem jelenik meg a feljegyzésben. A vindolandai leletről az első hét elem elmarad, ennek lehetséges okára hamarosan visszatérünk.

A *pridianum*-típusú dokumentumok makrostruktúrája

4. táblázat: A három dokumentum szerkezete

	TV II 154	CPL 112	PBrook 24
1. Korábbi összlétszám	-	I 26-28	?
2. Érkező katonák	-	I 29-34	I 1-18
3. A 2. összegzése	-	I 35	?
4. Létszám az elveszettekkel	-	I 36-II 2	?
5. Elvesztett katonák	-	II 3-11	II 1-6
6. Az 5. összegzése	-	II 12	II 7-9
7. Felvett leszakadók	-	II 13	-
8. Aktuális létszám	3	II 14-16	II 10-12
9. Ideiglenesen távol lévő katonák (ld.lentebb)	4-16	II 17-37	II 13-III 18
10. A 9. összegzése	17-18	II 38-40	?
11. A jelenlévők összegzése	19-20	II 41-43	?
12. Szolgálatképtelen katonák	21-24	II 44-	?
13. A 12. összegzése	25	?	?
14. Az egészségesek összegzése	26-27	?	?

Mint látható, az egészséges katonák összegzése, melyről joggal feltételezhetjük, hogy egy ilyen kimutatás zárása volt, csak a vindolandai dokumentumon maradt fent, a másik két feljegyzés záró szakasza elveszett, de nincs indokunk azt feltételezni, hogy ezekről elmaradtak volna e záró elemek. Ezen kívül lényeges különbséget jelent az ideiglenesen távol lévő katonák kettéosztottsága a moesiai dokumentumon.

A *pridianum*ok meglévő szakaszai közötti eltérések mindegyikére lehet magyarázatot találni, így a látszólagos szabálytalanságok feloldhatóak. Az első ilyen különbség az első hét elem hiánya a britanniai dokumentumon. Ezt roppant egyszerűen megmagyarázhatja, ha az előző időszak jelentés elkészítése óta eltelt időben nem változott a *cohors* összlétszáma. Minthogy az effajta időszak jelentések elkészítése között eltelt időtartamról semmit sem tudunk, ez csupán feltételezés, de ha az időtartam kellően rövid volt, ez elfogadható magyarázat lehet.

A második különbség az ideiglenesen távol lévő katonákkal kapcsolatos bejegyzésben található. A CPL 112 dokumentum két részre osztja ezt a szakaszt: provincián kívül és provincián belül távol lévő katonákra. Azon a kézenfekvő magyarázaton kívül, hogy különböztek a rögzítési konvenciók, erre az eltérésre más magyarázatot is találhatunk: melyet a provinciák méretében és elhelyezkedésében kereshetünk. A dokumentum keletkezési helye, Moesia Inferior provincia jóval kisebb, mint Egyiptom, így az esetlegesen provincián kívülre küldött katonának jóval kisebb távolságra kellett eltávoznia, mint egy Egyiptomból más provinciába küldött katonának, következésképp nagyobb valószínűséggel küldhettek katonát egy szomszédos területre. Britanniáról pedig alapvetően nem valószínűsíthetjük, hogy gyakori lett volna az, hogy egy legionáriust innen egy szomszédos provinciába küldtek volna, hiszen ehhez át kellett volna kelnie a tengeren. Ezért Egyiptom és Britannia esetén szükségtelennek tűnik a távol lévő katonák csoportosítása e szempont szerint.

A harmadik eltérés a felvett leszakadókra vonatkozó bejegyzés hiánya két dokumentumon. Ennek magyarázata jóval egyszerűbb: ha nem történt ilyen esemény, az

elem kimaradt. Az is egyértelműnek tűnik, hogy amennyiben a másik két esemény (katona érkezése, katona elvesztése) nem fordult elő, abban az esetben ez a két bejegyzés is hiányzott, s ha egyáltalán nem változott az előző jelentés óta a *cohors* létszáma, a dokumentum első eleme az aktuális létszám volt, ahogy azt a vindolandai feljegyzés esetében láthattuk.

A vizsgált dokumentumok makrostruktúrájában további különbségek nem fedezhetők fel, természetesen a feljegyzések töredékes mivolta miatt ezt nem jelenthetjük ki bizonyossággal. Az imént leírtak alapján egy meglehetősen pontos hipotetikus képet vázolhatunk fel a *pridianumok* makrostruktúrájáról:

5. táblázat: A *pridianumok* hipotetikus makrostruktúrája

1	Korábbi összlétszám	A 2., a 3-4. és az 5. elem csak akkor
2	Érkező katonák és összegzésük	jelenik meg, ha az adott esemény
3	Létszám az elvesztettekkel	megtörtént, az 1. csak akkor, ha
4	Elvesztett katonák és összegzésük	ezek valamelyike megtörtént
5	Felvett leszakadók	
6	Aktuális létszám	
7	Ideiglenesen távol lévő katonák és összegzésük	Ha szükséges, a provincián belül és kívül lévő katonákat külön szerepeltetik
8	A jelenlévők összegzése	
9	Szolgálatképtelen katonák és összegzésük	
10	Az egészségesek összegzése	

A felvázolt struktúra megfelel a vizsgált anyag negyedik dokumentuma, a BGU 696 papirusz fennmaradt szakasza felépítésének. E feljegyzés az imént megállapított tíz elem közül csupán az első kettőt tartalmazza, ezután megszakad, ám nincs okunk azt feltételezni, hogy ne rögzítette volna az összes, a másik három dokumentumban megjelenő adatot. A *cohors* január 1-i teljes létszáma az első hasáb 14. sorában található, ezt követően a 15-17. sor részletező sorként szolgál. Ezután a 19. sortól a január 1. óta érkezett katonák felsorolása következik, mely egészen a dokumentum fennmaradt részének végéig, a II 39-ig eltart.

Annak ellenére, hogy a vizsgált dokumentumok keletkezési helye és ideje meglehetősen távol esik egymástól, szembetűnő szabályosságokat sikerült kimutatni. Ez alapján a *pridianumok* keletkezésének hátterében valamiféle központi szabályozást feltételezhetünk. Ez egyaránt lehetett a szerkesztésük szervezett oktatása, egy a szerkezetüket bemutató mintadokumentum kibocsátása, vagy a katonai vezetés küldhetett egy útmutatót a *cohorsok*nak a statisztikai jellegű feljegyzések elkészítéséről. A választás e lehetőségek között pusztán feltételezés lenne. Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a Birodalom katonai vezetése biztosítani kívánta, hogy az egyik legfontosabb katonai dokumentum, a *cohorsok* állapotát rögzítő *pridianum* elkészítésekor átlátható és könnyen kezelhető dokumentumok keletkezzenek, ami kritikus fontossággal bírhatott a harmadik évszázad elejére közel félmillió létszámú római hadsereg adminisztrációjában.

Irodalom

- BOWMAN, A. K. – Thomas, J. D.: A Military Strength Report from Vindolanda. *The Journal of Roman Studies*. 81 (1991) 62–73.
- FINK, R. O.: Mommsen's Pridianum: B. G. U., 696. *The American Journal of Philology*. 63 (1942) 61–71.
- FINK, R. O.: Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851. *The Journal of Roman Studies*. 48 (1958) 102–116.
- FINK, R. O.: *Roman Military Records on Papyrus*. Cleveland, 1971. 217–227.
- PHANG, S. E.: *Military Documents, Language and Literacy*. In: Erdkamp, Paul (ed.): *A Companion to the Roman Army*. Malden, 2011.
- THOMAS, J. D. – Davies, R. W.: A New Military Strength Report on Papyrus. *The Journal of Roman Studies*. 67 (1977) 50–61.

New observations on *pridianum*-type Roman statistical documents

The topic of this article is the comparative analysis of the data structure of the extant *pridianum*-type documents from the Roman Empire. The *pridianum* is a report on the status and the changes of a cohort, which was compiled once or twice a year. Though we don't have any contemporary sources on the data recording methods of the Roman army, with the analysis of these documents we can discover some regularities referring to conscious recording of statistical data. These regularities in the macrostructure of documents also can help us to get more information about fragmentary documents.

Dido vétke Vergilius *Aeneis*ében

Az antik hagyományban két mű ad átfogó képet Dido jelleméről. Az egyik leírás Ovidius *Heroides*ében olvasható, a másik Vergilius *Aeneis*ében. A kronológiai sorrendet szem előtt tartva a tanulmány az utóbbival foglalkozik. A vizsgálat így arra koncentrálna, hogy miként ábrázolja Vergilius Didót, vagyis milyen korábbi irodalmi hagyományra támaszkodik és az irodalmi előzményekhez képest milyen újításokat alkalmaz a nőalak jellemének megformálásakor.

Dido ábrázolása során Vergilius emlékeztetünkbe idézi Nausikáát és Kalypsó nimfát. A nőalakok közötti hasonlóság többek között a hajótörött hős befogadásában, valamint a befogadott hős iránti szerelem motívumában ragadható meg. A tragikus nőalakok közül Médeiát és Phaidrát juttathatja eszünkbe a Didót magával ragadó, örült szerelem. Ezenfelül Catullus epyllionjának Thészeus-Ariadné epizódja, amelyben a szerző hangot ad az elhagyott szerelmes panaszának, valamint bemutatja annak kilátástalan helyzetét az Aeneas és Dido kapcsolatát bemutató énekkel állítható párhuzamba, míg a *hieros gamos* toposz használatával Vergilius Apollónios Rhodios *Argonautiká*ját idézi. Naevius *Bellum Punicum* című műve foglalkozott Aeneas Itáliába érkezésével és hatása kimutatható Vergilius művében. A kutatás ugyanis valószínűnek tartja, hogy Naevius Dido átkának bemutatásakor forrásként Timaiost használhatta. Timaiosnál megjelenik ugyanis egy tyrosi királynő, akit ő Theossónak vagy Elissának nevez. A leírásából megtudjuk, hogy a királynőnek el kellett menekülnie Tyrosból, majd Afrikában telepszik le, ahol megalapítja Karthágót. Ezután Iarbas, a líbiai uralkodó feleségül kéri őt. A királynő színleg beleegyezik a házasság megkötésébe, azonban öngyilkosságot követ el, mivel nem akarja megszegni halott férjének tett esküjét. Dido halálának körülményei, így a máglya építése, a tör gyilkos fegyverként való megjelenítése Elissa halálát idézi emlékeinkbe. Az előzmények ismeretében Vergilius újítása abban ragadható meg, hogy a mítoszt történelemmé formálja, a Dido életét, szerelmét és halálát feldolgozó történetet pedig egy voltaképpen tragédiává szerkeszti át.

Aristotelés megfogalmazta a tökéletes tragédia és a tragikus hős ismérveit, így a *Poétiká*ban azt mondja, hogy a tragédia tulajdonképpen nem más, mint a főhős sorsában bekövetkező hirtelen fordulat (*metabolé*), jó szerencséből balsorsba fordulás. Meghatározása szerint a főhős legyen előkelő származású és jó hírű, egyszersmind azonban legyen olyan, mint mi vagyunk (*homoios*), tehát sem nem túlságosan jó, sem pedig túlságosan rossz. Aristotelés úgy véli, hogy a szereplő sorsfordulatait valamiféle *hamartia* kell, hogy előidézzék (Arist. *Poet.* 13. 1453a). Amennyiben megvizsgáljuk Vergilius Dido-epizódját, láthatjuk, hogy a királynő megfelel Aristotelés kritériumainak, hiszen királyi származású, feddhetetlen hírnevű, akinek sorsában hirtelen fordulat következik be. Ezenfelül Dido olyan, mint mi vagyunk, akivel könnyen azonosulunk. Mégis hogyan ragadható meg Dido ambivalens természete? A királynő eleinte, mint kötelességtudó

uralkodó jelenik meg: kedvesen és barátságosan fogadja a trójaiakat és Aeneast (*clementia*), testvérével, Annával szemben odaadó (*pietas*), halott férjét Sychaeust pedig még mindig szereti és tartja a neki tett esküjét (*fides, pudor*). A későbbiek során azonban az Aeneas miatti szerelem hatására lobbanékonyvá válik, aki mintegy teljességgel megadja magát a *furornak*. Dido a 4. ének végére szinte már barbár nővé alakul át. Ezt a nézőpontot igazolja a mágikus rítusokkal való foglalatosságok, illetőleg az Aeneasra, valójában pedig az egész római népre mondott átka. Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy Dido az aristotelési kritériumoknak megfelelő tragikus hősnő, akkor arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy milyen cselekedetben érhető tetten Dido *hamartiója*, avagy *culpája*.

Moles és Otis nézete szerint Dido a túlságosan nagy szerelme miatt elhanyagolta királynői feladatait. Mindez vitatható, hiszen Karthágónak egyértelműen előnyei származtak ebből a kapcsolatból, mind kül-, mind belpolitikai szinten, ahogyan erre Anna beszéde is felhívja a figyelmet (Verg. *Aen.* 4. 31-53). Vergilius leírásából megtudjuk, hogy a nász után megálltak a megkezdett építkezések és hadgyakorlatok, de arról is értesülünk, hogy a leállás csupán ideiglenes (Verg. *Aen.* 4. 86-89). A későbbiekben pedig azt tapasztaljuk, hogy maga Aeneas építi Karthágó falait (Verg. *Aen.* 4. 260, 4. 265-267). A férfi ebben a jelenetben egy olyan gyapjúköpenyt visel, amelyet Dido készített (Verg. *Aen.* 4. 262-264). Feltételezhető tehát, hogy Dido nem hanyagolta el a kötelezettségeit, hanem pusztán a klasszikus női feladatkört vette át, amely a szövéshez, fonáshoz kapcsolódik. A város építésével és a hadgyakorlatokkal kapcsolatos ügyeket pedig átengedte Aeneasnak, akire törvényes férjeként, azaz Karthágó királyaként tekintett.

Az eddigi nézetek szerint feltételezhető, hogy Dido abban követett el hibát, hogy Aeneasszal nászra kelt és így megszegte Sychaeusnak, korábbi férjének tett fogadalmát. Ez a fogadalom az örök hűség megtartását, egy következő házasság elutasítását és a *pudor* megőrzését foglalja magába. Ezek a hipotézisek az erkölcsi kérdésekben való döntés jogán, így a tulajdonképpeni szabad akaraton alapulnak. Glover úgy véli, hogy Dido vétke abban rejlik, hogy feláldozta saját értékítéletét a hajlamai miatt. Azonban ennek a kijelentésnek a vizsgálatakor figyelniünk kell arra, hogy Aeneas és Dido együttlétéről a Fama szavain keresztül értesülünk (Verg. *Aen.* 4. 173-197). Homéros és Hésiodos műveiből tudhatjuk, sőt még maga Vergilius is figyelmezteti az olvasót, hogy a Fama egy sokszemű, soktollú mitológikus lény, aki egyformán szól igazat és hamisat is (Hom. *Od.* 24. 413, Hés. *Op.* 761, Verg. *Aen.* 4. 188). A Fama szavai szerint a szép Dido méltónak találta a trójai Aeneast arra, hogy vele szerelembe essen. Iuppiter a következő jelenetben mint a jó hírközlő megfélekedezett szerelmesekre tekint le Didora és Aeneasra (Verg. *Aen.* 4.219-237). Ez alapján feltételezhetjük, hogy a Fama szavai igazak. Aeneas vétke egyértelműen kiderül Iuppiter szavaiból, Dido mulasztása azonban nem. Biztos, hogy Dido vétke az Aeneasszal megélt szerelemhez kapcsolódik, de hogy pontosan miben ragadható meg, az kétséges.

Felmerülhet a kérdés, hogy Didónak volt-e lehetősége dönteni az Aeneas iránti szerelemről, illetőleg ennek a beteljesüléséről? A királynő az első énekben, úgy jelenik meg, mint aki szimpátiát érez a trójai hős iránt. Nem lehet ez véletlen, hiszen Vergilius a két hős között számos sorsazonosságot teremt. Mindketten isteni szépségűek, özvegyek, menekültek, akiknek új hazát kellett alapítaniuk a népük számára. Ha áttekintjük a szerelem fázisait, felfigyelhetünk arra, hogy Vergilius a vacsoráig egyetlen szóval sem utal arra, hogy Dido szerelmet érezne Aeneas iránt, hiszen a szerelem éledése mögött Venus csele áll. Cupido véghezviszi anyja tervét és helyet cserélvén Iulus Ascaniusszal kitépi a Sychaeus iránti szerelmet Dido szívéből és újat ültet a helyére (Verg. *Aen.* 1. 657-694). A

negyedik ének elején Dido már a szerelemtől gyötrődő nőként jelenik meg és testvérének, Annának beszél aggályairól. Egyelőre ellenáll az érzelemnek, de testvére érvelése végül feloldja a *puđort* (Verg. *Aen.* 4. 54-55). Anna beszéde politikai érveket sorakoztat fel, amelyek Didóra, mint királynőre hatnak. Érvelése önmagában még mindig nem lenne elegendő a nász beteljesedéséhez. Két istennő, Venus és Iuno beavatkozása kellett ehhez. Összességében elmondható, hogy Dido nem pusztán saját döntése következményeként kelt nászra Aeneasszal, hanem az isteni közbeavatkozás is erős szerepet játszott az események alakulásában.

Lehetséges, hogy Dido vétke éppen abban rejlik, hogy megszegte korábbi férjének, Sycheusnak tett fogadalmát? Ennek az értelmezésnek a lehetősége magától, Didótól ered. Az Aeneas iránt fellobbanó szerelem előtt Anna szavaiból és Iarbas Iuppiterhez intézett panaszából (Verg. *Aen.* 4. 213-214) értesülünk arról, hogy Dido minden kérést elutasított. A korábban már tárgyalt Cupido-jelenet, szintén arról tanúskodik, hogy Dido nehezen adta át magát az új szerelemnek. A királynő nem elégszik meg azzal, hogy bűnnek nevezi az Aeneasszal való kapcsolat lehetőségét, volt férjének tett esküjét meg is erősíti (Verg. *Aen.* 4. 24-30). Williams véleménye szerint Dido ezen tette mögött az *univiratus* ideáljának tisztelete állhatott. Ezt az elméletet azonban kétségesnek tarthatjuk, mert Liviustól tudjuk, hogy az ő korában már elavult ez a hagyományos ideál, többek között a politikai és gazdasági érdekek miatt (Liv. 10. 23. 10.). Ismétlően Anna érvelése adhat kulcsot e problémakör megértéséhez. Abban a folyamatban, hogy Dido mégis átadja magát a szerelemnek igen fontos szerepe lehetett a politikai érdekeknek, amelyeket Anna felsorakoztat, de ez valószínűleg nem lehetett elegendő, hiszen tulajdonképpen Dido már korábban felajánlotta a trójaiaknak a letelepedés lehetőségét Karthágó falain belül (Verg. *Aen.* 1. 572). Anna legerősebb érve az lehetett, hogy a holtak nem törődnek a fogadalmakkal (Verg. *Aen.* 4. 34). Dido a következő jelenetben a házasság isteneinek mutat be áldozatot (Verg. *Aen.* 4. 56-89). Kérdéses azonban, hogy mi lehetett a célja. Az, hogy áldást kérjen az új szerelmének beteljesedéséhez, vagy az, hogy feloldja az imént megerősített fogadalmát. Vergilius nem tesz utalást arra, hogy sikeres volt-e az áldozat, bármi is volt a célja. Annak a lehetőségét tehát, hogy Dido feloldotta halott férjének tett esküjét nem zárhatjuk ki egyértelműen. Ebben az esetben semmi további akadály nem lenne egy újabb házasságnak.

Bizonyos kutatók, mint például Austin, Williams, Quinn nézete szerint Dido vétke abban a tetteben ragadható meg, hogy bűnét a házasság szóval leplezi. Ahhoz, hogy erről az elméletről helyes véleményt formálhassunk meg kell vizsgálnunk, hogy vajon érvényesnek tekinthető-e ez a házasság, továbbá hogy hogyan tekint a kapcsolatra Dido és Aeneas. Dido a nász után több alkalommal *coniugium*nak, *conubium*nak és *hymenaeus*nak nevezi az Aeneasszal folytatott kapcsolatát, több helyen pedig olyan kifejezéseket használ, amelyek a házassági rítussal hozhatóak kapcsolatba. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy Dido valóban házasságnak tekinti a kapcsolatot. A körülmények vizsgálatakor érdemes felfigyelni arra, hogy Vergilius a negyedik ének folyamán végig hangsúlyozza Iuno házasságvédő aspektusát, így őt Iuno Pronubaként jeleníti meg. Az istennők a nász megtervezésénél is a házasság kifejezést (*coniubium*, *hymenaeus*) használják a kívánt kapcsolatra (Verg. *Aen.* 4.125-127), a nász leírásánál pedig Vergilius a *hieros gamos* toposzát alkalmazza (Verg. *Aen.* 4. 165-168). Ezek a leírások jogosan kelthetik az olvasóban a valós házasságkötés érzetét. Aeneas Didóval ellentétben nem tekinti házasságnak a kapcsolatot, kérdéses, hogy miért nem. Aeneas megfélekedzik küldetéséről

és Karthágó falait építi, amikor Mercurius Iuppiter üzenetét továbbítja neki. Ezek után Aeneas azonnal a távozás mellett dönt. Feltehetőleg eszébe juthatott Creusa jóslata, amely egyértelműen meghatározza számára, hogy a *Fatum* által kijelölt új feleség Italiában várja (Verg. *Aen.* 2. 783-784). Talán ez az a momentum, amely miatt Aeneas az indulása előtt úgy nyilatkozik, hogy a Dido és közte kialakult kapcsolat nem lehet törvényes házasság. A fentiek alapján nehezen tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy az Aeneas és Dido közötti kapcsolatot legitim házasságnak tekintjük-e vagy sem. Dido házasságnak tekinti azt, Aeneas azonban nem. Vergilius azzal, hogy Iunot, mint házasságvédő istennőt szerepelteti, arra enged következtetni, hogy ez a kettősség az égi szférában is kitapintható. Iuno házasságnak tekinti a kapcsolatot, Venus azonban nem. További érv lehet a házasság jogosságának megkérdőjelezhetősége mellett, hogy Dido ismeri Aeneas hivatását és végzetét (Verg. *Aen.* 2. 783-784).

Rudd vélekedése szerint Dido vétke abban rejlik, hogy bár tudott Aeneas küldetéséről és a neki szánt feleségről, mégis kapcsolatra lépett vele és hátráltatta Aeneast sorsa beteljesítésében. Rudd állításában nem kételkedhetünk. Azonban érdemes megvizsgálnunk annak a szerelemnek a természetét, amely hatalmába keríti a királynőt. A vak tűzként emésztő, őrjítő szerelem, amelyet Cupido keltett Dido szívében teljesen magával ragadja a királynőt, ami nem meglepő, hiszen többek között Hésiodosnál is azt olvashatjuk, hogy az Amor által keltett szerelem mindenkit legyőzi a józan ész és az elme erejét (Hés. *Th.* 120-121). Ebben az esetben kijelenthetjük, hogy Dido tettei szerelmének egyenes következményei. Azonban vizsgáljuk meg a jelenetet Aeneas szemszögéből. Aeneas tudott a küldetéséről, mégis hosszasan időzik Karthágóban, olyannyira, hogy Mercuriusnak kell figyelmeztetnie útjának folytatására (Verg. *Aen.* 4. 238-278). Amennyiben valóban Dido vét a *Fatum* ellen szerelmével és azzal, hogy marasztalja a hőst, akkor miért nem neki üzen az istenek királya?

Összegezve az eddigieket Glover azon állításával, hogy Dido úgymond a vonzalma miatt feláldozta az értékítéletét, egyet kell értenünk, mivel a királynő az Aeneas iránti őrült szerelem hatására feladja a Sychaeusnak tett fogadalmát. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk Iuno, Venus és Cupido közbenjárásáról, akik erőteljesen befolyásolták Dido döntési szabadságát. Austin véleménye szerint, Dido *culpája* abban a tettében ragadható meg, hogy megszegte Sychaeusnak tett fogadalmát. Ez a kijelentés helyes, amennyiben a fogadalom feloldását, vagy ennek szándékát a fogadalom megszegésével egyenlőnek tekintjük. Amennyiben viszont nem, akkor Didot az isteni beavatkozás szintén feloldozhatja a bűn terhe alól. Quinn, Rudd, Austin és Williams szerint Dido bűne abban rejlik, hogy házassága Aeneassal nem volt törvényes, amely feltételezések megkérdőjelezhetővé válnak, hiszen nem találunk egyetlen olyan szöveghelyet sem a tárgyalt epizódban, amely minden kétséget kizáróan megkérdőjelezi a házasság validitását. Otis véleménye szerint Dido megszegte Karthágó iránti kötelezettségét. A városban folyó építési munkálatokról megállapíthatjuk, hogy leállításuk ideiglenes volt. Egyetérthetünk azzal az állítással, hogy Dido akadályozta Aeneast küldetése végrehajtásában és azzal a kiegészítéssel is, miszerint Dido *culpája* egyenes következménye a szerelmének. Dido ismerte Aeneas előre megírt sorsát, tettei során mégis figyelmen kívül hagyta azt.

Vergilius újítása az irodalmi hagyományhoz képest a Dido életét bemutató epizód megformálása során abban érhető tetten, hogy egy tragédiává szerkeszti azt. Didóra jogosan tekinthetünk tragikus hősnőként, hiszen a jellemvonásai megfeleltethetők az aristotelési tragikus hős jellemének kritériumaival. Emiatt válik indokolttá az, hogy a tragikus hős,

azaz Dido *hamartiáját*, *culpáját* keressük. A tanulmány rávilágít arra, hogy a vétek pontos meghatározása, illetőleg egyetlen motívumra való szűkítése nem lehetséges, mert a probléma sokkal komplexebb. A fentiek tükrében Dido alakjáról elmondhatjuk, hogy az isteni akarat áldozatává vált és az ennek következményeként kialakuló túlzott, már-már örült szerelem rabjává vált. Minden téves lépése ennek a szerelemnek a következményeként tekinthető.

Irodalom

Elsődleges irodalom

- ADAMIK T. - B. RÉVÉSZ M. - BOLLÓK, J.(ED.): *Vergilius: Aeneis I-VI.* (Auctores Latini XXI) Budapest 1988
 ADAMIK T. (ED.): *Catullus versei: Catulli veronensis liber.* (Auctores Latini XV) Budapest 1971
 FOSTER, B. O. (TR.): *Titus Livius: History of Rome. Books 8-10.* (Loeb Classical Library 191) Cambridge 1926
 RACE, W. H. (ED.): *Apollonius Rhodius: Argonautica.* Cambridge 2009
 WARMINGTON, E. H. (TR.): *Remains of Old latin. Livius Andronicus. Naevius. Pacuvius. Accius.* (Loeb Classical Library 314) Cambridge 1936

Másodlagos irodalom

- ADAMIK T.: Dido alakjának funkciója az Aeneisben. *Ant.Tan.* 28, 1981, 11-12
 ALBRECHT, M. VON: *Geschichte der römischen Literatur.* München 1992. (Magyar fordításban: TAR I. (TR.): *A Római irodalom története.* Budapest 2003)
 ANDERSON, W. S.: *The art of the Aeneid.* New Jersey 1969
 AUSTIN, R. G.: *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus.* Oxford 1971
 AUSTIN, R. G.: *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus.* Oxford 1955
 BORZSÁK I. – LAKATOS I. (TR.): *Vergilius. Aeneis.* Budapest 1962
 BÜCHNER, K.: P. Vergilius Maro. *RE II* 8, 2, 1958, 1369
 COUCH, H. N.: Nausicaa and Dido. *CJ* 37, 1942, 453-462
 CURRIE, H. M.: Dido. Pietas and pudor. *CB* 51, 1975, 37-39
 DEVECSERI G. (TR.): *Homérosz: Odüsszeia.* Budapest 1992
 DUCLOS, G. S.: Dido as triformis Diana. *Vergilius* 15, 1969, 33-41
 FARRON, S. G.: The Aeneas-Dido episode as an attack on Aeneas' mission and Rome. *GR* 27, 1980, 35-47
 GLOVER, T. R.: *Virgil.* London 1912
 JACOBY, F.: *Die Fragmente der griechischen Historiker.* Berlin 1923
 LUCK, G.: Naevius und Vergil. *ICS* 8, 1983, 267-75
 MACLENNAN, K: *Virgil. Aeneid IV.* London 2007
 MAGUINNESS, W. S.: *The tragic spirit of the Aeneid.* London 1955
 MAJOROS J.: *Római élet.* Budapest 1975
 MARTINDALE, C. (ED.): *The Virgil Commentary of Servius.* Cambridge 1997
 MCLEISH, K.: Dido, Aeneas, and the concept of pietas. In.: McAuslan, I. - Walcot, P. (EDS.): *Virgil.* Oxford 1990
 MOLES, J. L.: Aristotle and Dido's 'Hamartia'. *GR* 31.1, 1984, 48-54

- MOLES, J. L.: The tragedy and guilt of Dido. In: Whitby, M. - Hardie, P. - Whitby M. (Eds.): *Homo Viator. Classical essays for J. Bramble*. Bristol 1987
- NAPPA, C. J.: Unmarried Dido : Aeneid 4.550-52. *Hermes* 135.3, 2007, 301-313
- NÉMETH GY. - RITÓÓK ZS. - SARKADY J. - SZILÁGYI J. GY.: *Görög művelődéstörténet*. Budapest 2006
- OGDEN, D. (ED.): *A Companion to Greek Religion*. Malden-Oxford 2007
- OTIS, B.: *Virgil. A study in civilized poetry*. Oxford 1966
- OTIS, B.: *Virgil*. London 1969
- PEASE, A. S.: *Liber quartus*. Cambridge 1935
- QUINN, K.: *Virgil's Aeneid. A critical description*. London 1968
- RITÓÓK ZS. (TR.) – BOLONYAI G. (ED.): *Arisztotelész: Poétika*. Budapest 1997
- RUDD, N.: Dido's Culpa. In: Harrison, S. J. (Ed.): *Oxford Readings in Virgil's Aeneid*. Oxford 1990.
- STINTON, T. C. W.: Hamartia in Aristotle and Greek Tragedy. *CQ* 25, 1975, 221-54
- TRENCSENYI-WALDAPFEL I. (TR.): *Hésziodosz: Istenek születése. Munkák és napok*. Budapest 2005
- USSANI, V.: Sul libro IV dell'Eneide. *A&R* 10, 1907, 257-270
- WILLIAMS, R. D.: *The Aeneid of Virgil*. London 1972
- ZIEGLER, K. - SONTHEIMER, W. (ED.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. München 1979

Dido's culpa in Virgil's Aeneid

The essay is based on J. L. Moles' proposition, who applies Aristotle's criteria to Virgil's writing, specifically to the character Dido. According to his point of view Dido is a tragical heroine, so it is reasonable to identify the sin or hamartia that generated the queen's downfall.

While exploring the historical literature on the topic, it is possible to detect Virgil's innovation in developing the female character. He achieves this by transforming myths into history, and composing the Carthagian Queen's life into an actual tragedy.

It is obvious from Virgil's text that Dido's sin is the consequence of her affair with Aeneas or least closely related to it. Therefore, it is reasonable to examine again the circumstances and stages of the love between Dido and Aeneas. The essay explores Dido's character from two aspects as she is a queen with political commitments but at the same time she is a woman whose decisions are influenced by her feelings towards Aeneas and the gods' will.

The essay disagrees with Mole's and Otis' proposition, according to which Dido's sin is neglecting her political duty. It does not agree with Glover's opinion either, which says that Dido's sin is sacrificing her sense of right for her affections and inclinations. The opinion reflected in Austin's, Willam's and Quinn's propositions is dubious as well, as it suggests that Dido's sin is considering her relationship with Aeneas to be a legitimate marriage. The argument is based on the repeated analysis of Virgil's description, as several points in the text convey the impression that the queen's and Aeneas' marriage is valid and legitimate. The essay acquiesces Rudd's point of view, which considers Dido's sin to be impeding Aeneas in fulfilling his destiny imposed to him by the Fatum, but at the same time it enhances the nature of Dido's love and the complexity of these issues.

The essay also discusses the topic of free will, as it raises the issue of to what extent could the nuptial with Aeneas, the violation of pudor or breaking the resolution made to Sychaeus be considered to be Dido's own decisions.

A *Bāveru-Jātaka* – Megjegyzések a Buddha-kori indiai tengeri kereskedelem kérdéséhez

A páli nyelvű buddhista kánongyűjteményben találunk adatokat a tengeri kereskedelemről, tengeri utazásokról és úticélokról, hajókról és hajótörésekről, kikötőkről, ugyanakkor ezek a sokszor nem egyértelmű és homályos utalások összességében nem elegendők ahhoz, hogy reális képet alkossunk a Buddha-kori tengeri kereskedelem állapotáról és kiterjedtségéről. A forrásokkal az a baj, hogy nem korabeliek, persze kétségtelen, hogy az elbeszélésekben, tanításokban és történetekben fellelhető információk sokszor korábbi időkre nyúlnak vissza, de ennek megállapítása nagyon nehéz. A másik gondot a „Buddha-korának“ időbeli behatárolása jelenti, ami a Buddha-datálással kapcsolatos problémához vezet. (Az „ún. javított celyoni hosszú”, illetve az ún. „rövid kronológiáról” van szó. Míg az előbbi képviselői a rendelkezésünkre álló buddhista forrásokból kiindulva úgy vélik, hogy 218 év telt el Buddha halála, és Asóka király (kb. Kr. e. 273-232) megkoronázása között, vagyis Buddha Kr. e. 560-480 között élt. Addig az utóbbi képviselői a legfrissebb régészeti és kultúrtörténeti elemzések eredményei alapján azt vallják, hogy Buddha halálának időpontját minden valószínűség szerint későbbre kell datálnunk, mint ahogy azt korábban a kutatók többsége feltételezte, mégpedig a Kr. e. 420 és 350 közötti időintervallumra, vagyis a Kr.e. IV. század tűnik valószínűbbnek, mint a Kr. e. V. század utolsó két évtizede. Ezen időintervallumon belüli, pontos időmeghatározás a jelenlegi kutatás alapján szinte lehetetlen.)

A lehetséges tengeri úticélok között szerepel a Buddha-kori India és a Babilon Királyság közötti tengeri kereskedelem, amelynek egyik tanúbizonysága a páli kánongyűjteményben olvasható *Bāveru-Jātaka* (339.). A történet arról számol be, hogy egykor régen, amikor Benáreszben Brahmadata király uralkodott, a Bódhiszattva páva alakjában öltött testet. Ekkortájt történt, hogy kereskedők fogtak egy irányjelző varjút és magukkal vitték hajón Bávériu országba; „...*tadā ekacce vānijā disākākam gahetvā nāvāya bāveruraṭṭham aḡamamsa...*” Ebben az időben Bávériuban még nem voltak madarak; „...*tasmim kira kāle bāveruraṭṭha sakunā nāma natthi...*” Bávériu ország lakóit ámulattal és csodálattal töltötte el a madár fényes tolla, formás nyaka, és sugárzó, drágakőhöz hasonló gömbölyű szemei. Száz pénzért „*kahāpana*” megvették a varjút a kereskedőktől, egy aranyból készült kalitkába zárták és mindenféle hallal, hússal és gyümölccsel etették. A történet szerint így lett a varjú a legnagyobb tiszteletnek örvendő madár egy olyan helyen, ahol semmilyen más madár nem létezett.

A Dzsátaka azért is érdekes, mert arról számol be, hogy talán rendszeres kereskedelmi kapcsolat volt India és Bávériu között már az Asóka előtti időkben is, vagyis azt sugallja, hogy India kereskedői a Kr.e V. században, meglehet már a Kr. e. VI. században tettek tengeri utazásokat a Perzsa-öböl partjai felé. (Ez a kereskedelem nem volt újszerű. Feltételezések szerint India már a nagyon korai időkben kereskedett tengeren a sémi

Mezopotámiával. Erre utal a sumer forrásokban szerepelő *Meluhha* országa, amely minden valószínűség szerint az Indus-völgyi civilizációt jelöli. A legnagyobb gondot az jelenti, hogy ez a feltételezetten nagyon korai kereskedelem a két ország között kizárólag a mezopotámia forrásokból ismert, és az erre utaló információk sem egyértelműek.) Erre a rendszeres kereskedelmi kapcsolatra utal az is, hogy ugyanebben a történetben egy másik alkalommal a kereskedők egy pávakirályt "*morarājānaṃ*" vittek magukkal Bávéruba. A páva, amely bájos hangot adott ki magából és táncolt még nagyobb csodálattal töltötte el az ország lakóit és ezer pénzért megvették a pávát is a kereskedőktől. Egy, a drágakövek hét fajtájából készült kalitkába ültették a madarat, és hallal, hússal, gyümölccsel, mézzel, pörkölt rizzsel és cukros vízzel etették. Amióta a páváé lett a legnagyobb hírnév és megbecsülés, azóta a varjúra senki nem volt kíváncsi. A hoppon maradt varjú sem enni, sem inni nem kapott, erre „Ká, ká” káromással elrepült, és egy szemétdombon ütött tanyát.

Bāveruratt̥ha, vagyis Bāveru ország a páli forrásokban nagy valószínűséggel Babilon neve. Először Mineav érvelt úgy, hogy Bávérú minden bizonnyal Babilonra utal, Weber pedig ezt alátámasztva úgy vélte, hogy a kifejezés minden bizonnyal az ó-perzsa Bābiru-ból vezethető le. Karttunen szerint számos kutató feltételezte, hogy amennyiben Buddha a Kr. e. VI. században élt és amennyiben a Dzsátákák korábbi idők emlékeit őrzik, akkor biztosan állítható, hogy a Bāveru-Jātaka története az Akhaimenidák kora előtti időszakból származik. Ugyanakkor, ha a Buddha-datálással kapcsolatos rövid kronológiából indulunk ki, akkor Buddha később élt, és a Dzsátákák is sokkal későbbiek. Kétségtelen, hogy a buddhista születéstörténetekben számos nagyon régi időkre visszamenő elem, információ található, de további egyértelmű bizonyíték nélkül, sajnos egyik buddhista születéstörténet kora sem datálható az Akhaimenidák idejére.

A szóban forgó Dzsátaka nem említi a kikötőt, ahonnan a kereskedők elindultak. Annak ellenére, hogy a konkrét kikötőkre történő utalások száma meglehetősen kevés a páli nyelvű buddhista forrásokban, feltételezhető, hogy India nyugati partjának kikötőit, elsősorban *Bhārukacchat* (Barygaza, a mai Bróács) és talán *Suppārakat* (a mai Nala Sopára, a Thána körzetben, Mumbaitól északra) használták a Buddha-kori kereskedők és e két kikötő valamelyike lehetett a Babilonba tartó tengeri kaland kiindulópontja is.

A történetben szereplő "*disākāka*" (égtáj varjú/irányjelző varjú) minden bizonnyal a tengeren történő tájékozódást segítette. Hasonló szerepe lehetett, mint a *Kevaṭṭa-Suttāban* (*DN I. 11.*) lévő madárnak. A Sutta-ban olvasható történetben Buddha arról mesél a tanítványoknak, hogy hosszú idővel ezelőtt a tengeren kereskedő hajósok "*sāmuddikā vānijā*" partokat kémlelő és kereső madarat "*tīradassi sakuṇa*" vittek magukkal hajóikon, hogy ezek segítségével tájékozódjanak a tengeren. Miután a hajóval már elhagyták a szárazföldet és messze kint jártak a tengeren, a madarat elengedték és az elrepült kelet és nyugat felé, majd észak és dél felé, körbe-körbe repült szárazföldet keresve. Amennyiben a madár a közelben partot talált nem repült vissza, ha azonban nem volt szárazföld elérhető távolságban, akkor visszarepült a hajóra. A történettel kapcsolatban Rhys Davids megjegyzi, hogy a kb. Kr. e. V. századból származó *Kevaṭṭa-Suttāban* olvasható történet a legkorábbi utalás nyílt tengeren közlekedő hajóra indiai forrásokban.

A *Bāveru-Jātakában* szereplő páva egy érdekes eleme a történetnek. Karttunen szerint csak a perzsa Akhaimendiáktól kezdve van egyértelmű bizonyítékunk arra vonatkozólag, hogy pávát vittek Indiából Nyugatra. Ugyanakkor egyes feltevések szerint a madár minden bizonnyal ismert volt Mezopotámiában már a Kr. e. III. évezredtől kezdve. A két időintervallum közötti időszakban többé-kevésbé eltűnt. III. Tiglat-Pileser, (másnéven III.

Tukulti-apil-Ésarra, a Biblia ószövetségi könyveiben Tiglat-Pilezer, Tiglat-Pilészár, Tiglatpilezer néven szerepelt. Kb. Kr. e. 745-727 között uralkodott az Újasszír Birodalom egyik jelentős uralkodója a neki küldött adók között megnevez egy égi madarat, amelynek kék szárnyai vannak. Ez a madár egyes kutatók szerint a páva volt. A szöveg nem említi azonban a madár nevét és azt sem, honnan érkezett. Így további bizonyíték hiányában ez az állítás csak feltevés marad. Ugyanakkor a madár a görögöknél létezett a Kr. e. V. század közepén. Az első görög páva Héra madara volt.

Úgy tűnik, hogy a páva, mint egy, a kereskedelemben szereplő árucikk már a nagyon korai időkben megjelenik. A bibliai Ószövetségben lévő tamil jövevényszavak jelenlétére már a XVIII. században felfigyeltek. A Királyok I. könyvében (10:22) és a Krónika II. könyvében (9:21) arról olvashatunk, hogy Salamon király hajói, Hírám hajóival együtt minden harmadik évben egyszer Társisba hajóznak, ahonnan aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, majmokat és pávákat hoznak. *Edgar C. Polomé - Rabin Chainra* hivatkozva - úgy véli, hogy az említett bibliai szöveghelyeken a pávát jelölő héber „tukkii-” kifejezés kapcsolatban áll a tamil „tookai-” kifejezéssel, amely a páva farktollát jelenti. Mivel a „tookai-” kifejezés sose került bele az árja nyelvbe, ezért közvetlen kapcsolatot kell feltételeznünk a héber és a tamil szó között. A szerző szerint számos tamil szó belekerült a héber nyelvbe a Kr. e. VI., de lehetséges már a Kr. e. X. században. Az állítás tehát azt feltételezi, hogy az indiai *Tami Naddal* történő kereskedelem létezett a héber nyelvű Ószövetségben lévő Királyok I. könyvének feltételezett keletkezésének korától kezdve, tehát a Kr. e. VI. sz.-tól, és folytatódott tovább a Krónika II. könyvének felételezett keletkezésének idejében, tehát a Kr. e. III. században.

Feltételezések szerint a Buddha-kori kereskedők többnyire dravidák és nem áriják voltak. Mindez azt is jelentené, hogy Dél-India közvetlenül kereskedett a Perzsa Birodalommal. Ugyanakkor egy ilyen jellegű kereskedelem kimutatása rendkívül nehéz. Inkább arról van szó, hogy a kereskedők kapcsolatban álltak Dél-Indiával, de a nyugat-indiai partokról, *Bhārukaccha*, esetleg *Suppāraka* kikötőkből kiindulva kereskedtek Babilonnal. Feltehetőleg ilyen kereskedőkkel találkozunk a *Bāveru-Jātakā*ban is, és később aztán ezek a kereskedők osztoztak déli kollégáikkal az újonnan virágzó nyugati kereskedelemben. (A Kr. u. I. századi római-indiai kereskedelemmel kapcsolatos munkájában Székely Melinda hivatkozik azokra az egyiptomi prákrit és tamil nyelvű szórványelemekre, amelyek azt bizonyítják, hogy a Római Birodalom idején Egyiptomban tevékenykedő indiai kereskedők túlnyomórészt Dél-Indiából származtak.)

Egy másik fontos és a mai napig megválaszolatlan kérdés, hogy ezek a korai kereskedők ismerték-e a monszuszelet vagy pedig a partok mentén hajóztak. India és a Nyugat közötti kiterjedt tengeri kereskedelem kialakulásának hajózási és tengerészeti feltétele volt a monszunszél paramétereinek pontos ismerete. A monszunszél felfedezésének pontos dátuma körül a mai napig viták vannak. A valószínűleg a Kr. e. I. században élt Hippalos tengerész, hajókormányos volt az, aki felfedezte a görögök számára a rendszeresen fújó monszunszeleket, melynek titkát addig az arab és indiai hajósok őrizték. Számos kutató tehát azon a véleményen van, hogy India kereskedői már évtizedekkel ezelőtt ismeretekkel rendelkeztek a tengeri áramlatokról, így talán a monszunról is. Ezzel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a páli nyelvű buddhista irodalomban is találunk információkat arra vonatkozólag, hogy az indiai tengerészek feltételezhetően már a nagyon korai időktől kezdve rendelkeztek ismeretekkel a tengerre, a szelekre, az áramlatokra, a hullámokra, az apályra és a dagályra vonatkozólag. Néhány, a tengeri utazással kapcsolatos

buddhista születéstörténetben olvashatunk az össze-vissza fújó, gyors mozgású tengeri szél erejéről „*vātavega*”, amelynek következtében a tengeri vállalkozás sok esetben bizony katasztrófával végződött. A *Suppāraka-Jātakában* (463.) pedig arról olvashatunk, hogy a tehetséges Suppāraka kapitány kormányozta hajó hét napig baleset nélkül haladt a tengeren, ekkor azonban egy, az évszaknak nem megfelelő romboló/pusztító szél támadt; „...*tato akālavātam uppātitam upajji...*” és a hajó négy hónapig a tengeren hánykolódott. Általában elmondható, hogy a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos buddhista dzsátákákban meglehetősen gyakoriak a hajótöréssel kapcsolatos történetek. Ez egyben arra is utal, hogy a korabeli tengerészek és kereskedők figyelték és tanulmányozták ugyan a tengert, de nem rendelkeztek kiterjedt és megalapozott ismeretekkel a tengeren rendszeresen fújó szelekről és áramlatokról. Buddha-korában elsősorban partmenti hajózás volt, erre utal az is, hogy a kereskedők a tájékozódást segítő madarakat vittek magukkal, a nyílt tengerre csak ritkán merészkedtek.

Valószínűsíthető tehát egyfajta korai kereskedelem India és Mezopotámia között az Akhaimenidák előtti időszakban, de erre nincsen egyértelmű bizonyíték. Az Akhaimenida korban aztán már minden kétséget kizárólag virágzott a kereskedelem a két ország között. Dareiosz halála után azonban a kereskedelem lehanyatlott, a tengeri utakat nem használták, így India, illetve a Perzsa Birodalom indiai tartományai csak kis részben vettek részt a Nyugattal való kereskedelemben. A Dareiosz halála utáni kereskedelmi hanyatlásnak több okát is feltételezik. A leginkább elfogadott nézet szerint egy lassú és fokozatos hanyatlásról volt szó. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Kr. e. IV. században ez a kereskedelmi kapcsolat többé-kevésbé megszűnt. Az Akhaimenidák ugyanebben az időben veszítették el a hatalmukat Észak-nyugat Indiában, de a pontos dátumot nem ismerjük.

A páli nyelvű buddhista források alapján feltételezhető a Buddha-kori tengeri kereskedelem megléte, de hogy a hajókkal meddig jutottak el, pontosan milyen ismeretekkel rendelkeztek a távoli országokról és mennyire volt intenzív az Indián kívüli területekkel való kereskedelem, arra nehéz választ adni. Felvetődik a kérdés, ha valóban létezett rendszeres kereskedelem India és más országok, így pl. Babilon között, akkor minden bizonnyal hallanunk kellene a forrásokban ezen országok lakóiról, szokásairól, és a kereskedelemben szereplő termékekről. Mindezekre csak elvétve, szűkszavúan, és nagyon homályosan történik utalás a páli nyelvű buddhista forrásokban. Elképzelhető tehát, hogy ismertek Indián kívüli országokat és területeket, tudomásuk volt róluk, hiszen konkrét névvel illették őket (pl.: *Bāverurattha*) sőt az is valószínű, hogy az indiai kereskedők eljutottak és többször is visszatértek ezekre a helyekre, majd hazájukban csodálattal meséltek a távoli országokról. Ezek a homályos és nem egyértelmű információk bekerültek azokba a történetekbe, amelyekben hajótörésekről van szó, és így már önmagában a szónak az említése is elegendőnek bizonyult, hogy valamiféle csodálatos, misztikus történet kerekedjék belőle. Az a tény, miszerint a legtöbb, tengeri kereskedelemmel kapcsolatos történet hajótöréssel végződik, de mindenképpen a tengeren történő nehézségekről számol be, arra enged következtetni, hogy a hajóépítés még nagyon kezdetleges szinten állt, egyszerű hajókról és csónakokról volt szó, amelyekkel nehéz és bizonytalan volt a tengeri utazás.

Irodalom

- BECHERT, H.: *The Dating of the Historical Buddha=Die Datierung des historischen Buddha*. I-III. Göttingen 1991 (I.), 1992 (II.), 1997 (III.)
- FAUSBØLL, V.: *The Jātaka together with its commentary being tales of the anterior births of Gotama Buddha*. (For the first time ed. in the original Pāli by Viggo Fausbøll.) III. London 1883. 126-128.
- GOKHALE, B. C.: Bhaurkaccha/Barygaza. In: Pollet, G.: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Leuven 1987, 67-79.
- KARTTUNEN, K.: *India in early Greek literature*. Helsinki 1989.
- MYLIUS, K.: Die gesellschaftliche Entwicklung Indiens in jungvedischer Zeit nach den Sanskritquellen. *EAZ* 12 (1971) 171-197.
- RABIN, C.: Loanword Evidence in Biblical Hebrew for Trade between Tamil Nad and Palestine in the First Millennium B. C. In: ASHER, R. E.: *Proceedings of the Second International Conference Seminar of Tamil Studies*. I. Madras 1971, 432-440.
- SZÉKELY, M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged 2008.
- VEKERDI, J.: *Dzsátakák. Buddhista születésregék*. (Válogatta, páliból fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Vekerdí J.) Budapest 1998.

The Bāveru-Jātaka. Reflection on the Indian maritime trade in Buddha's time.

The assumption of Indian maritime trade in Buddha's time is hotly debated. The problem is however, that the sources are not contemporary but the stories and informations on which they are founded possibly date back to very old times. Another problem is the *Dating of the Historical Buddha*. (Regarding Buddha's *Nirvāṇa* there are about 100 years difference between the so-called „corrected long” and the „short chronology”).

The article deals with assumed Indian seafaring in Buddha's time. In the Pali Canon there are various information and story that speculate in this direction. The *Jātakas* for instance, include numerous tales of voyages to far off lands. Usually these stories relate the experiences of a merchant who leaves his native city in search of wealth abroad. With a group equally interested in foreign trade, he forms a mercantile caravan which transports native wares to the nearest port and then puts out to sea with a chartered ship and hired crew. Often the ship is destroyed at some time during the journey and the tale continues by reporting how all, or at least some individual passengers succeeded in saving themselves. Moreover the *Bāveru Jātaka* tells about the possibly regular seaborne trade between India and Babylon. The story relates the adventures of certain Indian merchants, who took the first birds („direction-giving crow”; *disākāka* and peacock king; *morarāja*) by sea to Babylon/Bāviru; „*Bāveruratt̥ha*”. The story tells that at that time there were no birds in Babylon. The *Jātaka* itself may go back to 400 B.C., but the folks-tale on which it is founded must be much older, possibly reflect events of the fifth or sixth centuries B.C. From that point of view peacocks were imported into Babylon before 500 B.C. The Indians employed, like the seafaring Phoenicians and Babylonians of ancient times, for finding the direction during navigation, the so-called „*disākāka*” („direction-giving crow”). They showed the navigators, when they lost sight of the land, as they flew towards the land, in what direction the coast was to be found. On the high seas such „compass” could not surely

be of much use to the sailors, but it was very useful for navigation along the coast. Therefore, it can be assumed navigation along the coast and not in the open sea when *Jātakas* mentions overseas trade.

If there really was regular trade between India and countries like the Babylonian kingdom, one should certainly have heard from the *Jātakas* of the products of this land, of its inhabitants and their customs. The existence of the mere name shows that the city was known by name in the age to which the *Bāveru-Jātaka* relates. Most likely, Indian sailors went to Babylon and spread reports on their return home about the city and its wonders, so that from that time onward in every story in which the ship-wrecked played a part, the name of the city of *Bāveru* appeared, the mention of which served to make the listeners expect something wonderful. Oversea trade is, however not so frequently mentioned in *Jātakas* that one can talk of a seaman as a typical figure. In the culture-period depicted in the *Jātakas*, overland trade have far surpassed in importance sea-borne trade. The tradesman who goes about the country with his caravan is in fact a typical figure in our narratives.

Elena di Euripide

L'individuo di Elena ha sempre goduto di grande popolarità nella letteratura antica, ma nelle traduzioni specializzate nel suo personaggio si riscontra una duplice tradizione. Secondo la più popolare fu adultera, egoista, che causò tanti dolori, tanti tormenti. Tuttavia esiste anche una tradizione apologetica, che chiede conto agli dei, oppure razionalizza gli avvenimenti mitici, oppure con semplicità integra l'idea di εἰδωλον, che crea un'eventualità per dimostrare l'innocenza di Elena ed allo stesso tempo per mettere in dubbio la giustizia divina.

La presentazione intende far vedere la tradizione che si organizza intorno all'individuo di Elena, in questo modo tanto quella negativa che quella positiva, inoltre tende ad esaminare le descrizioni ambivalenti. Non solo mette a fuoco ad Elena di Euripide, ma anche riassume inoltre i precedenti anteriori della letteratura, dopo osserva le variazioni diverse della successione. Redigendo lo esamina altrimenti, come collocano rispetto alla tradizione anteriore, quale variazione preferiscono, e perché appunto la è stata scelta. Dopo l'esame di tutto questo cerca la risposta alla domanda come appare la figura di Elena nelle opere di Euripide, inoltre come si colloca l'autore in rapporto alla tradizione precedente, che ne ritiene importante, e che ne lascia.

I numerosi miti irretono la vita di Elena, completamente dalla concezione al punto di morte. Dapprima attingiamo dalla Mitologia di Apollodoro che la bellezza attira i tanti pretendenti nobili da tutta la Grecia. Paride, il figlio di Priamo, anche lui era affascinato della bella straordinaria, perciò la rapì e la condusse al paese troiano. Paride così infrangendo il rito dell'ospitalità in assenza del marito adescò Elena, che di spontanea volontà seguì l'eroe illico. Menelao essendo tornato a casa affrontò il fatto di moglie e di invitato. In questa interpretazione Elena divenne il fattore della guerra di dieci anni e della predizione di tanti combattenti. Questa è soltanto una delle variazioni mitiche, poiché le fonti conservarono la storia del rapimento di Elena in modo diverso:

- Lykophron: Alessandra (106-107): durante il offertorio alle Baccanti e alla dia Byne rapirono Elena.

- Kolluthos: Harpagé tés Helenés (311-314): Elena consentì che Paride(la rapisse, perché Afrodite volle così.

- Diktys: Ephemeridos belli Troiani (Libri 10): Elena fuggì di propria scelta con Paride, perché si stancò di essere la moglie di Menelao.

- Alkaios (42;283 Campbell) e Ibykos (282): incolpano Elena e/oppure Afrodite di scoppio della guerra.

- Sappho (fr. 16.): osserva l'esempio di stessa tradizione, pensa che Elena seguì Paride di propria volontà per amore, non era esitante a lasciare tutto che fino a quell'ora significò il più per lei.

Quindi si vede che possiamo leggere le duplici variazioni nelle fonti: da un lato che Elena lasciò Sparta e Menelao malvolentieri, d' altro lato che di propria scelta. Perché é considerata la questione rilevante? Qualora Elena abbia lasciato la sua famiglia contro la sua volontà, in tal caso non possiamo renderla responsabile. Ma qualora avesse spontaneamente abbandonato suo marito e sua figlia, in tal caso possiamo dare la colpa ad Elena, così con ragione si sarebbe meritata l' ira dei troiani e greci. Alcuni autori si allontanarono da quest' ultima tradizione, si accostarono alla variazione precedente deponendo dal libero arbitrio, invece la resero un' esecutrice, anzi una pedina nelle mani degli dei. Quindi dopo tutto questo vediamo come appare l' individuo di Elena nei poemi omerici.

Nel canto quarto dell' Odissea incontriamo che Menelao ed Elena ritornarono a Sparta nei viaggi di otto anni dopo la rovina di Troia. Intanto giunsero a Cipro, Foinichia, poi in Egitto. Secondo la relazione di Omero, qui Polydamna, la regina egiziana, diede ad Elena una medicina taumaturga di cenere delle piante magiche. In questo modo Elena dimenticó il suo passato, siccome chi beve del rimedio soluto nel vino, quell' uomo scorda tutte le sofferenze. Questo elisir egiziano fu necessario nel poema omerico affinché Menelao ed Elena si mettano l' anima in pace, che ritornino a Sparta, che vivano contenti. Elena appare un personaggio positivo, poiché vive di concerto con Menelao, si comporta come signora accogliente al tempo dell' arrivo di Telamaco. Al contrario l'Iliade dipinge un' immagine negativa della donna, poiché qui si presenta come coniuge infedele, una femmina egoistica, chi abbandonó Sparta per amore di Paride. I poemi omerici dipingono una figura ambivalente di Elena, ma per presentarsi sotto un' aspetto piú positivo, c' era bisogno dell' inserimento del viaggio egiziano.

Stesicoro prendendo la tradizione negativa per base, in una poesia offese il ricordo di Elena, perché le rinfacció la devastazione della guerra troiana. In frammento, La vendetta di Cipria profettó la sua infedeltá al marito. Il frammento puó ricordarsi un' altr' azione, che si connette alla storia mitica di Fedra e Ippoluto. In entrambi i casi la colpa d' uomo, hybris provocó la pena, poiché anche Ippoluto e anche Tundareo trascurarono Afrodite, la dea dell' amore. In tutti due i racconti la dea castigó in conseguenza della propria sfera d' attivitá. Altro parallelo che il peccato fatto contro Afrodite mette in movimento la sequenza la successione delle tragedie. Secondo la leggenda Stesicoro ricevette la punizione meritata per l' opera offendente κλέος di Elena, cioè Castore e Poludeuke lo accecarono. La storia della cecitá poetica ottiene un passaggio nel dialogo Phaidro di Platone in cui Socrate rivede le dichiarazioni negative, relative all' amore, e in questo contesto fa il nome di Stesicoro. Secondo le opinioni generali – per il rispetto verso il culto della spartana Elena – Stesicoro si ricrede l' avviso negativo, assolve la donna non facendo viaggiare a Troia con Paride. Nell' interesse di essere tutto questo accettabile, doveva fornire una spiegazione, perché non sia partita in nave, oppure chi altra avrebbe fatto invece a lei, se non Elena. Per assolvere questo problema, Stesicoro inserisce l' idea di εἶδωλον, di alterego, che non é privo di precedenti nella tradizione letteraria.

Nei poemi omerici appare un-un di εἶδωλον, ma conducendo dall' altro scopo. In Iliade il fantasma é l' opera di Apollo, che lo creó per la difesa di Enea durante la battaglia verso Diomede. Nell' Odissea Pallade Atene formó un' alterego preso l' aspetto di Ifime, la sua missione é che riconforta Penelope dalla sorte di Telemaco. L' idea di εἶδωλον risale a queste origini.

Secondo fonti certe la fittizia-Elena é creata da Era di cui il fatto spieghiamo con due ragioni: a mio parere il suo atto deriva dall' aspetto divino, poiché la dea del matrimonio é tenuta a conservare intatto il coniúgio di Elena e di Menelao, oltre ad attraversare il progetto di Paride e di Afrodite. Ma nel dramma intitolato Elena riceviamo un' altra spiegazione: *Ma Era, incollerita per non avere vinto le altre dee, mandó in fumo il connubio ad Alessandro: non diede me, ma un simulacro vivo, che compose di cielo, a simiglianza di me, al figliolo del re Priamo: e lui ebbe l' idea d' avermi-vana idea, ché non m' ebbe.* (E.Hel.31–36)

Euripide sottolinea il tratto umano del carattere di Era che creó il fantasma per la sua vanità offesa. Nell' opera, Cypria di Stasino si trova una ragione, perché c' era bisogno di scatenare la guerra. Cosí Zeus decise di questo, perché volle alleggerire il carico della Terra sostenente troppi mortali (fr.3.). Allo stesso modo spiega Euripide lo scoppio della guerra troiana, ma rende ancora una ragione: Zeus non solo desideró diminuire la popolazione, ma anche volle rendere Achille noto con questa battaglia: *Un bel guaio, cui s' aggiunsero altri voleri di Zeus, che una guerra scatenó sulla Grecia contro i poveri Frigi: lo scopo fu d' alleggerire d' una gran massa d' uomini la terra madre, e insieme di rendere famoso l' eroe piú forte della Grecia.* (E.Hel.38–41.)

Facendo astrazione di quale divinitá formó l'alterego, quello é sicuro che in quest' avvicinamento non si può incolpare Elena dello scoppio della guerra corrente per lei, perché questo fantasma era colui che partí a Troia con Paride. In quel mentre la vera Elena visse nella Corte di Proteo, del re egiziano, che aveva l' incarico di consegnare la moglie legittima a Menelao ritornante. Stesicoro riscrisse il mito in modo singolo, perché a suo parere Elena non era a Troia, anzi tutta la guerra scoppió soltanto per un fantasma. Erodoto contro la soluzione di Stesicoro cerca una spiegazione piú razionale, cosí non menziona e non concede l' esistenza di εἴδωλον. Erodoto chiarisce il fatto nell' opera storica che l'ostilitá di dieci anni fu un malinteso, perché ai legati greci delegati a Troia, fu loro risposto che Elena non stava in città, e viveva invece in Egitto, e incontrava l' ospitalitá di Proteo. I greci lo credettero uno scherzo, e occuparono la città. Avendo espugnato Troia dovettero affrontare il fatto che Elena proprio non ci stava. Allora Menelao andó in Egitto, dove ritrovava il suo tesoro rubato, e di cui la piú preziosa, Elena.

La tradizione che fa comparire Elena innocente abbracció anche l' arte retorica. Gorgia intende dimostrare κλέος, l' irreprensibilitá morale di Elena, la donna bellissima:

ἡ γὰρ Τύχης βουλήμασι καὶ θεῶν βουλευύμασι καὶ Ἀνάγκης ψηφίσμασιν ἔπραξεν ἢ ἔπραξεν, ἢ βίαι ἀρπασθεῖσα, ἢ λόγοις πεισθεῖσα, <ἢ ἔρωτι ἀλοῦσα>. εἰ μὲν οὖν διὰ τὸ πρῶτον, ἄξιός αἰτιᾶσθαι ὁ αἰτιώμενος· θεοῦ γὰρ προθυμίαν ἀνθρωπίνῃ προμηθείαι ἀδύνατον κωλύειν.

(Gorg. Hel.11.30–35.)

Se Elena commise l' atto in base alla destinazione di fato, di volontà divina, oppure di necessitá, allora non si può accusarla, perché ottemperó alla forza d' ordine superiore, al dio, oppure al destino, quindi alla potenza contro cui non si può fare niente. Se lei era stata rapita con la violenza, allora la responsabilitá e l' accusa appartengono al rapitore, non a colui che subisce il rapimento. Ma se ubbidí alla persuasione, allora

ugualmente lei é innocente. Il discorso é un' arma grande, il convincimento oppure l' influire é simile all' atto del rapimento, a cui non é possibile resistere, soltanto si può subirlo.

Euripide allega nel dramma intitolato Elena le descrizioni presentate da Omero, da Stesicoro e da Erodoto. Quindi l' azione del dramma si svolge in Egitto, con l' idea di εἶδωλον trascura le concezioni che presentano Elena come una personalità egoista, mandante in rovina. Esiste anche l' attitudine avversa nell' opera della vita, ma questo concetto si creó come risultato dell' intenzione letteraria consapevole. In questi scritti Elena appare un personaggio negativo, perché Euripide intende rappresentare le vicende sotto aspetto di troiani, secondo il giudizio valutativo troiano. Il dramma di Elena da una parte analizza il problema di κλέογε di apparenze-realtà, d' altra parte trasmette un secondo messaggio: i legati sono venuti a sapere che la guerra conseguí per riprendere un fantasma, Euripide esprime l' assurditá della battaglia troiana, cioè di Peloponneso. Come abbiamo menzionato Euripide scrive di questa femmina non solo nel dramma di Elena, ma la ricorda anche in numerose opere, dove copre di manifestazioni negative. György Karsai rende conforme il modo di rappresentare del dramma di Elena dal punto di vista delle opere precedenti oppure ulteriori. A suo parere Elena é un carattere colpevole, egoistico, badante solo al proprio interesse, manipolante tutti, fraudolento, isterico. Ma non possiamo trovarci d' accordo con György Karsai, perché nel dramma di Elena é difficile leggere un giudizio valutativo cosí tanto negativo. Lo approviamo che Elena gioca un ruolo, poiché davvero fa passare per una altra persona di fronte a Teucro, ma il timore si spinse a mentire, perché l' eroe trovandosi faccia a faccia con il fattore di tutti i mali, tutti i frangenti, quasi uccise la femmina. Elena interroga Teucro, ma non si può dire che sfrutta l' uomo, semplicemente vuole sapere delle conseguenze della guerra, del destino della sua famiglia. Parimente non si può far passare Elena da una donna egoistica, poiché inviando Teucro gli salva la vita. Esaminiamo perché ricorse a questo mezzo? La sua intenzione é giusta, poiché esegue un' ordine divino per ritornare a Sparta con suo marito legittimo. Nella tradizione letteraria si trova il precedente. Ci ricordiamo di Penelope chi escogitó un' inganno, parimente come ad Elena. La coniuge di Odisseo tessé una coltre mortuaria per tre anni, che fece durante il giorno, demolí durante la notte. Il simbolo della fedeltá coniugale, Penelope possiede l' azione, la colpa stessa come Elena che é presentata con predilezione in modo negativo nella letteratura mitica. Entrambe ricorrono all' inganno per rimandare il matrimonio giudicato illegale, e per creare una possibilitá del ritorno del coniuge legittimo. Dopo questi é possibile chiamarla colpevole per la sua astuzia? Giudichiamo Elena a diritto, se anche Penelope, la personificazione della fedeltá femminile, escogitó una furberia?

Tibor Szepessy esaminando il problema a piú riprese, modifica e scarta l' ipotesi di György Karsai, cosí considera il dramma di Elena come un' opera di macchinazione, come una prefigurazione del romanzo e della commedia nuova. Secondo la sua conclusione Euripide ebbe bisogno di un argomento recente per creare un tipo nuovo del dramma. Per questo applica la storia di εἶδωλον. A parere di Tibor Szepessy Euripide decise con intenzione premeditata. Contrariamente a György Karsai crede Elena un personaggio positivo in questo dramma, e non intende confrontarlo con l' avviso precedente di Euripide. L' ipotesi di Tibor Szepessy si può ammettere da quel lato che Elena appare una figura positiva. Benché in questo dramma Euripide fece delle esperienze con i risolvimenti

recenti, eppure non si può esaminarlo senza il contesto, non si può tralasciare le opere conservanti la descrizione negativa. Dove Euripide giudica Elena (Andromaca, Oreste, Ecuba, Le Troiane), rappresenta gli eventi e anche il giudizio valutativo dei personaggi dal lato troiano. Non è sorprendente il ruolo negativo di Elena durante la presentazione della guerra, della sfortuna delle donne troiane.

Quindi sulla base delle fonti si può fissare come conclusione che si formarono due tradizioni diverse sul conto di Elena. Alcuni autori giudicano per lo scoppio della guerra troiana, altri assolvono insistendo nella tradizione apologetica. La convenzione negativa accusa Elena per la caratteristica egoistica, fraudolenta, la forza della volontà divina, del destino, della parola, inoltre l'idea di εἶδωλον assolvano dall'accusa.

Durante l'esame delle variazioni diverse si trova l'attitudine ambivalente da Omero, questa ambivalenza appare anche nei frammenti di Stesicoro. Erodoto, contro Stesicoro intende creare una vicenda ragionevole della storia mitica. Gorgia approfittando di un mezzo della retorica, presenta Elena come una vittima, una pedina nelle mani di una potenza più grande.

Concludendo la tradizione accusante e assolvente per Euripide crea una possibilità di mettere in valore il messaggio secondo, simbolico delle opere, inoltre il pensiero che la guerra è assurda, i mortali si trovano a discrezione della volontà divina.

APOLLODÓROSZ: *Mitológia*, trad. Horváth, J. Budapest 1977.

BRAUN, L.: Die Schöne Helena, wie Gorgias und Isokrates sie Sehen. *Hermes* 110 (1982) 158–174.

DAVISON, J. A.: De Helena Stesichori. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 2 (1966) 80–90.

EURIPIDE: *Tutte le tragedie*. Roma 2006.

KARSAI, GY.: *A szép és a szörnyeteg*. Budapest 1999.

KUIPER, W. E. J.: De Euripidis Helena. *Mnemosyne NS*. 54 (1926) 175–188.

OMERO: *Odissea*. Torino 1963.

OMERO: *Iliade*. Torino 1982.

SHACKLE, R. S.: Euripides' Helena. *CR* 36 (1922) 163–164

